

આર્ય-ધર્મનીતિ અને

ચાણક્ય-નીતિસાર

ગુજરાતી અનુવાદ સોષ્ટ્રે

સારા પુસ્તકોને મૂકી નહિ રાખતાં બાળકોને વાંચવા આપીને
અને તેમને વાંચવા પ્રેરીને કરતા રાખવાં એ પણ
સન્નનોત્તુ બૂપણ અને પરાપકાર છે.

ત્રીજી આવૃત્તિ, સં. ૧૯૮૭ સાદુ પ્રાદુર્ભાવ પાકુ વાદુ

સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

અમદાવાદ અને મુંબઈ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૬૧૨૮ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ આર્યદર્શનની આને આશ્રય
નીતિઓ

વિષય ક્રમ : ૫૨

આય-ધર્મનીતિ અને

ચાણક્ય-નીતિસાર

ગુજરાતી અનુવાદ સાથે.

સસ્તુ સાહિત્ય વર્ષક કાર્યાલય તરફથી

સંપાદક અને પ્રકાશક: બિહુ-અખ'ડાનંદ

અમદાવાદ અને મુંબઈ-૨

ગ્રાંથી આગ્રહિ, સં. ૧૯૮૭, પ્રત ૧૦૦૦૦, કુલિ ૧૪૫૦

૫૪ ૨૫૬, સાહુ પેઢું ૦૧- ૫૪૬ ૦૪૬

જાપવા જપાવવાની સર્વને છૂટ છે.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૬૧૨૮

સારાં પુસ્તકોને મૂકી નહિ રાખતાં બીજાઓને વાંચવા આપીને
અને તેમને વાંચવા પ્રેરીને ફરતાં રાખવાં એ પણ
સન્નનોતું ભૂષણ અને પરાપકાર છે.

અમદાવાદ “ સરસ્વ સાહિત્ય મુદ્રણાલય ” માં
વિક્રુ-અખંડાનંદના પ્રબંધથી મુદ્રિત.

પ્રકાશક નિવેન

(આગલી આવૃત્તિના નિવેદનના સારાંશ સાથે)

આર્યધર્મનીતિ વિષે

મહાભારત, રામાયણ, વિષ્ણુપુરાણ, હિતોપદેશ, મનુસ્મૃતિ, ઇત્યાદિ ધર્મગ્રંથોમાંથી ધર્મ અને નીતિબોધક શ્લોકો સંગ્રહીને આ પુસ્તક શ્રીયુત ઇશાનચંદ્ર વસુએ અંગાળી ભાષાન્તર સાથે પ્રસિદ્ધ કરેલું. એ ઉપરથી સ્વર્ગસ્થ શ્રી નારાયણ હેમચંદ્ર કે જેઓ ગુજરાતી પ્રજાને પરિશ્રમપૂર્વક સેંકડો પુસ્તકોનાં યથાશક્ય ભાષાન્તરો પૂરાં પાડીને જાણીતા થયા હતા તેમણે ગુજરાતી ભાષાન્તર સાથે છપાવેલું અને એની ખીજ આવૃત્તિ સં. ૧૯૫૨માં નીકળેલી.

આ પુસ્તક જનસમૂહ માટે ઘણું ઉપયોગી હોવાથી “વિવિધ ગ્રંથમાળા”ના પહેલા પુસ્તક તરીકે સં. ૧૯૬૭માં બે વાર છપાયું હતું.

એ પ્રસંગે મૂળ શ્લોકોમાં રહેલી ભૂલો સુધરાવવા ઉપરાંત અનુવાદ તો લગભગ નવોજ યોજાયો હતો.

સ્વ. નારાયણ હેમચંદ્રના અંધુના પુત્ર શ્રીયુત વનમાળી વિકૃત હેમચંદ્ર જેમણે સ્વર્ગસ્થનાં સર્વ પુસ્તકોની આવૃત્તિઓ માટે નિષ્કામભાવે રજા આપી હતી; તે બદલ આ સ્થળે પણ તેમના આભારનું સ્મરણ કરવું જોઈએ.

આણક્યનીતિસાર વિષે

“આણક્યનીતિ” પણ ઉપલા ગ્રંથને મળતું જણાવાથી “આર્યધર્મનીતિ”માં આવી ગયેલા તથા આવી ગયેલાને મળતા જણાયા તેવા શ્લોકો આમાં ન આવે એવી રીતે બાકીના શ્લોક લીધા છે અને તે યથામતિ પ્રકરણોમાં ગોઠવી “આણક્યનીતિસાર” નામ આપ્યું છે.

ઉપલી આવૃત્તિ પણ ધણાં વર્ષથી મળતી નહિ; તેથી યથાસંયોગ આ આવૃત્તિ છપાઇ છે. વીસ વર્ષ પર હાલ કરતાં અર્ધા અને તેથી પણ ઓછા ખર્ચ હતા ત્યારે આ પુસ્તક રૂ. કાગળ અને સાદાં પૂઠાં સાથે પાંચ આને નીકળેલું; અને આ આવૃત્તિ વિશેષ સંશોધનસાથે તથા સારા કાગળ પર છપાયા છતાં એજ કિંમતે (અને તરત માટે એથી અર્ધા મૂલ્યે) નીકળે છે તેનું કારણ એક માત્ર ઈશ્વરેચ્છા છે. ૐસ્તુસ્તુ આવણું વદ ૧૧-૧૯૮૭

શિક્ષુ-અખંડાનંદ

અનુક્રમણિકા

આર્યધર્મનીતિ

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	લો. ધર્મ, જ્ઞાન અને સત્યનો મહિમા	૧
૨	જો સંયમ	૨૮
૩	જો સંતોષ અને સહનશીલતા	૩૫
૪	થો સાધુતા અને મહત્ત્વ	૩૮
૫	મો દાન અને અહિંસા	૫૪
૬	કો ગૃહસ્થના અને અતિથિના ધર્મો	૬૧
૭	મો દંપતિધર્મ અને નારીધર્મ	૭૬
૮	મો જીવિકા અને અર્થવ્યવહાર	૮૭
૯	મો આરોગ્ય	૯૧
૧૦	મો તેજ અને ક્ષમા	૯૪
૧૧	મો ઉદ્યમ અને ખંત	૯૯
૧૨	મો વિદ્યતા	૧૦૫
૧૩	મો આત્મમર્યાદા અને પ્રભુસેવક	૧૧૯

૧૪ મો	બાંધુતા અને સંસર્ગ	૧૨૩
૧૫ મો	રાજનીતિ	૧૩૦
૧૬ મો	સદાચાર...	૧૪૪
૧૭ મો	વિવિધ વચન	૧૫૧

ચાણુક્યનીતિસાર

પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	હું સત્સંગ વિષે	૧૬૪
૨	હું સજ્જન વિષે	૧૬૬
૩	હું દુર્જન વિષે	૧૬૯
૪	હું બ્રાહ્મણ વિષે	૧૭૩
૫	હું માતાપિતા વિષે	૧૭૫
૬	હું સપૂત અને કપૂત વિષે	૧૭૬
૭	હું વિદ્યાભ્યાસ વિષે	૧૭૮
૮	હું ધનવાન અને નિર્ધન વિષે	૧૮૦
૯	હું સદ્ગુણ વિષે	૧૮૩
૧૦	હું દાન અને પરોપકાર વિષે	૧૮૭
૧૧	હું વાણી વિષે	૧૯૦
૧૨	હું વિવિધ ઉપદેશ વિષે	૧૯૧
૧૩	હું વિવિધ સુવાક્ય	૧૯૭

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૪	૧૩	ન કરતો	કરતો
૬૮	૬	જ ચરિત્રં	ચરિત્રં
૧૮૧	૧૪	પામે	પામે

મંગલવાક્ય

ઝકારં વિદુસંયુક્તં નિત્યં ધ્યાયંતિ યોગિનઃ ।

કામદં મોક્ષદં ચૈવ ઐકારાય નમો નમઃ ॥

ખિંદુસહિત જે ઐકારનું યોગી પુરુષો નિત્ય ધ્યાન કરે છે; તે ભોગ અને મોક્ષને આપનારા ઐકાર નામવાળા પરમાત્માને હું વારંવાર નમસ્કાર કરું છું.

સર્વદા સર્વકાર્યેષુ નાસ્તિ તેષામમંગલમ્ ।

યેષાં હૃદિસ્થો ભગવાન્ મંગલાયતનો હરિઃ ॥

જેમના હૃદયમાં સર્વ મંગળના ધામરૂપ એ ભગવાન શ્રીહરિ વિરાજમાન હોય છે; તેમનું સર્વ કાર્યમાં સર્વદા મંગળજ થાય છે; અમંગળ થતું નથી.

યં શૈવાઃ સમુપાસતે શિવ ઇતિ બ્રહ્મેતિ વેદાન્તિનો

બૌદ્ધા બુદ્ધ ઇતિ પ્રમાણપટવઃ કર્તેતિ નૈયાયિકાઃ ।

અર્હનિત્યથ જૈનશાસનરતાઃ કર્મેતિ મીમાંસકા

સોડ્યં નો વિદધાતુ વાંચ્છિતફલં ત્રૈલોક્યનાથો હરિઃ॥

જે પરમાત્માને શિવના ઉપાસકો “શિવ” નામથી,

વેદાન્તીઓ “બ્રહ્મ” નામથી, બૌદ્ધો “બુદ્ધ” નામથી, પ્રમાણ-
કુશળ નૈયાયિકો “કર્તો” નામથી, જૈનશાસનના પ્રેમીઓ
“અહિંન્” નામથી અને મીમાંસકો “કર્મ” નામથી ઉપાસે છે
તે ત્રણે લોકના નાથ શ્રીહરિ અમને મનવાંચિત કૃણ આપો.

असितगिरिसमं स्यात् कज्जलं सिंधुपात्रे

सुरतरुवरशाखा लेखिनी पत्रमुर्वी ।

लिखति यदि गृहीत्वा शारदा सर्व कालं

तदपि तव गुणानामीश पारं न याति ॥

મહાસાગરરૂપી ખડિયામાં નીલગિરિ પર્વત જેટલું
કાજળ હોય; શ્રેષ્ઠ દેવી કલ્પવૃક્ષની શાખાની કલમ બનાવી હોય
અને તે કલમ ગ્રહણ કરીને આ પૃથ્વીરૂપી વિશાળ કાગળ પર
સાક્ષાત્ સરસ્વતીદેવી સર્વકાળ લખ્યા કરે; તોપણ હે નાથ !
આપના ગુણોનો પાર આવે તેમ નથી.

सत्यव्रतं सत्यपरं त्रिसत्यं सत्यस्य योनिं निहितं च सत्ये ।

सत्यस्य सत्यं ऋतसत्यनेत्रं सत्यात्मकं त्वां शरणं प्रपद्ये ॥

હે સત્યસંકલ્પ ! હે સત્યથી પણ શ્રેષ્ઠ ! હે ત્રણે કાળમાં
સત્યસ્વરૂપ ! હે સત્યના ઉત્પત્તિસ્થાન અને સત્યમાંજ રહેનારા !
હે સત્યના પણ સત્યરૂપ ! હે ઋત અને સત્યરૂપ દૃષ્ટિવાળા અને
હે સત્યના આત્માસ્વરૂપ ! હું આપને શરણે આપ્યો છું.

त्वमेव माता च पिता त्वमेव त्वमेव बंधुश्च सखा शत्रुमेव ।

त्वमेव विद्या द्रविणं त्वमेव त्वमेव सर्वं मम देव देव ॥

અમારે તમેજ માતા છો અને તમેજ પિતા છો.

તમેજ બંધુ છો અને તમેજ સખા છો. તમેજ વિદ્યા છો અને દ્રવ્ય પણ તમેજ છો. હે દેવના દેવ ! તમેજ અમારું સર્વસ્વ છો.

अजातपक्षा इव मातरं खगाः स्तन्यं यथा वत्सतराः क्षुधार्ताः।
प्रियं प्रियेवाप्युषितं विषण्णा मनोऽरविंदाक्ष दिदृक्षते त्वाम्॥

પાંખો આઘ્યા વિનાનાં પક્ષીઓનાં બચ્ચાં જેમ માતાને જોવા ઇચ્છે; ભૂખથી પીડાયેલાં વત્સો જેમ દૂધને ઇચ્છે અને વિયોગી સ્ત્રી પરદેશ ગયેલા પતિને જોવાને ઇચ્છે; તેમ હે કમળ-નેત્ર ! મારું મન એક માત્ર આપનેજ ઇચ્છે એવી કૃપા કરો.

सर्वेऽत्र सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामयाः ।

सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखमाप्नुयात् ॥

આ જગતમાં સર્વ પ્રાણીઓ સુખી થાઓ; સર્વ કોઈ નિર્વિકાર થાઓ; સર્વ કોઈ કલ્યાણને જુઓ અને કોઈને દુઃખ થાઓ નહિ.

ॐ द्यौः शान्तिरन्तरिक्षं शान्तिः पृथिवी शान्तिरापः

शान्तिरोषधयः शान्तिः सर्वं शान्तिः शान्तिरेव શાન્તિઃ ।

सामाशान्तिरोधि—ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिर्ब्रह्मशान्तिः ।

ૐ આકાશમાં શાંતિ થાઓ; અંતરિક્ષમાં શાંતિ થાઓ; પૃથ્વીમાં શાંતિ થાઓ; જલમાં શાંતિ થાઓ; ઔષધિઓ (વનરુપતિઓ)માં શાંતિ થાઓ; સર્વ કંઈમાં શાંતિ થાઓ; સર્વત્ર શાંતિ શાંતિ અને શાંતિજ થાઓ; ૐ શાંતિ થાઓ; શાંતિ થાઓ; શાંતિ થાઓ; હે પરબ્રહ્મ ! શાંતિ થાઓ.

નિર્ધનો અને ધનવાનો

(“ભાગ્યના સ્રષ્ટાઓ”માંથી સારાનુવાદ)

કોઇ પાસે પુષ્કળ ધનમાલ હોય તેથી તેને મારી પાસે બડાઇ મારવા દેવો. જોઇએ નહિ અને બતાવી આપવું જોઇએ કે હું પૈસા વિના ચલાવી શકું છું; તથા કોઇ મને પૈસા, સુખ કે માન આપીને ખરીદી શકતો નથી. મારી પાસે પાઈ ન હોય તથા રોટલો તેને ત્યાંથી મળતો હોય તોપણ તે મારી આગળ રાંક છે. —ઈમર્સન

જે માણસ સર્વોત્તમ જ્ઞાન-ચારિત્રને ખાતર એકલો, નિર્ધન અને હૃદયાર થયેલાની પેઠે રહે, છતાં પોતાને દુઃખી માનતો નથી; તેને હું શ્રીમંતમાં શ્રીમંત અને પૂજ્ય ગણું છું. —ઈમર્સન

કોઇ પણ વસ્તુએ મારા હૃદયને સૌથી વિશેષ અસર કરી હોય તો તે નાના ધરમાંના ‘મોટા અંતઃકરણે’ કરી છે. —લાફોર્ડેર

જે દેશમાં લક્ષ્મીનો સંગ્રહ વધવાથી માણસો વૈભવી-પતિત થાય છે તે દેશનું અનિષ્ટ જલદી થાય છે. —ગોલ્ડસ્મિથ

આરામ નહિ પણ પ્રયત્ન, અને સગવડ નહિ પણ મુશ્કેલીજ ઉત્તમ માણસો ધરે છે—માણસોને ઉત્તમ બનાવે છે.

એક માણસને જ્યારે ઈશ્વર શિક્ષણ આપવા માગે છે ત્યારે તે એને સર્વ સાધનોવાળી શાળામાં નહિ પણ તંગીની પાઠશાળામાં મોકલે છે.

ભર્તૃહરિ, ગોરખ, ગૌરાંગ, જ્ઞાનેશ્વર, તુકારામ, રામદાસ, તુલસી-દાસ, બુદ્ધ, ખ્રીસ્ત, હૅમ્બોલ્ડ (સલૅમ), કાન્કયુશિયસ, નાનક, કબીર, વૃસિંહ, સુદામા, રામકૃષ્ણ પરમહંસ, રામતીર્થ, અગાસિઝ, ફિલિપ્સ, બ્રૂક્સ, થૉરો, ગૅરિસન, ઈમર્સન, બીચર, એ સૌ વિરલ આત્માઓ પૈસા વિનાના શ્રીમંત હતા. તેઓ પક્ષીમાં અને પુષ્પમાં સૌન્દર્યનું, ધાસમાં પ્રભુલીલાનું, વહેતા ઝરામાં અંથોનું, પાંખાણમાં ઉપદેશનું અને પ્રત્યેક વસ્તુમાં કલ્યાણનું દર્શન કરતા હતા. તેઓ જાણતા હતા કે, માણસને સૃષ્ટિસૌન્દર્યના ભોક્તા થવા માટે કશે કર બરવાનો નથી. તેમને જગતનો પ્રત્યેક પદાર્થ સૌન્દર્યના મહાન સ્રષ્ટા પાસેથી ખાસ સંદેશો

લાવતો જણાતો; અને તે પ્રત્યેક પદાર્થમાં તેનીજ શક્તિ અને સુંદરતા તેઓને જણાતી. જેવી આતુરતાથી રણમાંનો તરસ્યો પ્રવાસી વૃક્ષઘટામાંના ઝરણાનું ઠંડુ પાણી પીએ, તેવી આતુરતાથી તેમનાં મુમુક્ષુ અંતરોએ ખીડ, ખેતર, પુષ્પ, પક્ષી, નાળાં, પર્વત અને જંગલમાંથી તે પરમાત્માની શક્તિ અને પ્રેરણા ખેંચી હતી અને તત્વામૃતનું પાન કર્યું હતું. આવી રીતે પ્રાણીઓ અને પદાર્થોમાં રહેલી સારભૂત શક્તિ અને સંપત્તિ તારવી કાઢવી, તથા એ પરમામૃતના ખાસા આતુર માનવીઓ પર તેની વૃદ્ધિ કરવી, એ પણ તેમનું કાર્ય હતું. તેઓ માનતા કે, મનુષ્યને સૌથી વધારે મહત્વનો ખોરાક મુખ રસ્તે મળતો નથી પણ મન દ્વારા મળે છે; કારણ કે, મનુષ્યો જે માત્ર પૈસા અને અન્નથીજ જીવતાં હોય તો તેઓ કેવળ પશુનીજ સ્થિતિમાં હોય. વળી મનુષ્યમાં વિકાસ પામવાની જે અમર્યાદ શક્તિ છે તે વિકાસ માટે સ્થૂળ ખોરાક કરતાં માનસિક ખોરાકનીજ તેને બહુ વધારે જરૂર છે. આ પ્રમાણે તેમની સમજણ, ભાવના, શોધ અને સાધના ઉંચી ને ઉંચી થતી ચાલી અને પરિણામે તેમનાં અંતઃકરણ વિશુદ્ધ થઈ સર્વના કર્તાહર્તા, નિયંતા અને અધિષ્ઠાતા પરમાત્મદેવ સાથે અભેદ અનુભવવાવાળાં બની રહ્યાં હતાં. આથી તેમણે વિકાસ પામતા છોડમાં, હાલની વનસ્પતિમાં, સુંદર પાકમાં, અને માનવ-ચારિત્ર્યમાં પરમાત્મદર્શન કર્યું; તથા પ્રત્યેક ઝરામાં, પ્રત્યેક નક્ષત્રમાં, પ્રત્યેક પુષ્પમાં, પ્રત્યેક ઝાકળખિંદુમાં, પ્રત્યેક પ્રાણીના હૃદયમાં અને સર્વત્ર તેનુંજ પ્રતિબિંબ જોયું. તેઓ માનતા હતા કે, માનવપ્રકૃતિ અને સમગ્ર સૃષ્ટિ મનુષ્યના મહાન શિક્ષકરૂપ છે. જે તેનો યોગ્ય સદુપયોગ કરવામાં આવે તો તેઓ એની અસભ્ય રીતભાતને સભ્ય બનાવે; એના ખેડોળ જીવનને સુંદર બનાવે; સુંદર જીવનને પવિત્ર બનાવે અને પવિત્ર જીવનને પ્રભુમય બનાવે એમાં જરાય શક નથી.

ઉપલા વિચારોથી ખાત્રી થાય છે કે, આપણે સર્વ જે સ્થિતિમાં રહી શકીએ તે કરતાં ઘણી નીચી ભૂમિકામાં વસીએ છીએ અથવા

આપણે અંધકારમય દુઃખદાયક ખીણોમાં ભમ્યા કરીએ છીએ. આપણે એમ અટવાયા ન કરતાં જ્ઞાનરૂપી દિવ્ય સૂર્યથી પ્રકાશી રહેલા ચારિત્ર-રૂપી ઉચ્ચ અને પરમાનંદપ્રદ શિખર પર ચઢી જવું જોઈએ. ઈશ્વરે આપણા દરેકના હાથમાં જીવંતગીરૂપી જે મહાન ગ્રંથ આપ્યો છે તેના પ્રત્યેક પાનાપર ગુણ સત્યો તેણે સ્પષ્ટ લખેલાં છે; છતાં અકસોસ કે આપણે તે પાનિયાં વાંચ્યા વિના ધૂળ પથરા પાછળજ ફાડ્યા કરીએ છીએ!

રાફેલ પણ વગર પૈસે શ્રીમંત હતો. સર્વ દાર તેને માટે ખુદલાં હતાં. તેનો સર્વત્ર સત્કાર થતો અને જ્યાં જ્યાં જતો ત્યાં તેનો સુમધુર આત્મા જ્ઞાન, ચારિત્ર અને આનંદનું વાતાવરણ ફેલાવતો.

હેત્રી વિલ્સન પણ વગર પૈસે શ્રીમંત હતો. પોતાના ઉચ્ચ દરજ્જાને ભૌતિક ઉન્નતિનું સાધન બનાવવા તરફ તેને એટલો તિરસ્કાર હતો કે જ્યારે તેને દેશના વાઇસ પ્રેસિડેન્ટ નીમવાનો સમારંભ થવાનો હતો ત્યારે તે પ્રસંગના ખાસ જરૂરી ખર્ચ માટે તેને પોતાના સાથી પાસે વીસ પૌંડ ઉછીતા લેવા પડ્યા હતા! પ્રથમ તેમોચીનો ધંધો કરતો ત્યારે પણ ગરીબોનો એવો પરમ મિત્ર હતો કે પ્રત્યેક કાયદા વિષે હમેશાં એમજ પૂછતો કે “શું એ કાયદાથી ગરીબોનું બંધું થશે?”

શું આપણે ખુદ, શંકર, મહાવીર, કાષ્ટ, જરથોસ્ત, સુદામા, નરસિંહ મહેતા, મહંમદ (સલ્વ), રાકૃષ્ણપરમહંસ, દયાનંદ, ગાંધી કે કોન્ફ્યુશિયસ ઇત્યાદિ ત્યાગી અને ગૃહસ્થાશ્રમી મહાત્માઓનું અનુકરણ કરીને તેમના જેવા કોમળ, ઉદાર, સ્વાર્થત્યાગી, સંયમી અને પ્રમાણિક થવા માગીએ છીએ? જો તેમ હોય તો તો ભક્ષેને આપણાં ગળવાં તળિયાઝાટક ખાલી હોય તોપણ આપણને એ મહાન ઇચ્છારૂપે બહુ અમૂલ્ય પવિત્ર મહાધન મળેલું સમજવું.

લગભગ દરેક મનુષ્ય પોતાની પાસે હોય તે કરતાં વધારે ધન માગે છે; અને તેની પાછળ દોડી દોડીને હાંસી ગયેલા લાખો કરોડોની એ બૂખ હજી ભાગી નથી તેમ ભાગશે પણ નહિ; છતાં પણ શું આ જગતમાં સુવર્ણ અને ભોગવિલાસ સિવાય બીજી કોઈ ઇચ્છવા-

મોઝ વસ્તુજ નથી ?

‘તૃષ્ણા’ એ તો ધારતેલ નંખાયે જતા આગના મોટા ઢગલા જેવો ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતો જળરદસ્ત રાક્ષસ છે. આ લૌકિક સંપત્તિરૂપી ડમ્બો જેમને જેમને બહુ લાંબો પહોળો મળેલો તેમને પણ—તેમના તૃષ્ણારૂપી શરીર કરતાં નાનોજ પડ્યો છે. ફિલિષ બ્રૂક્સ કહે છે કે “સુંદરતાની જેમ પેટી ભરાતી નથી અને સદૃશ્યનું જેમ વહાણ ભરાતું નથી; તેમ દ્રવ્યથી કોઇનું મન ભરાતું નથી.”

કેરિપથન સમુદ્રમાં એક વહાણ ડૂબવાની તૈયારીમાં હતું ત્યારે એક ખલાસી બહુ આતુરતાથી ગળવામાં નાણું ભરવા લાગ્યો. માત્ર જે એકજ હોડી હતી તેમાં પોતાની સાથે ખેસી જઇ જીવ બચાવવાનું તેના સાથીઓ તેને કહેતાજ રહ્યા; પરંતુ લાંબા વખતથી તેણે જે ચળકતા રૂપિયાની ધમ્મી અને ભક્તિ કરેલી તેનો લોભ તે તજી શક્યોજ નહિ અને છેવટે બિચારો વહાણની સાથેજ ડૂબી મુઓ !

મૂરના ‘યુટોપિયા’માં લાંના બદમાસ અપરાધીઓમાં સુવર્ણ પ્રત્યે ધિક્કાર ઠસાવવા માટે તેમના હાથપગમાં સોનાની બારે સાંકળો અને કાનમાં સોનાની બારે કડીઓ પહેરવાની ફરજ પડાતી અને ગુન્હેમાર બાલકોને તો હીરામોતીથી એટલાં લાદવામાં આવતાં કે જેથી તેઓ પણ તેના સંગ્રહનો અને શોભાનો મોહ તજી દે.

અરે ઓ અંધ અને સારાસારના વિવેકવિનાના માનવીઓ ! તમે ભૂસાને ભરી રાખો છો અને અનાજને બાળી મૂકો છો ! જે જડ દ્રવ્યનો તમે ઉપયોગ કરી શકતા નથી તેને તમે એકઠું કરી રાખો છો; અને જે દેવી સંપત્તિ વડે પરમ પદાર્થ મેળવી શકો તેના તરફ બેદરકાર રહો છો !

શ્રીમંતો દ્રવ્યનો ઉપભોગ કરતા નથી તેથી એક નિર્ધન મનુષ્ય તેમનો ઉપહાસ કરતો હતો; એટલામાં તેને એક અળપ્યો માણસ મળ્યો. તેણે તેને એક કાથળી આપીને કહ્યું કે “આમાંથી ઈચ્છિશો ત્યારે ત્યારે અંકેક રૂપિયો મળ્યા કરશે. શરત એટલી કે એ કાથળીને ફેંકી દો નહિ ત્યાં સુધી એક પણ રૂપિયો તમારે ખર્ચવા

નહિ." પેલો માણસ તો રાજી રાજી થઇ જઇ કોથળીમાંથી રૂપિયા પછી રૂપિયા કાઢવા મંડી પડ્યો! "અમુક રકમ ભેગી થતાં વ્યાજથીજ મોજ માણીશ" એવા વિચારથી વાપરવાનું મુલતવી રાખતો ગયો અને આ તરફ ધારેલી રકમ ભેગી થાય તે પહેલાંજ એથી વધારે રકમ મેળવવાનો વિચાર તેના મનમાં નક્કી થઈ જતો! આ પ્રમાણે હજારથી લાખે અને કરોડે પહેંચ્યા છતાં પણ વાપરવાનું તો ઠેલામાજ કયું; આયુષ્ય ખૂટ્યું અને રૂપિયાજ ગણતો ગણતો તે મરી ગયો!

એક વાર એક બિહુકને લક્ષ્મીદેવી મળ્યાં. તેમણે કહ્યું કે "તારી ઝાળીમાં તું કહે તેટલું સુવર્ણ બરી આપવા તૈયાર છું. શરત એટલીજ કે, તેમાંનું જેટલું જમીન પર પડશે તેટલું ધૂળ થઈ જશે." પછી તે બિહુકે ખુશી થઇ જઇ ઝાળીમાં સુવર્ણના સિક્કા ભરવા માંડ્યા. ઝાળી તો ભરાઇ ગઈ પણ તૃણ્યનો ખાડો વધ્યા કરી વધુ ને વધુ માગ્યાજ કયું! છેવટે સિક્કાના ભારથી ઝાળી ફાટી પડી અને બહુ જમીન પર પડી ધૂળધાણી થઇ ગયું!

બ્યારે સેન્ટ્રલ અમેરિકા નામની આગખોટ દૂળવાની આણી પર આવી ત્યારે તેની વ્યવસ્થા રાખનારી સ્ત્રીએ જેટલું પણ હાથમાં આવ્યું તેટલું દ્રવ્ય લઇને પોતાના કપડામાં બાંધી લીધું અને આગખોટને છોડી જતી છેલ્લી હોડીમાં બેસવાને ફૂફો માર્યો; પરંતુ ધનના બોળને શીધે તેનો ફૂફો હોડી સુધી નહિ પહોંચતાં તે દરિયામાં પડી અને એવી રીતે તેના સુવર્ણજ તેને સૈના પહેલી અને ઉંધે માથે દરિયાને તળિયે પહોંચાડી દીધી!

એક મહારાજને ચેન પડતું ન હોવાથી તેણે પોતાના જોશી-ઝોની સલાહ લીધી. તેઓએ કહ્યું કે જો આપ કોઈ પૂર્ણ સુખી માણસનું પહેરણ પહેરો તો આપને સુખ થાય. પછી સમસ્ત રાજ-વંશીઓ અને શ્રીમંતોને ત્યાં તેણે તપાસ કરાવી પણ તેઓમાં તો કોઇ પૂર્ણ સુખી મળ્યો નહિ. અંતે એક આત્મતૃપ્ત મસ્તરામ પૂર્ણ સુખી જણાયો; પણ અફસોસ કે મહારાજના દુઃખનો ઈલાજ તો

હમેશ જોડલોજ દૂર જણાયો! કેમકે એના મનમાં કે શરીરમાં કશું દુઃખ નહોતું તેમ એની પાસે પહેરણુ પણ નહોતું!

અસંખ્ય માણસોએ આ જીવનરૂપી મધપૂડામાંથી મધમાખીઓના ડાંખ ખાધા વિના મધ મેળવવનો પ્રયત્ન કર્યો છે; પરંતુ તેમને સફળતા મળી નથી. “નંદ રાજાએ ધનમાં સુખ શોધ્યું; ઝંડનીએ ભોકપ્રેમમાં સુખ શોધ્યું; બૂટસે કીર્તિમાં તે શોધ્યું અને સીઝરે રાજ્ય-વૃદ્ધિમાં શોધ્યું. પણ તેમાંના પહેલાને વિનાશ મળ્યો; બીજાને અપમાન મળ્યું; ત્રીજાને તિરસ્કાર મળ્યો અને છેલ્લાને અકૃતજ્ઞતા મળી. આ પ્રમાણે છેવટે પ્રત્યેક શોધનારનો પોતાનો જ નાશ થયો!”

હવે એક પૈસાદાર તહિ એવા ગૃહસ્થ મહાત્માની વાત સાંભળો—
ડૉ. ગોદડસ્મિથને વૈદકશાસ્ત્રના અભ્યાસી તથા મનુષ્યજાતિના પ્રેમી સાંભળાને એક ગરીબ સ્ત્રીએ તેને પત્ર લખ્યો કે “મારા પતિની બૂખ મરી ગઇ છે અને બહુ શોકદાયક સ્થિતિ છે; માટે કંઈ દવા મોકલશો તો આભાર થશે.” તે દયાળુ કવિએ તરતજ તેને ઘેર જઈ દરદી સાથે વાતચિત કરી તો જણાવ્યું કે તે સાવ નિર્ધનતાને લીધે એ રોગથી પીડાતો હતો. આથી ગોદડસ્મિથે તેને કહ્યું કે “હું કલાકેકમાં થોડી ગોળાઓ મોકલું તે વાપરવાથી તમારો રોગ જશે.” પછી તેણે ઘેર જઈ ડબ્બામાં દસ ગીની મૂકી તે પર ચિટ્ટી ચોઢી મોકલી કે—“જરૂર પડે તેમ આનો ઉપયોગ કરજો; ધીરજ રાખજો અને શુભેચ્છા રાખજો. એટલે વ્યાધિ મટી જશે.”

ગોદડસ્મિથ કેટલીક વાર પ્રસંગ જણાતાં પોતા પાસેનાં એક જોડી વસ્ત્રોમાંથી પણ અર્ધો ભાગ આપી દેતો! એક વાર તેણે પોતાની પથારીની ચાદર અને ઝોઢવાતું ગોદડડું પણ આપી દીધું અને પોતે ટાઢથી બચવા તળાઇ નીચે બરાઇ ગયો!

માટે વાંચતાર બંધુ! તમારા અજ્ઞાન અને બમણાનો નાશ કરવા માટે તમારું જ્ઞાન અને ચારિત્ર્યનો ઝંડો ઉઘો ફરકાવવા માટે તમને તમારા પોતાના સ્વયંસેવક બનવાની ખાસ સૂચના છે,

મંથોનું ગૌરવ અને પાઠકોનો પ્રેમ

(“ભાગ્યના સષ્ટાંગો” ઉપરથી સારાનુવાદ)

જે પુસ્તકો આપણને સૌથી વિશેષ ઉત્સાહ આપે; જે મહાન કાર્ય કરવાને તથા ઉન્નત થવાને સૌથી વિશેષ નિશ્ચયવાળા બનાવે અને જે શુદ્ધ વિચાર અને આચારમાં લઈ જાય તેજ પુસ્તકો ઉત્તમ છે.

જે તમારા જ્ઞાન અને ચારિત્રનો વિકાસ કરવો હોય તો ઉત્તમ ચરિત્રો અને ચારિત્રવર્ધક ગ્રંથો ધ્યાનપૂર્વક વાંચો; અને તેમાંની નીતિ તથા આધ્યાત્મિકતા વર્તનમાં ઉતારતાં-જીવનમાં મેળવી લેતાં શીખો.

શ્વાસમાં લીધેલી સારી યા નરસી હવાની અસરથી આપણે મુક્ત રહી શકતા નથી; તેમ આપણે સારા યા નરસા વાચનનો સારો યા નરસો પ્રભાવ આપણા પર પડતો અટકાવી શકતા નથી. માટે જે ગ્રંથો આપણને ઉન્નત વિચારો આપીને તકો તથા શક્તિઓનો અધિકાધિક સદુપયોગ કરવા પ્રેરે તેવાંજ પુસ્તકો આપણે વાંચવાં જોઈએ.

શું કોઈ તમને એમ સમજાવે છે કે, સદ્ગ્રંથોનો ઉપયોગ તમને સુખના માર્ગથી દૂર કરે છે? ખરું સુખ અને ખરી ઉન્નતિ તો તન-મન-ધનની સમસ્ત શક્તિઓનો પ્રયત્નપૂર્વક સર્વભાવે સદુપયોગ કરવાથી થાય છે; અને તેથીજ રામ, લક્ષ્મણ, યુધિષ્ઠિર અને અર્જુન જેવા સામર્થ્ય અને સૌંદર્યની જ્વલંત મૂર્તિ જેવા યુવકોએ પોતાનાં જીવન સર્વોત્તમ જ્ઞાન અને ચારિત્રને સોંપી દઈ તદ્રૂપ બનાવી દીધાં હતાં. માટે એવું અવળું સમજાવે તેને એવાઓની મુકથાઓ કહીને સમજાવો કે, તેઓ પણ તેજ રસ્તે ચાલે.

અડગ રાજપૂત અને મરાઠા મહાવીરોનાં ઉગ્ર પરાક્રમેમાં એ રામાયણ, મહાભારત અને મહર્ષિઓ તથા મહાભક્તોની અસરો મોટા પ્રમાણમાં હતી. વળી મનુષ્યોનાં અંગત સુખ ઉપર તેની કેટલી અસર થઈ છે તેનો તો અડસટ્ટોજ કાણ કાઢી શકે! તેણે મનુષ્ય-

જાતિને કર્તાવ્ય-પ્રાપ્તવ્યનું જે ઉત્તમોત્તમ શિક્ષણ આપ્યું છે તેથી કેટલા બધા માણસો વધુ શાણા અને વિશેષ સુખી થયા છે?

કેટલા બધા માણસોને રામાયણ અને મહાભારત તથા તે ઉપરથી રચાયેલા ગ્રંથો ગરીબાઈમાં દ્રવ્યરૂપ, પરાધીનતામાં સ્વતંત્રતારૂપ, બાધિમાં આરોગ્યરૂપ અને એકાંતમાં મિત્રરૂપ થઈ રહ્યા છે! ખરે-ખરે ન્યાયમંદિર, રાજ્યસભા, રણક્ષેત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાનની શાળાઓમાં પણ તેની સત્તા જણાઈ રહે છે. વળી તેનું એટલુંજ ગૌરવ નથી પણ એ સર્વોત્તમ સહિત્ય જ્યારે દુઃખી માણસોને આશ્વાસન આપી શાંત કરે છે અને શોકગ્રસ્ત આંખોમાં આનંદનાં તેજ આંજે છે ત્યારે એ મહાન ગ્રંથોની અજબ અસર સ્પષ્ટ જણાઈ રહે છે.

હજારો વર્ષથી અયોધ્યા અને હસ્તિનાપુરની સત્તા-સ્વાતંત્ર્ય નષ્ટ થયાં છે; તેના નિવાસીઓ પતિત થઈને બીરુ ગુલામો બન્યા છે; ભાષા અશુદ્ધ બની ગઈ છે; મંદિરો વિદેશી આક્રમણ અને ધસારાઓનાં ભોગ થઈ પડ્યાં છે; પરંતુ મહાભારત અને રામાયણરૂપે વ્યાસ અને વાલ્મીકિનું માનસિક સામ્રાજ્ય તો આજે પણ અવિનાશી છે.

પ્લુટાર્કની એક પ્રત મેડમ રોલેન્ડ પ્રાર્થનામંદિરમાં સાથે લઈ જતી અને વચમાં વિસામો હોય ત્યારે ત્યારે તેમાંનું એકાદ વાક્ય વાંચી લેતી. પ્લુટાર્કે લખેલાં આ ચરિત્રો નેપોલિયનને પણ બહુ પ્રિય હતાં. પ્લુટાર્કે એમાં પરમ કુશળતાથી વીર પુરુષોની નાની નાની ખાસિયતો વર્ણવે છે; પણ તે બીજા લેખકોએ ખ્યાનમાં લીધી નથી. તે કહેતો કે “મહાન યુદ્ધો વર્ણવવાનું બીજાઓ માટે રહેવા દઈ દુઃખ તો આત્માનોજ ખ્યાલ આપનારી ઘટનાઓ વર્ણવીશ.” શેક્સપિયરે પણ પ્લુટાર્કની ધણી હકીકતનો અનુવાદ કર્યો છે અને કોઈ કોઈ વાર તો તેનીજ ભાષા અક્ષરશઃ ઉતારી છે.

પ્લુટાર્કનાં જીવનચરિત્રો માનવી મન પર જે અસર કરે છે; તેને માટે એમર્સન તો તે પુસ્તકને બાઇબલથી બીજે નંબરે મૂકે છે. x

x પ્લુટાર્કનાં આ ચરિત્રોનો અનુવાદ “વિવિધ ગ્રંથમાળા”માં નીકળશે ખરો.

કોટન મેથરનો 'સત્કાર્ય' વિષે નિબંધ' ફ્રેંચિસને પોતાની બાલ્યાવસ્થામાં વાંચેલો તેની અસર તેના આખા જીવન પર થઈ હતી. અંથ વાંચતી વખતે હાથમાં કલમ રાખવાની અને જે અમલનું વાંચવામાં આવે તેની નોંધ લખી લેવાની તે પ્રત્યેકને બહામણુ કરતો. એમર્સનકૃત 'પ્રકૃતિ'ની અસર ટિન્ડાલના બધા જીવન પર થઈ હતી.

બીચરે કહ્યું છે કે, રરિકનના અંથોએ મને અવલોકન કરવાની કુંચી આપી છે અને એવા અંથો વાંચ્યા પછી કોઈ પણ આગળ જેવો રહી શકે નહિ અથવા આગલી દૃષ્ટિથી જન્મતને જોઈ શકે નહિ.

આપણે બાલ્યાવસ્થામાં જે પુસ્તકો વાંચીએ છીએ તેની આપણા ઉપર સૌથી વધારે અસર થાય છે.

મહાત્મા ગાંધીજી એવા ભાવનું કહે છે કે "...અમે રાજકોટ આવ્યા. ત્યાં આવું વાચન ન હતું. એકાદશીને દિવસે ભાગવત વાંચાઈ ખરૂં. તેમાં કોઈ કોઈ વેળા ખેસતો, પણ બટજી રસ ઉપજાવી શક્યા નહોતા. આજે હું જોઈ શકું છું કે ભાગવત એવો અંથ છે કે જે વાંચીને ધર્મરસ ઉત્પન્ન કરી શકાય. મેં તો ગુજરાતીમાં તે અતિરસથી વાંચ્યો છે; પણ મારા એકવીસ દિવસના અપવાસમાં ભારતજૂય પંડિત મદનમોહન માલવીયજીના શુભ મુખેથી કેટલાક ભાગો સાંભળ્યા ત્યારે એમજ થયું કે, બચપણમાં તેમના જેવા ભાગવત-ભક્તને મુખેથી સાંભળત તો તેમી ઉપર પણ મારી બચપણમાંજ સારી પ્રીતિ જન્મત. તે વચમાં પડેલા શુભ અશુભ સંસ્કારો બહુ ઉંડાં મૂળ ધાલે છે એમ હું ખૂબ અનુભવું છું અને તેથી કેટલાક ઉત્તમ અંથો સાંભળવાનું મને તે વયે ન મળ્યું એ સાલે છે."

મારા વાંચનતા પ્રેમને બદલે કોઈ બધાં મહારાજ્યોના મુકુટો મારી સામે મૂકે તો તેને પણ લાત મારીને ફેંકી દઉં! —ફ્રેંચિસ

હાલમાં મારા ધણા મિત્રો છે અને હું તેમને ચાહું છું; પણ તેમના કરતાં મારા વાચનને વિશેષ ચાહું છું. —પાપ

કેટલાક ગ્રંથોએ જગતનું જેટલું હિત કર્યું છે અને હજી કર્યું નય છે; તેઓ જે રીતે આપણી આશા, હિંમત અને શ્રદ્ધાને જગાડે છે; દુઃખ મટાડે છે; દૂર દૂરના યુગો અને દેશોને એક-બીજા સાથે જોડી દે છે અને સ્વર્ગમાંથી સત્યોને લાવે છે; એ સર્વનો જ્યારે વિચાર કરું છું ત્યારે હું આવી ઉત્તમ બક્ષિસ મળવા માટે હમેશાં ઇશ્વરનો આભાર માનું છું. —જેમ્સ ક્રીમૅન કલાર્ડ

ગ્રંથો એ મિત્રરહિત માણસોના ખાસ મિત્રો છે. —હિલાર્ડ

હું નાનો હતો ત્યારે લાકડાંના ઓરડામાં, બગીચામાં અને પાડોશીઓને ત્યાં વાંચતો વાંચતો જતો. મારો પિતા બહુ ગરીબ હોવાથી દિવસે બાગમાં મારી ચાકરીની જરૂર પડતી; પરંતુ રાત્રે મને સુવાડતાં તેને બારે મહેનત પડતી. કેમકે રાત્રે હું મારાં પુસ્તકો મારી આસપાસ ગોઠવતો અને મૂંગે મોઢે તથા નીચી મૂડીએ મોડા સુધી વાંચ્યા કરી જ્ઞાનામૃત પીવા કરતો. એ સમયે મારા મનમાંથી મારી આસપાસનું જગત ખસી જતું અને મારાં પુસ્તકો મને જે જગતમાં લઈ જતાં તે જગત મને જીવતું જમગતું લાગતું. —હારેસ ત્રીલી

પ્રેસિડેન્ટ લિંકને અગાઉ વૉશિંગ્ટન અને હેત્રી કલેનાં જીવન-ચરિત્રો ગામડિયા પાડોશીઓ પાસે માગીને પોતાના ઝુંપડામાં સગડીને અજવાળે વાંચેલાં. આથી તેના જીવનને પ્રોત્સાહન મળ્યું હતું. વળી એવામાં બુદ્ધિવાદનો અને બીજો એક ગ્રંથ વાંચવાથી તેને એટલી બધી અસર થઈ હતી કે તેની નીતિ લગભગ ડગી ગઈ અને તેણે બાઇબલની વિરુદ્ધમાં એક નિબંધ લખ્યો! પણ પછી સુભાગ્યે પાછલાં વર્ષોમાં તેણે જે ગ્રંથો વાંચ્યા તેણે આ ખરાબ અસર દૂર કરી હતી.

“પુસ્તકોમાં હું ગુંથાયેલો રહી શકતો તેથી મને બે માસ વધારે જેલ મળત તોપણ હું કાયર થાત નહિ; એટલુંજ નહિ પણ મારા જ્ઞાનમાં ઉપયોગી વધારો કરી શકવાથી હું ઉલટો વધારે સુખ-ચેનમાં રહેત. હું માનું છું કે, જેને સારાં પુસ્તકો વાંચવાનો શોખ છે; તે ગમે તે જગ્યાએ એકાંતવાસ સહેલાઈથી વેડી શકે છે. x x

એક પછી બીજું, એમ સારાં પુસ્તકો વાંચતાં છેવટે તમે અંતરવિચાર પણ કરી શકશો.” મ૦ ગાંધીજી

“તમે પુસ્તકાલયમાં પેસતાંજ ધણા બહોળા જનસમુદાયમાં દાખલ થાઓ છો. ત્યાં મોટામાં મોટો લાભ એ મળે છે કે, ત્યાં તેમને ઓળખાવનાર માણસની તમને જરૂર પડતી નથી અને તે મોટા સમૂહમાંથી ફાવે તે સાથી તમે પસંદ કરી શકો છો. કારણ કે તે અમર માણસોના મૂળા સમુદાયમાં જરાય અહંકાર નહિ હોવાથી શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ માણસ હલકામાં હલકા માણસની સેવામાં નમ્રતાથી હાજર થાય છે અને તમે તમારી હલકાઇને ખ્યાલ લાવ્યા વિના ગમે તે મહાન માણસ સાથે છૂટથી વાતચીત કરી શકો છો. કારણ કે ઉત્તમ ગ્રંથો ઉચ્ચ કુલની પેદાશ હોવાથી તેઓ કોઈ પ્રકારના બેદબાવથી કોઇની લાગણી દુઃખવતા નથી.” —જીકી

“મારા અભ્યાસગૃહમાં મને ખાત્રીપૂર્વક માત્ર શુદ્ધિમાનો સાથેજ વાર્તાલાપ કરવાનું મળે છે; જ્યારે બહાર તો મૂખોઓના સંસર્ગમાંથી છૂટવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે!” સર વિ. વૉલ્ફ

કેટલા બધા માણસોને ગરીબાઇ અને દુઃખમાં પુસ્તકોએ આશ્વાસન આપી ચિંતા તથા ઉદાસીને બદલે મધુર સુખ આપ્યું છે !

આપણે ગરીબ હોઇએ; સમાજથી તિરસ્કારાયેલા હોઇએ અને સંતસમાગમની તક ન મળતી હોય; પણ પુસ્તકોને તો આપણે ઉત્તમોત્તમ મિત્રો બનાવી શકીએ છીએ x x અને સર્વ યુગોના મહાન પુરુષો સાથે ધરાતાં સુધી વાર્તાલાપ કરી શકીએ છીએ.

પુસ્તકોમાં આપણી સબળતા અને દુર્બળતા, આપણી વિશાળતા અને સંકોચ, આપણા અભિપ્રાયો અને રુચિઓ, આપણી અનુકૂળતા અને પ્રતિકૂળતા, આપણી સહૃદયતા અને જડતા, એ સર્વનાં પ્રતિબિંબ અપણને સ્પષ્ટ જણાઇ રહે છે.

“સાહિત્યની ઉપાસના મનુષ્યને બીજા ધંધાને માટે નાલાયક બનાવી દે છે; એ વાતને ખોટી, સિદ્ધાંતથી વિરુદ્ધ અને અનુભવ

વિનાની કલ્પના માનીને એનો અનાદર કરજો.

સારા અંથો ચારિત્ર્યને ઉન્નત કરે છે; રુચિને શુદ્ધ કરે છે; હલકા આનંદોનો મોહ મટાડે છે અને આપણને ઉચ્ચકીને વિચાર અને જીવનની ઉચ્ચ ભૂમિકા પર મૂકી દે છે.

એક ઉત્તમ વિચારથી ભરેલો અંથ વાંચ્યા પછી તરત હલકાં કામ થઇ શકતાં નથી. જે માણસ ઉપલક્ષ રીતે અથવા આનંદ માટે વાંચે છે તેનામાં પણ રસિકતા અને મીઠાશ તો આવશેજ.

સાધારણ રીતે આપણા લોકોને સહેલું વાચન જોઈએ; આગગાડીમાં ચા ધરમાં વખત જાય અને ધ્યાન રોકે એવું વાચન જોઈએ છીએ; પણ અંગ્રેજ લોકો મોટે ભાગે તાત્ત્વિક અંથો, પ્રાચીન અંથો અને જેમણે જીવવાનો પોતાનો હક્ક સ્થાપિત કર્યો હોય એવાજ અંથો વાંચે છે. તેઓ “તાજ અંથો” અને ખૂની હકીકતો-વાળી તથા પ્રેમલાપ્રેમલીની નવલકથાઓ માટે આતુર હોતા નથી.

“અંથ એ ઉત્તમ સોખતી છે. તમે ઇચ્છો ત્યારે એ સર્વ બોધ સહિત આવે છે; પણ કદી તમારી પૂઠ પકડતો નથી. તમારા દુર્લક્ષ્યથી એ ગુસ્સે થતો નથી; તમે બીજા આનંદો તરફ વળો તો તે ઈર્ષ્યા કરતો નથી અને કશો બદલો લીધા વિના મૌન-પૂર્વક તમારી સેવા કરે છે. તે પોતાના શરીરમાંથી તમારી સ્મરણ-શક્તિમાં પેસતો જણાય છે. તેનો આત્મા ઉડીને તમારામાં આવે છે અને તમારા મગજ પર કાબુ કરી લે છે.” —બીચર

અંથો જીવ વિનાના અને મૂંગા છતાં જગત પર સત્તા ચલાવે છે. તેઓ શક્તિહીન અને જડ દેખાવા છતાં જંગલમાં આગ ફરી વળે તેમ તેઓ માણસોનાં મન, હૃદયો અને મગજોમાં ફરી વળી પ્રકાશ પહોંચાડે છે અને અધિકારમય આકાશમાં તારાનું કામ કરે છે.

પ્રજાઓ ઉન્નત અને અવનત થાય છે; શહેરો નાશ પામે છે; વિજ્ઞાન સામ્રાજ્યો પાયમાલ થઈ જાય છે; પરંતુ તેઓનો સમસ્ત જૂતકાળ પુસ્તકોમાં વિદ્યમાન હોય છે. એક વારના બળવાન ત્રીસનો,

હસ્તિનાપુરનો અને અયોધ્યાનો બધો ભાગ પુસ્તકોમાં રહેલો છે. તેનાં લક્ષરો અને શિલ્પકળા નષ્ટ થઈ માત્ર થોડાં ખંડેરોજ આજે ઉભાં છે; પણ તેનાં પુસ્તકો તો સદાકાળ રહી મનુષ્યો પર અસર કર્યા કરશે.

પુસ્તકોનો મોટામાં મોટો લાભ તેમાંની જે હકીકત આપણને યાદ રહે તેથી થતો નથી; પણ તેમાંથી જે સૂચના આપણને મળે છે તેથી થાય છે. એક સારો ગ્રંથ અથવા મિત્ર ધણી વાર આપણામાં રહેલી ગુણ શક્તિને જગાડે છે. ધણી વાર તો આપણે આપણા જ વિચારો અને ભાવનાઓ પુસ્તકોમાં જોઈએ છીએ અને ખરે જોતાં પુસ્તકોથી આપણે આપણી જાતને ઓળખતાં શીખીએ છીએ. આપણું એક અંગ મનુ, વ્યાસ, ગઝાલી કે એમર્સનના ગ્રંથમાં જોઈએ છીએ તો ખીન્નું શેક્સપિયર કે કાલિદાસના ગ્રંથમાં જોઈએ છીએ; આપણો એક વિચાર વાલ્મીકિ યા હોમરના ગ્રંથમાં હોય છે તો ખીન્ને શંકરાચાર્ય, બુદ્ધ, રામાનુજ કે ડાંટેના ગ્રંથમાંથી મળી આવે છે. આ પ્રમાણે આપણું સંપૂર્ણ વ્યક્તિત્વ (ખાત્તી અને ખુખી વગેરે) જાણી રહીએ ત્યાંસુધી આ ક્રિયા આધ્યાત્મિક કરે છે.

તમે જે રીતે કુહાડાને શરાણું પર ચઢાવો છો તેજ રીતે તમારે કાંઈ પણ ખાસ પુસ્તકનું મનન અને અભ્યાસ કરવો જોઈએ. તમે કાંઈ કશું ઉમેરવા માટે શરાણું પર કુહાડો ચઢાવતા નથી પણ ધાર કાઢવા માટે ચઢાવો છો. શરાણુંમાંથી નીકળતા તણખા કરતાં પુસ્તકોમાંથી મળતી અસરો બહુ કિંમતી હોય છે; તેમ જ ઉચ્ચ અસરો મેળવનાર આપણું મગજ કુહાડાની ધાર કરતાં બહુજ કિંમતી હોય છે.

એકન કહે છે કે:—“કેટલાક ગ્રંથોનો માત્ર સ્વાદ જ લેવાનો હોય છે અને કેટલાક ગળી જવાના હોય છે; માત્ર થોડાજ ચાવી ને પચાવી દેવા જેવા હોય છે. મતલબ કે કેટલાંક પુસ્તકોના માત્ર થોડા જ ભાગ વાંચવાના હોય છે; કેટલાંક પુસ્તકો વાંચવા જેવાં હોય છે પણ મનન કરવા જેવાં નહિ; અને થોડાક ગ્રંથો તો રોમે રોમ વ્યાપી ચારિત્રમાં ઉતરે ત્યાં સુધી પ્રયત્ન, કાળજી અને મનનપૂર્વક વાંચ્યા

કરવા જેવા હોય છે.” એકન વધુ કહે છે કે—

“વાચન મનુષ્યને સંપૂર્ણ બનાવે છે.

વાતચીત તેને તૈયાર બનાવે છે.

લેખન તેને ચોક્કસ બનાવે છે.

ઇતિહાસ તેને ડાઘો બનાવે છે.

કવિતા તેને રસિક બનાવે છે.

તત્ત્વજ્ઞાન ઉંડી બુદ્ધિવાળો બનાવે છે.

નીતિશાસ્ત્ર તેને ગંભીર બનાવે છે.

ન્યાય અને અલંકારશાસ્ત્ર વાદવિવાદ કરવાની શક્તિ આપે છે.”

જીકી કહે છે કે:—પોતાનાં પુસ્તકોની વચ્ચે જીવવા અને મરવા માટે સિસેરોએ પોતાની સધળી સંપત્તિ છોડી દેવા ઇચ્છા બતાવી હતી એ કાંઈ આશ્ચર્યની વાત નથી. પેટ્રાર્ક અંતઃસુધી પોતાનાં પુસ્તકો વચ્ચે રહ્યો અને તેમાંજ મુવો એમાં પણ નવાઈ નથી. એડ લખાવતો લખાવતો મુવો; લિખ્નિઝ હાથમાં પુસ્તકસહિત મુવો તથા લૉર્ડ કલેરેન્ડન ટેબલ આગળ મુવો એ પણ સ્વાભિવક છે.

બકલના અંતસમયના શબ્દો “માઈ ગરીબ બિચાઈ પુસ્તક !” પુસ્તકો પ્રત્યેની એની તીવ્ર પ્રીતિ દર્શાવે છે, કે જે મૃત્યુને પણ વિસરાવી દે! સ્કૉટ જ્યારે અંતકાળે એમ્પ્સફર્ડમાં આવ્યો અને તેને ઉંચકીને તેના પુસ્તકાલયમાં લઈ જવામાં આવ્યો ત્યારે તેના મદાનગીબરેલા મુખ પર દડ દડ આંસુની ધારા ચાલી ! ખરેખર, તેણે પોતાનાં પુસ્તકોને એવી યોગ્ય રીતેજ અંતિમ પ્રણામ કર્યા હતા.

ઘોળા વાળવાળો અને માત્ર હાડપિંજરરૂપ બની ગયેલો સધિ પુસ્તકોને વાંચી શકતો ન હતો ત્યારે તેને પંપાળતો અને ચુંબન કરતો હતો; એ ચિત્ર તો વળી બહુજ અસરકારક છે !

ગીતાજીનો ઉપયોગ અને લાભ

ખરેખર ગીતાના જેવો દિવ્ય સંદેશ પહોંચ્યાડનારો અંથ આજ સુધી બીજો નથી જ રચાયો. ગીતાના સંબંધમાં માનવજાતિએ એટલી બધી આલોચના-પ્રત્યાલોચના કરી છે કે જેટલી આજસુધી બીજા કોઈ પણ અંથની થઈ નથી. ગીતાના કેવળ અંતરંગ રૂપ ઉપરજ એટલું બધું લખાયું છે કે જો તે બધાનો સંગ્રહ કરવામાં આવે તો મહાભારત જેવડા કેટલાય અંથ ભરાઈ જાય.

ગીતાના કાવ્યમાધુર્ય ઉપર કવિ વિમુગ્ધ થાય છે તો ગીતાના સાર્વભૌમ નીતિશાસ્ત્ર ઉપર નીતિજ્ઞ ગજગણો થઈ જાય છે. ગીતાના નિષ્કામ કર્મયોગ ઉપર કર્મયોગી આક્રીન થાય છે અને ગીતાની વીર વાણી ઉપર દૃઢપ્રતિજ્ઞ માનવી આસક્ત થાય છે. કોઈ ગીતાને જ્ઞાનનો સાગર કહે છે તો કોઈ તેને ઉપનિષદોતું દૃઢ્ય કહે છે. કોઈ એને કર્મયોગશાસ્ત્ર કહે છે તો કોઈ ભક્તિસૂત્ર કહે છે. વાસ્તવમાં ગીતા એ નટવર શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની એક એવી અલૌકિક ઝાળી છે અને એવું સ્વર્ગતું કલ્પવૃક્ષ છે કે જેના વડે માનવી જે કંઈ જોઈએ તે મેળવી શકે છે. જો એમ ન હોત તો ગીતામાંથી લોકોની ભિન્ન ભિન્ન રુચિ અનુસાર કર્મયોગ, ભક્તિયોગ, જ્ઞાનયોગ, પ્રવૃત્તિ, નિવૃત્તિ વગેરે ચિત્રવિચિત્ર ફળો ક્યાંથી નીકળી શકત ?

એક દિવસે રામન જાતિનું નામ સાંભળતાં યુરોપની જાતિઓ બીંજાયલી બિંધીની પેઠે ધ્રુજતી હતી. એક સમયે બેબીલોનિયનોના ડરથી યુરોપીયનો થરથર કંપતા હતા. એક જમાનામાં યુરોપ, એશિયા અને આફ્રિકામાં ઇશ્વરપ્રિયનોનો દમ્ભામ ચાલતો હતો અને એક કાળમાં ગ્રીકોની ધાક સમસ્ત યુરોપમાં ફેલાઈ ગઈ હતી; પરંતુ એ બધી જોરાવર જાતિઓ કાળરૂપી સમુદ્રમાં ક્યાંની ક્યાંય વિલીન થઈ ગઈ અને આ હિંદુજાતિ-કે જે કાર્ત્તવ્યન, ઝીલ, બલક, હિંસાત અને ત્રિવિષ્ટપ(તિબેટ)માંની આગલી જાતિઓથી ઘણા કાળ પહેલાં

ધર્મક્ષેત્ર કુરુક્ષેત્રમાં સુરસ શ્રુતિમંત્રાની લહરિમાં અવગાહન કરતી હતી તે-આજપર્યંત ટકી રહી છે એનું શું કારણ ? અમારા અભિ-પ્રાય પ્રમાણે એનું જળરહસ્ત કારણ તેનું સર્વોત્તમ સાહિત્ય (અને તેનો પ્રચાર તથા પાલન) છે. વળી આ વાત પણ સત્ય છે કે, એ મહાન સાહિત્યનું મંથન કરીને તેનું હૃદય ગીતામાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ-ચંદ્રે એવી અજબ અને સુંદર રીતે ગોઠવી દીધું છે કે એના જેવો હિંદુજાતિની પ્રતિષ્ઠા અને મહત્તાનો સર્વત્ર પ્રચાર કરનારો બીજો એક પણ ગ્રંથ સમગ્ર સંસારમાં નથી.

આજે હિંદુજાતિ ગુલામ છે, દરીદ્ર છે, છિન્નબિન્ન છે અને ધૂર્ત જાતિઓ તો તેને “કપિલા ગાય” જેવી લક્ષી અને ભોળા માને છે; પરંતુ જ્યારે એ કપિલા ગાય-એ હિંદુજાતિ-ગીતાની અભય વાણી તરફ કાન માંડે છે ત્યારે તેઓ એને બૂખ્યા વાધ જેવી લયંકર જુએ છે અને તેમનાં એકે એક ગાત્ર ઢીલાં ઢબ ચઢ જાય છે ! જ્યારે એ જાતિઓ જુએ છે કે, એ ગરવી ગીતાના અનુવાદ ફ્રેંચીએ ફારસીમાં, અણુ સુલેહો અરબીમાં, સ્લેગને લેટિનમાં, ડિમિ-ટ્રિયસે ગ્રીકમાં, બનુફે ફ્રેન્ચમાં, લોરિંજરે જર્મનમાં, સ્તાનિસલસ ગ્રીકીએ ઇટાલિમાં અને ટૉમ્સન, આનોલ્ડ, ડેવિસ, બીસેન્ટ તથા ચાર્લ્સ વિલ્કિન્સને અંગ્રેજી ભાષામાં કરીને ધણીખરી નીતિશૂન્ય જાતિઓમાં આ સદાચારશાસ્ત્રનો પ્રકાશ ફેલાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે; ત્યારે એ પ્રજાઓ શરમાઇ જઇને હિંદુજાતિને મસ્તક નમાવે છે અને તેને આદિયુગ, આદિસભ્ય, આદિવીર, આદિનીતિજ્ઞ અને આદિશાસક તરીકે માને છે. ચાર્લ્સ વિલ્કિન્સનના ગીતાના અનુવાદની બુમિકા તે સમયના હિંદના વાઇસરૉય વૉરન હેસ્ટિંગ્સ સાહેબે લખી છે તેમાં તેમણે મુક્તકંઠે સ્વીકાર્યું છે કે “કોઈ પણ જાતિને ઉન્નતિના શિખરે ચઢાવવામાં ગીતાનો ઉપદેશ અદ્વિતીય છે.” અમેરિકાનો સર્વશ્રેષ્ઠ સાહિત્યકાર એમર્સન તો ગીતાના પુસ્તકને પોતાની દષ્ટિ સામેજ રાખતો. કેમકે ગીતાને તે સમગ્ર વિશ્વના સાહિત્યમાં

સર્વોત્તમ ધર્મ, માનવના ચિંતનની સર્વશ્રેષ્ઠ સામગ્રી તથા અનુભવની સૌથી મહાન સંપત્તિ માનતો હતો. જ્યારે તે ગીતાને “સર્વભૂતેષુ ચાત્માનં સર્વભૂતાનિ ચાત્મનિ” એ શ્લોક વાંચતો ત્યારે તેનું આખું શરીર પુલકિત થઈ જતું; તેનું હૃદય નાચી ઉઠતું અને તે કલાકોના કલાકો સુધી આનંદાશ્રુ વહાવતો ! તે પોતાના ગીતા પુસ્તકને ઈષ્ટની ભૂર્તિમાન ગણતો અને તે પુસ્તક હજી સુધી ન્યૂયૉર્કની એક લાયબ્રેરીમાં સુરક્ષિત છે. ચીની ભાષામાં ગીતાનો અનુવાદ કરનાર ચીનો માણસ તો શ્રીકૃષ્ણના જ્ઞાન ઉપર એટલો અધો મુગ્ધ હતો કે તે ઠરેઠા તેનું વાચનમનન કરીને ત્રણ ચાર વાર પ્રેમરુદન કરતો હતો. ચીનાઓએ તો એનું નામજ કિશનજી (કૃષ્ણજી) પાડી દીધું હતું. અને હજી પણ ત્યાં તે એજ નામથી ઓળખાતો હોય તેનું અસલ નામ જુલાઈ ગયું છે !

બાહી અને જવા બેટમાં ગીતાના કેટલાયે ગણપદ અનુવાદ છે અને ફિદ્મોમાં ગીતાનાં બધાં દૃશ્યો દેખાડવામાં આવે છે. આ વિશાળ ભારતમાં તો વેદો કરતાં પણ ગીતાની પ્રતિષ્ઠા વધારે છે.

આપણે ત્યાંની તો વાતજ જુદી છે. અહીં તો જેણે ગીતા ઉપર કંઈ પણ લખ્યું ન હોય તે સમર્થ આચાર્યજી ગણાતો નથી. કેમકે તેમનો કોઈ પણ મત કે સિદ્ધાંત એવો હોતો નથી, કે જેનું તેમણે ગીતાથી સમર્થન ના કર્યું હોય. એજ કારણથી અદ્વૈતવાદી શંકરાચાર્ય, વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદી રામાનુજાચાર્ય, વિશુદ્ધાદ્વૈતવાદી વલ્લભાચાર્ય, દ્વૈતવાદી મધ્વાચાર્ય અને દ્વૈતાદ્વૈતવાદી નિમ્બાર્કાચાર્ય વગેરે-એ અને તેમના અનુયાયીઓએ ગીતા ઉપર એટલાં ભાષ્યો, વ્યાખ્યાઓ, વૃત્તિઓ, વિવૃત્તિઓ, ટીકાઓ, ટિપ્પણીઓ, આલોચનો, રહસ્યો અને વિવરણો સંસ્કૃતમાં લખ્યાં છે કે એ બધું જો કોઈ વાંચવા માગે, તો તે પાછળ બે-ચાર જન્મ ગાળવા પડે ! આ સાંપ્રદાયિક વિવેચનો ઉપરાંત ગીતા ઉપર સેંકડો સ્વતંત્ર વ્યાખ્યાઓ પણ સંસ્કૃતમાં લખાયા છે. ભારતની પ્રાકૃત ભાષાઓમાં પણ શ્લોકાનુવાદ,

ભાવાનુવાદ, છાયાનુવાદ, આલોચના, અંતરંગ વિવરણ અને બહિરંગ સમાલોચનાના અગણિત ગ્રંથો નીકળ્યા છે. એમાં લોકમાન્ય તિલક, હરિન્દ્રનાથ દત્ત અને અરવિંદ ઘોષના ગ્રંથો સર્વોત્તમ ગણાય છે.

તુલસીકૃત રામાયણ સિવાય ભારતની કોઈ પણ ભાષામાં એવો કોઈ પણ ગ્રંથ નથી કે જેનો ગીતા જેટલો પ્રચાર હોય. પ્રત્યેક ધર્મપ્રેમી હિંદુ તેનો નિત્યપાઠ કરે છે. મરણ વખતે પણ ગીતાપદેશ સંભળાવવાની અત્યંત પ્રાચીન પરિપાટી આપણે ત્યાં છે. વધારે તો શું, ભારતના જડચેતન સર્વમાં ગીતાપદેશના સંસ્કારો ભર્યા પડ્યા છે. અલ્પજ્ઞ તે અવ્યક્ત છે, વ્યક્ત નથી. સૂતેલા છે, જાગ્રત નથી.

ગીતાના આ દિવ્ય કિંતુ અવ્યક્ત અને સ્પર્ધ રહેલા ઉપદેશને વિકાસ અને જાગૃતિના નવીન સ્વાંગ સંભવવા એ હિંદુજાતિનું હાલનું પરમ આવશ્યક કર્તવ્ય છે. આપણે તો ગીતાજ્ઞાન માત્ર વાંચીએ છીએ; તેનો સદુપયોગ કરવાનું જાણતા નથી. આપણે “નિર્વૈરઃ સર્વ ભૂતેષુ” નો પાઠ કરીએ છીએ પણ ધરમાં તો વેરઝેરના દાવાનળ સળગતા હોય છે! આપણે “યુધ્યસ્વ વિગતજ્વરઃ”નું ૨૮થું કરીએ છીએ પણ ધર્મ અને જાતિની રક્ષાર્થે રણાંગણમાં કૂદી પડતાં ડરીએ છીએ! આપણે “ક્લૈવ્યં મા સ્મ ગમઃ પાર્થ”નું પારાયણ કરીએ છીએ પણ મા-બહેનોની આખર લૂંટાતી જોવા-જાણવા છતાં નપુંસકતાજ દર્શાવીએ છીએ! આપણે “સુસ્થિનઃ ક્ષત્રિયાઃ પાર્થ લભંતે યુદ્ધમીદશમ્”નો દમ મારીએ છીએ; પણ દેશની સ્વાધીનતાના સંગ્રામમાં નાગી તલવારોની ધારો ઉપર નાચતાં ડરીએ છીએ! આપણે “ક્ષુદ્રં હૃદયદૌર્બલ્યં ત્યક્ત્વોત્તિષ્ઠ પરંતપ”ની ખુશંદ ગર્જના કરીએ છીએ પણ વ્યવહારમાં તો હીજડાઓની પેઠે મારજ ખાયા કરીએ છીએ! આપણે “નૈનં છિન્દન્તિ શસ્ત્રાણિ નૈનં વહતિ પાવકઃ” ની બડાઇ હાંક્યા કરીએ છીએ પણ ધર્માત્માઓના તનતોડ પરિશ્રમ છતાંયે આત્મજળ ખીલવીને સંસારને ચકિત કરી શકતા નથી!

ગીતાનો નિત્યપાઠ કરો; તેને સમજો અને તે પ્રમાણે આચરણ

કરો. જો તમે એ પ્રમાણે કરો; જો ગીતાનો વ્યાવહારિક ઉપયોગ કરો; તો તો એનો એકાદ શ્લોક પણ તમારી નસોમાં ચેતના જગવવાને પૂરતો છે. ગીતાનો એક એક શબ્દ અભયવાણીનો એક એક એવો અજળ નમુનો છે કે જે આઅભય વાણીનો ભક્ત આદરી ખેસે તો કૃતાંત કાળને પણ ધૂળભેગો કરી શકે તો પછી મનુષ્યોના તે શા હિસાબ ? હકીકત આવી હોવાથી પ્રત્યેક દેશાભિમાનીએ આ અભય વાણીને પોતાના હૃદયપટ ઉપર સુવર્ણાક્ષરે લખી લેવી જોઈએ. હિંદુ સંગઠનના નશામાં મસ્ત રહેનાર વ્યક્તિઓએ એવો પ્રખર પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, કે જેથી પ્રત્યેક હિંદુગૃહમાં આ અભય વાણી-નું-આ ગીતાપનિષદ્નું રટણ રામનામની પેઠે થયા કરે. જેઓ સંસ્કૃતમાં ગીતા સમજી શકતા નથી તેઓ પોતાની માતૃભાષામાં વાંચે; અને જેઓ વાંચી જાણતા નથી તેઓ ખીજ પાસે વંચાવીને સાંભળે. આ રીતે જે દિવસે બધા હિંદુઓ ગીતાભક્ત થઈ તેના વ્યાવહારિક ઉપયોગ કરશે; અથવા કરવા માટે હિંદુજાતિ સમક્ષ જાગૃતિનો શંખનાદ જગવશે; તે દિવસે આ ભૂમંડળમાં એવી કેાઇ પણ જાતિ નહિ રહે કે જે આપણી સામે આંખ પણ ઉંચી કરી શકે ! જે દિવસે આપણે ધર્મરક્ષણ અને દેશાભિમાનને ખાતર વીરવ્યાઘ્ર અર્જુનની પેઠે ત્રિલોકવિજયી ગાંડીવનો વિજયટંકાર કરીશું; તે દિવસે આ સંસારમાં એવી કયી પ્રખળ શક્તિ છે કે જે ધુટણીએ પડીને શિર નમાવે નહિ ? ગીતાસિદ્ધાંતના પાયા ઉપર જે દિવસે આપણે સંગઠન કરી લઈશું તે દિવસે વિશ્વની પ્રજુતામત શક્તિઓ પણ ધ્રૂજી ઉઠશે અને ભયંકર કૃતાંત કાળ પણ કંપી ઉઠશે.

(કલકત્તાના “હિંદૂપન્ય” ઉપરથી સારાનુવાદ)

રામાયણનું મહત્વ

પ્રીતિ કરૈ રામાયણ માહીં,
તેહી સમ ભાગ્યવંત કોઝ નાહીં ॥

સ્વામી વિવેકાનંદ કહે છે કે—“રામાયણ, એ જગતમાં જેનો જોટો મળતો નથી એવો અનન્ય સાહિત્યગ્રંથ છે.”

સાહિત્યસમ્રાટ બંકિમચંદ્ર કહે છે કે—“રામાયણથી ભારત-વર્ષનો સ્વાર્થદોષ જોટલો દૂર થયો છે; તેટલો કોઇ નીતિવેત્તા, ધર્મવેત્તા, સમાજસુધારક, રાજપુરુષ કે રાજાથી પણ દૂર થયો નથી.”

મી. ગ્રેફ્ટ કહે છે કે—“રામાયણને વાંચીને અમે કંઇકના કંઇક બની રહીએ છીએ. અમારામાં ઉંચા ઉંચા ખ્યાલ પેદા થઇ જાય છે; અને તે સદ્ગુણો કે જે મનુષ્યની ઉત્કૃષ્ટતાના ભૂષણરૂપ છે; તે અમારી સામે આવી ખડા થઇ જાય છે. સત્યાચરણ, પુત્રોની ભક્તિ, પતિવ્રતાધર્મ, પતિકર્તવ્ય, પિતામાતાનો સ્નેહ, વિનય, ધીરજ, દયા, સારાંશ કે માનુષી ગુણોનું એવું કયું ચિત્ર છે કે જેનું યથાર્થ રૂપ કવિએ પોતાની જાદુભરી કલમ વડે આમાં નથી આલેખ્યું?”

સંતરામ શર્મા કહે છે કે—“રામાયણ એ કહેવામાં તો એક મહારાજનું જીવનચરિત્ર છે; પરંતુ વાસ્તવમાં તો એ ગ્રંથ આ સંસારના મળતો તાશ કરનારા અગ્નિરૂપ છે. એ અધિકારમાં પ્રકાશ-રૂપ છે; સ્ત્રીઓનો ધર્મ છે; પુરુષોનું પૌરુષ છે; બ્રાહ્મણોનું બ્રહ્મતેજ છે; ક્ષત્રિયોનો ક્ષાત્રધર્મ છે; વૈશ્યોનું ધન છે; શૂદ્રોનો ધર્મ છે; અને ગૃહસ્થાશ્રમી નરનારીઓનો સુખદીપક છે. એ ગ્રંથરૂપી તેજસ્વી દીપક હાથમાં રાખીને જો કોઇ તેના પ્રકાશમાં સંભાળથી ચાલે તો તે જીવનયુદ્ધમાં કદી પણ હારવાનો નહિ...જગતનો ઇતિહાસ વાંચનારા કહે છે કે, વેદોનો પ્રચાર હઠી જવા પછી જો કોઇ પણ

રસાયણે હિંદુજાતિને જીવતી રાખી હોય તો તે આ રામાયણ છે. એનાજ બળથી હિંદુ નારીઓમાં સતીત્વનું અને હિંદુ નરોમાં બલિદાન કરવાનું સાહસ રહ્યું છે.”

ચિંતામણુ વિ. વૈદ્ય કહે છે કે:—“કાવ્યનાં બંને અંગ—કવિ અને નાયક—ની બાબતમાં રામાયણની ખરોખરી કરે તેવો કોઇ પણ ગ્રંથ કોઇ પણ દેશમાં મળી આવશે નહિ. રામચંદ્ર મરખો અલૌકિક સામર્થ્ય તથા ઉદાત્ત નીતિવાળો. અન્ય કોઈ પણ પુરુષ જગતભરના ઇતિહાસમાં દેખાતો નથી; તેમ મહર્ષિ વાલ્મીકિના જેવી પ્રતિભા તથા ઉચ્ચ કલ્પનાવાળો કવિ પણ કોઇ જણાતો નથી. પ્રાચીન કવિઓ હોમર તથા વર્જીલના “ઇલિયડ” તથા “ઇનીડ” ગ્રંથો અને મિલ્ટન કવિનો ‘પેરેડાઈઝ લૉસ્ટ’ પાશ્ચાત્ય દેશોમાં ઉત્તમ ગણાય છે; પૂરુંતો એ સર્વ ગ્રંથોથી રામાયણ કેટલી બધી શ્રેષ્ઠ છે! કદાચ કોઈ કાવ્યશક્તિમાં હોમર વગેરેને વાલ્મીકિની ખરોખરીએ ખેસાડે; પણ તેઓના કાવ્યનાયકો ઍકલિસ વગેરે નીતિની દૃષ્ટિએ તો રામાયણના રામચંદ્રાદિ કરતાં બહુ ઉતરતા છે. સારાંશ કે, રામાયણ માટે આર્થ લોકો જે અભિમાન ધરાવે છે તે યોગ્યજ છે.”

પંડિત રામનરેશ ત્રિપાઠીજી લખે છે કે:—આજથી ત્રણસો વર્ષ પહેલાં તુલસીદાસરૂપી મધુપે સંસ્કૃત ભાષાનાં અનેક રામાયણ, પુરાણ, કાવ્ય, ઇતિહાસ, નાટક, સ્મૃતિ, ઉપનિષદ્ અને સંહિતારૂપી અત્યંત સુંદર ફૂલોનો મધુર રસ એકત્ર કરીને તુલસીકૃત રામાયણરૂપી જેમધ તૈયાર કર્યું હતું તે હજી સુધી આર્ય-હિંદુઓને ઘેરેઘેર મેળૂદ છે; અને તે જેટલું જૂનું થતું ચાલે છે તેટલો તેનો સ્વાદ અધિક મધુર થતો ચાલે છે. મધ જેમ અનેક શારીરિક વ્યાધિઓ ટાળવામાં ઔષધિઓને સહાય આપે છે; તેમ રામાયણરૂપી મધ અનેક માનસિક વ્યાધિઓ ટાળવામાં સહાય કરે છે. (આ રામાયણરૂપી મધનું મહત્ત્વ આથી પણ સમજાશે કે તે સાડાત્રણસો વર્ષ જેટલું જૂનું છે; અને) એમાંનો એકમાત્ર અયોધ્યામાં રચવામાંજ તુલસીદાસ-

જીએ દોહસોથી વધારે સંસ્કૃત ગ્રંથોનો રસગ્રહણ કર્યો છે.

હવે આ પ્રશ્ન સ્વભાવતઃ સામે આવે છે કે, શું સંસ્કૃતના બધા ગ્રંથ પુલસીદાસજીને કંઈસ્થ હતા? અમે જોટલા પથુ ઉંડા ઉતરીએ છીએ તેટલા આ અદ્વિતીય રામાયણની અદ્ભુત પ્રતિભા જોધને ચક્રિત થઈએ છીએ. સંસ્કૃતરૂપી નંદનકાનનમાં વિચરણ કરીને પુલસીદાસરૂપી બમરે સમસ્ત કૂલોનો રસ લઈ જે મહામિષ્ટ અને અતિ હિતાવહ મધ તૈયાર કરી હિંદુ જાતિને દાન કર્યું છે તેની પુલના સંસારના કોષ પથુ દાન સાથે થઈ શકે નહિ.

પંડિત અથોધ્યાસિંહજી કહે છે કે:—હરકોષજાતિની સંસ્કૃતિજ તેનું જીવનસર્વસ્વ હોય છે. કોષ પથુ જાતિ પોતાની સંસ્કૃતિ ખોધને જીવી શકતી નથી. આ સંસ્કૃતિજ એક એવી આધારશિલા હોય છે કે જેના ઉપર જાતિજીવનનો વિશાલ મહેલ બંધાય છે; અને જે દિવસે આ આધારશિલા હાલી ઉઠે તે દિવસે એ મહેલ-ગમે તેટલો મજબૂત અને વિશાળ હશે તોપથુ-જરૂર તૂટી પડવાનો.

રામાયણ અને મહાભારતની પવિત્ર સંસ્કૃતિના બળથી હિંદુ-ધર્મ આજ સુધી જીવે છે. કવિપુલપુંગવ વાલ્મીકિની મહિમામયી કલમ જેમ આ આર્ય સંસ્કૃતિઓનો ઉલ્લેખ કરીને ધન્ય થઈ છે; તેમ ગોસ્વામી પુલસીદાસની કલામયી કવિતામાં આર્ય સંસ્કૃતિનો અલૌકિક ચમત્કાર દેખાય છે.

શિવસ્વામી ઐયર કહે છે કે:—“અમારું રાજ્ય છીનવી લેવાય; ઐશ્વર્ય ધૂળમાં મળી જાય; વિભવ પદદલિત થાય; બધી સંપત્તિ લૂંટાઈ જાય; ટુંકમાં અમે સર્વ પ્રકારે નિર્બળ બની જઈએ અને સર્વસ્વ ગુમાવી બેસીએ તોપથુ જે અમારાં રામાયણ અને મહાભારત જેવાં અલૌકિક રત્ન સુરક્ષિત રહી શકે તો અમે કદી નિઃસર્વ થવાના નહિ.”

શ્રી. વ્રજવલ્લભજી લખે છે કે:—અવશ્ય કોષ અંતિ શુભ મુદ્દર્તમાં શ્રીગોસ્વામી પુલસીદાસજીએ રામચરિત-માનસની રચના

આરંભી હતી. હંસવાહિની વીણાપાણિ માતા સરસ્વતીને એ સમયે પૂરે અવકાશ હતો; માતા નચિંત પ્રપ્રુક્ષિત અને આનંદોન્મત્ત હતી; કવિતા-કલાપની લહેરો તેના હૃદયસરોવરમાં ખૂબ લહેરાઇ રહી હતી; નવે રસની રેલ તેના હૃદયમાં રેલાઇ રહી હતી; તાન-તરંગથી વીણા ઝંકારિત થઇ રહી હતી; માતા પોતે ગાઇ રહી હતી, બળવી રહી હતી અને આલાપી રહી હતી; એવામાં ભક્તવત્સલ ભગવાને પરમ ભક્ત ગોસ્વામીજીને કાવ્યરચના તરફ ઝુકાવ જોઇને સરસ્વતી મૈયાને આજ્ઞા કરી એટલે તરતજ ગોસ્વામીજીના ‘હિર-અન્નિર’માં આવીને માતા સ્વતંત્રપણે સ્વચ્છંદ નાચવા લાગી; અથવા કહો કે લીલામય પ્રભુ પોતેજ તેમના હૃદયકમળમાં વાણીને નચાવવા લાગ્યા !

કવિ, ઝાની, વિજ્ઞાની, ભક્ત, રસિક, જિજ્ઞાસુ બધાજ એની પાસે આવી અભીષ્ટ પદાર્થ પામે છે અને કૃતાર્થ થઇ રહે છે. શ્રી-ગોસ્વામીજીએ તો આ અમૂલ્ય ગાથાની રચના ‘સ્વાંતઃ સુસ્વાય’ કરી હતી; પરંતુ એમાં પોતે એવા સફળ થયા કે આજે આ અંથરતન કરોડો તપેલાં હૃદયોને સુખશાંતિ આપી રહ્યો છે. તે કેટલાય ભૂલ્યા ભટક્યા મનુષ્યોને સન્માર્ગ પર લાવી રહ્યો છે; સાધકોને સિદ્ધિ આપે છે; ફકીરોને તેમના ‘મંજિલે-મકસૂદ’ની (યથેચ્છ પદાર્થની) પ્રાપ્તિ કરાવે છે; વ્યથિત હૃદયને શીતલ કરે છે અને વિમુખોને સન્મુખ કરે છે.

સૈયદ કાસીમઅલી “સાહિત્યાલંકાર” લખે છે કે-

અમારા મહાન આચાર્યોએ પ્રાચીનકાળમાં જે મહત્વપૂર્ણ ગ્રંથો રચ્યા તેમાં રામાયણ એક અપૂર્વ ગ્રંથ છે. એની રચનાને હજારો વર્ષ વીતવા છતાં હજી પણ ભારતવર્ષમાં મહેસોથી તે ઝુંપડીઓ સુધીમાં એની પૂજા, પાઠ અને આરતી થાય છે; અને તે એટલા માટે કે આ ગ્રંથ અનેક પ્રકારનાં ઉપદેશરત્નોથી ભરપૂર છે. એમાંના પ્રત્યેક શબ્દ મનોહરતાના અને ગૂઢાર્થના સંચામાં ઢળાયેલો છે તેથીજ તે પોતાનું અનેક જવેરાત સંસારમાં દર્શાવી રહ્યો છે.

એમાં સ્ત્રીસમાજની પવિત્રતા, શક્તિ અને મહાનતા વિશે જેવો પ્રકાશ સમાયલો છે; તેવો પ્રકાશ બીજા કોઈ ગ્રંથમાં નથી દેખાતો. x x આવા ઉચ્ચ આદર્શવાળી શિક્ષા નથી તો બાઈબલ, તૌરત, કુરાન ઇત્યાદિ કોઈ ધર્મગ્રંથમાં મળતી; કે નથી એ ગ્રંથોમાં સ્ત્રીજાતિ માટે આટલો સુંદર અને સુદૃઢ ધર્મમાર્ગ મુકરર કરેલો.

રામાયણ ઉપર હું એટલાજ માટે પ્રેમ રાખું છું અને મેં મારી કામના કેટલાય વિવાહોમાં કન્યાઓને રામાયણ ગ્રંથ દહેજમાં આપીને તેઓ પ્રત્યે તેની મહત્તાનો ઇસારો કર્યો છે, કે જેથી તે પતિવ્રત ધર્મની અનુગામિની થઈને સ્ત્રીજાતિની મહત્તા માટે ગર્વ રાખે. આથી કરીને મારી જ્ઞાતિએ તો મને કલંકિત કરવાનું બીડું ઉઠાવેલું; પરંતુ મેં સ્પષ્ટ કહી દીધું કે, રામાયણ કંઈ માત્ર હિંદુસમાજનો ગ્રંથ નથી પણ સમસ્ત માનવસમાજની સંપત્તિ છે.

રામાયણના વ્યાપક ભાવોમાં તત્કાલીન થવું અને સર્વ પ્રકારે તે મુજબ વર્તવું એજ તેની સાચી પૂજા છે. હાલમાં પશ્ચિમની સભ્યતાએ ભારતીય આદર્શની ભવ્યતાને ટાળવા-ભૂંસવામાં કસર નથી રાખી; અને તેથી અમારી નૈતિક શક્તિ પ્રાયઃ બધાંજ ધર્મકાર્યોને માટે ક્ષીણ થતી ચાલી છે. એણે છૂટાછેડા પુનર્વિવાહ તથા સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યની હિલચાલ વડે ‘પાતિવ્રત-ધર્મ’ની શ્રેષ્ઠ ભાવના ઉપર કુહાડો માર્યો છે અને એમાં પણ સંદેહ નથી કે, પુરુષસમાજે એ બાબત તરફ એટલી ઉદાસીનતા બતાવી છે કે જેથી સ્ત્રીસમાજની ક્રાંતિમાં પાશ્ચાત્ય સભ્યતા હજી પણ પોતાનો ખૂરો પ્રભાવ નાખી રહી છે.

છેવટે મને પૂછ્યું આશા છે કે હિંદુ, મુસલમાન, ઇસાઈ આદિ સર્વ ધર્માવલંબીઓ આ ‘પાતિવ્રત-ધર્મ’નું મનન કરીને એના પ્રચારમાં સહાયક થવા માટે પોતાની વીખરાયેલી શક્તિઓને એકત્ર કરશે; માતૃશક્તિની અખંડ જ્યોતિ પાછી એક વાર જગતને પોતાના દિવ્ય પ્રકાશથી ચકિત કરી દેશે અને માનવજીવન કૃતકૃત્ય થઈ રહેશે !

આર્યધર્મનીતિ

અધ્યાય પહેલો

ધર્મ, જ્ઞાન અને સત્યનો મહિમા

एक एव सुहृद्भर्मा निघनेऽप्यनुयाति यः ।

शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यद्वि गच्छति ॥ १ ॥

ધર્મ એજ એક મનુષ્યનો એવો સુહૃદ બંધુ છે, કે જે મૃત્યુ પછી પણ મનુષ્યનો સાથી થાય છે; અને સ્ત્રીપુત્રાદિ બીજા બંધુ તો શરીરના નાશ સાથેજ જતું રહે છે. ૧

नामुत्र हि सहायार्थं पिता माता च तिष्ठतः ।

न पुत्रदारं न ज्ञાતિર્ધર્મસ્તિતિ કેવલઃ ॥ ૨ ॥

પરલોકમાં પિતા, માતા, પુત્ર, સ્ત્રી કે જ્ઞાતિ એ કોઈ સહાય થતાં નથી. કેવળ ધર્મજ સહાય અર્થે રહે છે. ૨

एकः प्रजायते जन्तुरेक एव प्रलीयते ।

एकोऽनुभुङ्क्ते सुकृतमेक एव च दुष्कृतम् ॥ ૩ ॥

જીવ એકલોજ જન્મે છે, એકલોજ મરે છે અને એકલોજ પોતાનાં સારાં અને માઠાં કર્મોનું ફળ ભોગવે છે. ૩

तस्माद्धर्म सहायार्थं नित्यं संचिनुयाच्छनैः ।

धर्मेण हि सहायेन तमस्तरति दुस्तरम् ॥ ४ ॥

તે માટે પોતાને સહાય થવા સાડ ધીમે ધીમે પણ નિત્ય ધર્મનોજ સંચય કરવો. આ અજ્ઞાનાદિ અંધકારમય દુસ્તર સંસારને ધર્મનીજ સહાય વડે તરી શકાય છે. ૪

एकाकी चिन्तयेन्नित्यं विविक्ते हितमात्मनः ।

एकाकी चिन्तयानो हि परं श्रेयोऽधिगच्छति ॥ ५ ॥

એકાંતમાં એકલાએજ નિત્ય પોતાના ખરા હિતનું ચિંતન કરવું. કારણ કે એકાકી ચિંતન કરતા રહેવાથીજ સુકૃત વધતાં ચાલી મનુષ્ય પરમ કલ્યાણને પામે છે. ૫

स्रवन्ति न निवर्त्तन्ते स्रोतांसि सरितामिव ।

आयुरादाय मर्त्यानां तथा राज्यहनी पुनः ॥ ६ ॥

નદીના પ્રવાહોમાં વહી જતું પાણી જમ ફરીને પાછું આવતું નથી, તેમ રાત્રિ અને દિવસની સાથે વહી જતું મનુષ્યોનું આયુષ્ય પાછું આવતું નથી. ૬

यथा हि पथिकः कथिच्छायमाश्रित्य तिष्ठति ।

विश्रम्य च पुनर्गच्छेत्तद्वद्भૂतसमागमः ॥ ७ ॥

જેમ કોઈ પ્રવાસી ઝાડની છાયા નીચે બેસી
વિસામો લઇને પાછો ચાલવા માંડે છે; તેવોજ આ
સંસારમાં પ્રાણીઓનો સમાગમ છે. ૭

अनित्यं यौवनं रूपं जीवितं द्रव्यसंचयः ।

ऐश्वर्यं प्रियसंभाषो मुखेत्तत्र न पण्डितः ॥ ૮ ॥

યુવાવસ્થા, રૂપ, જીવન, દ્રવ્યનો સંગ્રહ, ઐશ્વર્ય
અને પ્રિય સંભાષણ, એ બધું નાશવંત હોવાથી જ્ઞાનવાને
તેમાં મોહિત થવું જોઈએ નહિ. ૮

न धर्मोऽस्तीति मन्वानाः शुचीनवहसंति ये ।

अश्रद्धावाना धर्मस्य ते नश्यन्ति न संशयः ॥ ૧૧ ॥

ધર્મ જોવી વસ્તુજ નથી, (પણ 'લાઠી તેની ભેંસ' છે,) એવું
માનનારા જોયો પવિત્ર પુરુષોને હસે છે અને ધર્મ પ્રત્યે
અશ્રદ્ધાવાળા છે તેઓ નાશ પામે છે, એમાં સંશય નથી. ૯

ये तु धर्मानसूयन्ते बुद्धिमोहान्विता नराः ।

अपथा गच्छतां तेषामनुयातापि पीड्यते ॥ ૧૦ ॥

એવા મોહાન્ધ બુદ્ધિવાળા જ મનુષ્યો ધર્મ પ્રત્યે ઈર્ષ્યા
કરે છે તેઓ ખોટું રસ્તે જાય છે, અને તેમને અનુસર-
નારાઓ પણ પીડાજ પામે છે. ૧૦

धर्मं यो बाधते धर्मो न स धर्मः प्रकीर्तितः ।

अविरोधात्तु यो धर्मः स धर्मः सत्यविक्रमः ॥ ૧૧ ॥

જે ધર્મ બીજના ધર્મનો આધ કરે છે તેનું નામ ધર્મ નથી, પણ અધર્મ છે. જે ધર્મ બીજ ધર્મનો વિરોધી નથી તેજ સાચો અને પ્રભાવશાળી ધર્મ છે. ૧૧

સત્યે કૃત્વા પ્રતિષ્ઠાન્તુ પ્રવર્તન્તે પ્રવૃત્તયઃ ।

સત્યમેવ ગરાંયસ્ત્ શિષ્ટાચારનિષેવિતમ્ ॥ ૧૨ ॥

સત્યની સર્વત્ર પ્રતિષ્ઠા કરાય છે તેથીજ આ જગતના સર્વ વ્યવહાર અને પ્રવૃત્તિઓ ચાલે છે. વળી એ સત્ય શિષ્ટાચાર સહિત હોય તો તે અતિ ઉત્તમ છે. ૧૨

સત્યં ब्रह्म तपः सत्यं सत्यं विसृजते प्रजाः ।

સત્યેન ધાર્યતે લોકઃ સ્વર્ગ સત્યેન ગચ્છતિ ॥ ૧૩ ॥

સત્ય એ બ્રહ્મરૂપ છે; તપ એ સત્યરૂપ છે; સત્યજ પ્રજાને ઉપજાવે છે; સત્ય વડેજ જગત ટકી રહે છે અને સત્ય વડેજ મનુષ્ય સ્વર્ગમાં—સારા લોકમાં જાય છે. ૧૩

अनृतं तमसो रूपं तमसा नीयते ह्यधः ।

તમોઽગ્રસ્તા ન પશ્યન્તિ પ્રકાશં તમસાદૃતાઃ ॥ ૧૪ ॥

અસત્ય એ અજ્ઞાન—અધકારનું રૂપ છે. એ અજ્ઞાનથી મનુષ્ય અધોગતિ પામે છે. અજ્ઞાનમાં ડૂબેલા અને અજ્ઞાનથી ઘેરાયેલા મનુષ્યો જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશને જોઈ શકતા નથી.

स्वर्गः प्रकाश इत्याहुर्नरकं तम एव च ।

સત્યાનૃતં તદુભયં પ્રાપ્યતે જગતીચરૈઃ ॥ ૧૫ ॥

જ્ઞાન એજ સ્વર્ગ અને અજ્ઞાન એજ નરક કહેલું છે. મનુષ્યોને શુભ અને અશુભ બન્ને પ્રકારનાં ફળ પોતા-પોતાનાં કર્મોને લીધે આવી મળે છે. ૧૫

તત્રાપ્યેવં વિધા લોકે વૃત્તિઃ સત્યાનૃતે મવેત્ ।

ધર્માધર્મૌ પ્રકાશશ્ચ તમો દુઃખં સુખં તથા ॥૧૬॥

તત્ર યત્ સત્યં સ ધર્મો યો ધર્મઃ સ પ્રકાશો

યઃ પ્રકાશસ્તત્ સુખમિતિ । તત્ર યદનૃતં સોઽધર્મો

યોઽધર્મસ્તત્તમો યત્તમસ્તદુઃખમિતિ ॥ ૧૭ ॥

તેમાં પણ સત્ય તથા અસત્ય, ધર્મ તથા અધર્મ, જ્ઞાન-પ્રકાશ તથા અજ્ઞાન-અંધકાર સુખ તથા દુઃખ એ પ્રકારની જે વૃત્તિઓ લોકોમાં ઉપજે છે તેમાં જે સત્ય છે તેજ ધર્મ છે; જે ધર્મ છે, તેજ પ્રકાશ અથવા જ્ઞાન છે; જે જ્ઞાન-પ્રકાશ છે તેજ સુખ છે; જે અસત્ય છે તેજ અધર્મ છે; જે અધર્મ છે તેજ અજ્ઞાન છે; અને જે અજ્ઞાન છે તેજ દુઃખ છે. ૧૬, ૧૭

મૃદુપ્લવ્વસ્યર્થો હિ જ્વલન્તમિવ પાવકમ્ ।

અધર્મઃ સન્તતો ધર્મ કાલેન પરિરક્ષિતમ્ ॥૧૮॥

બળતા અગ્નિની પેટે પ્રકાશવાળો ધર્મ જે લાંબા કાળ સુધી રક્ષાયલો હોય તો અધર્મ તેને સ્પર્શ કરવાને પણ

સમર્થ થતો નથી. ૧૮

કાર્ય્યવિતૌ હિ ધર્મેણ ધર્મો હિ વિજયાવહઃ ।

ત્રયાણામપિ લોકાનામાલોકઃ કારણં ભવેત્ ॥ ૧૯ ॥

અર્થ અને કામ પણ ધર્મપૂર્વક કરવા જોઈએ. ધર્મજ વિજય આપનારો છે. ત્રણે લોકમાં ધર્મજ કારણ છે. ૧૯

અમૃતં ચૈવ મૃત્યુશ્ચ દ્વયં દેહે પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।

મૃત્યુરાપદ્યતે મોહાત્ સત્યેનાપદ્યતેઽમૃતમ્ ॥ ૨૦ ॥

મૃત્યુ તથા અમરપણું એ બન્નેનો આધાર આ દેહ વડે થતા આચરણ ઉપર છે. મોહવશ વર્તવાથી મનુષ્ય મૃત્યુ પામે છે અને સત્યને અનુસરવાથી અમરપણાને પામે છે. ૨૦

રાહુગ્રસ્તસ્ય સોમસ્ય યથા જ્યોત્સ્ના ન ભાસતે ।

તથા તમોઽભિભૂતાનાં ભૂતાનાં નશ્યતે સુખમ્ ॥ ૨૧ ॥

રાહુ વડે પકડાયેલા ચંદ્રનો પ્રકાશ જમ જણાતો નથી, તેમ અજ્ઞાનને આધીન પ્રાણીઓનું સુખ નાશ પામે છે.

एक एव चरेद्धर्म नास्ति धर्मे सहायता ।

केवलं विधिमासाद्य सहायः किं करिष्यति ॥ ૨૨ ॥

ધર્મની બાબતમાં બીજાની સહાયતા પર નહિ રહેવું જોઈએ. ('આપ મૂવા વિણ સ્વર્ગે ન જવાય' તેની પેઠે) કેવળ પોતાનાજ આચરણથી જ વસ્તુ સાધવાનો વિધિ હોય ત્યાં

સહાય શું કરી શકે ? ૨૨

નાસ્તિ સત્યસમો ધર્મો ન સત્યાદ્વિદ્યતે પરમ્ ।

નહિ તીવ્રતરં કિંચિદનૃતાદિહ વિદ્યતે ॥ ૨૩ ॥

સત્ય સમો બીજો ધર્મ નથી; સત્યથી શ્રેષ્ઠ કશું જણાતું નથી; અને આ લોકમાં અસત્યથી વધારે તીવ્ર પણ કશું નથી.

ઘૃતિઃ ક્ષમા દમોઽસ્તેયં શાંચામિન્દ્રિયનિગ્રહઃ ।

ધીર્વિદ્યા સત્યમક્રોધો દશકં ધર્મલક્ષણમ્ ॥ ૨૪ ॥

ધીરજ, ક્ષમા, દમ, ચોરી ન કરવી, પવિત્રતા, ઇન્દ્રિય-નિગ્રહ, બુદ્ધિ, વિદ્યા, સત્ય અને અક્રોધપણું, આ દશ ધર્મનાં લક્ષણ છે. ૨૪

આર્જવં ધર્મમિત્યાહુરધર્મો જિહ્વામુચ્યતે ।

આર્જવેને સંયુક્તો નરો ધર્મેણ યુજ્યતે ॥ ૨૫ ॥

સરળતા એજ ધર્મ કહેવાય છે, અને કપટ એ અધર્મ કહેવાય છે. આ સંસારમાં સરળ (મનમાં હોય તેવું બોલનારો) મનુષ્યજ ધર્મમાં જોડાય છે. ૨૫

ન ધર્મકાલઃ પુરુષસ્ય નિશ્ચિતો ન ચાપિ મૃત્યુઃ

પુરુષં પ્રતીક્ષતે । સદા હિ ધર્મસ્ય ક્રિયૈવ શોભના

યદા નરો મૃત્યુમુલ્લેખિવર્તતે ॥ ૨૬ ॥

મનુષ્યે ધર્મ અમુક સમયેજ પાળવો અને બીજા સમયે ન પાળવો; એવું નક્કી કરેલું નથી. કેમકે મૃત્યુ કાંઈ

માણસની વાટ જોતું નથી; અને જો મનુષ્ય સદા મૃત્યુનાજ મુખમાં રહે છે; તો તેણે પણ ધર્મનું આચરણ સર્વ કાળ કરવું એજ શોભા આપનારું છે. ૨૬

अद्यैव कुरु यच्छ्रेयो मा त्वां कालोऽत्यगादयम् ।

अकृतेश्चैव कार्येषु मृत्युर्वै संप्रकर्षति ॥૨૭॥

જે કાર્ય કલ્યાણકારી હોય તે તો આજેજ શરૂ કરો. એમાં સમયની વાટ જોશો નહિ; કેમકે ઢીલ કર્યા કરવાથી તો ધારેલું કાર્ય કરાવા પહેલાં પણ મૃત્યુ ખેંચી જાય છે. ૨૭

यस्तु नित्यं कृतमतिधर्ममेवाभिपद्यते ।

अशंकमानः कल्याणि सोऽमुत्रानन्त्यमश्नुते ॥૨૮॥

જે સુખદ્વિવાળો મનુષ્ય નિઃશંક થઈને નિરંતર ધર્મને સેવે છે; તે લોક-પરલોકમાં અપાર કલ્યાણ ભોગવે છે. ૨૮

पापं कुर्वन् पापकीर्तिः पापमेवाश्नुते फलम् ।

पुण्यं कुर्वन् पुण्यकीर्तिः पुण्यमत्यन्तमश्नुते ॥૨૯॥

પાપ કરીને અપકીર્તિ પામનારો મનુષ્ય પાપરૂપ જ્ઞ ભોગવે છે અને પુણ્ય કરીને પવિત્ર કીર્તિ પામનારો માણસ અપાર પુણ્યરૂપ જ્ઞને ભોગવે છે. ૨૯

तस्मात्पापं न कुर्वीत पुरुषः शंसितव्रतः ।

पापं प्रज्ञां नाशयति क्रियमाणं पुनः पुनः ॥ ૩૦ ॥

૨૭ શાન્તિ૦ ૧૭૫-૬૫૩૬. ૨૮ વન૦ ૩૧-૧૯. ૨૯ ઉદ્યોગ૦ ૩૪-૧૨૪૧. ૩૦ ઉદ્યોગ૦ ૩૪-૧૨૪૨.

તે માટે મનુષ્યે શુભ આચારવાળા થવું અને પાપ કરવું નહિ. કેમકે વારંવાર પાપ કરવાથી બુદ્ધિનો નાશ થાય છે.

पापमाप्स्यति वै नित्यं हृदयं पापकर्मिणः ।

જ્ઞાનપૂર્વે વિનશ્યંતિ ગૂહમાના મહાજને ॥ ૩૧ ॥

પાપ કરનારાઓનું હૃદયજ હૃંમેશાં પાપકર્મને પ્રસિદ્ધ કરે છે; અને બાણી બેઠીને મહાપુરુષો આગળ પાપને છુપાવી સાધુમાં અપાવનારા તો નાશજ પામે છે. ૩૧

मन्यते पापकं कृत्वा न कश्चिद्वेत्ति मामिति ।

વિદન્તિ ચૈનં દેવાશ્ચ યથેવાન્તરપૂરુષઃ ॥ ૩૨ ॥

પાપ કરવા છતાં તેઓ એમ સમજે છે કે, મારી તે વાત કોઈ બાણતું નથી; પરંતુ દેવતાઓ તેમજ અંતર્યામી પરમેશ્વર પણ તે બાણે છે. ૩૨

एकोऽमस्मांत्यात्मानं यत्त्वं कल्याण मन्यसे ।

નિત્યં સ્થિતસ્તે હૃદયેષુ જ્યપાપોક્ષેતા મુનિઃ ॥ ૩૩ ॥

હે ભલા માણસ ! હું એકલો છું એમ તું માને છે, પણ એમ સમજીશ નહિ; કારણ કે પુણ્ય અને પાપને બેનારો પુરુષ તારા હૃદયમાં સર્વદા વસે છે. ૩૩

त्रिभिर्वर्षैस्त्रिभिर्मसैस्त्रिभिः पक्षैस्त्रिभिर्दिनैः ।

અત્યુત્કટૈઃ પાપજ્યૈરિહૈવ ફલમશ્નુતે ॥ ૩૪ ॥

ઉત્કટ પાપ અથવા પુણ્ય કરનારો મનુષ્ય ત્રણ દિવસ-
માં, ત્રણ પક્ષમાં, ત્રણ માસમાં અથવા ત્રણ વર્ષમાં આ
લોકમાંજ તેનું ફળ લોગવે છે. ૩૪

પુત્રેષુ વા નપ્તૃષુ વા ન ચેદાત્મનિ પશ્યતિ ।

ફલત્યેવ ધ્રુવં પાપં ગુરુશ્ચક્તમિવોદરે ॥ ૩૫ ॥

ભારે લોજન વધુ ખાવાનું વ્યાધિરૂપ ફળ ઉદરને
લોગવવું પડે છે, તેમ પાપકર્મનું ફળ આપણે ન જોયું તો
તે પુત્રને વા પૌત્રને પણ લોગવવુંજ પડે છે. ૩૫

ધર્માદપેતં યત્ કર્મ યદ્યપિ સ્થાન્મહાફલઃ ।

ન તત્ સેવેત મેધાવી ન તદ્વિતમિહોચ્યતે ॥ ૩૬ ॥

જે ધર્મરહિત કર્મથી કદાચ બહુ લાભ થતો હોય તોપણ
તે હિતકારી કહેવાતું નથી; તેથી બુદ્ધિમાન તે કરે નહિ. ૩૬
સર્વમાશ્રુત્ય કર્તવ્યં તદ્ધર્મમનુવર્તતા ।

આપ્ત્સુ યો ધારયતિ ધર્મં ધર્મવિદુત્તમઃ ॥ ૩૭ ॥

સર્વ કાર્ય સંજીવે ધર્માચરણ કરવું. આપત્કાળમાં પણ
જે ધર્મને વળગી રહે છે તેજ ધર્મવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ છે. ૩૭

દુર્મિશ્વાદેવ દુર્મિશ્નં ક્લેશાત્ ક્લેશં મયાન્નયઃ ।

મૃતેર્મૃતિ ચ સંચાન્તિ દરિદ્રાઃ પાપકારિણઃ ॥ ૩૮ ॥

પાપ કરનારા દરિદ્ર લોકો પણ દુર્ભિક્ષથી પણ

અધ્યાય ૧ લો-ધર્મ, જ્ઞાન અને સત્યનો મહિમા ૧૧

દુર્ભિક્ષ, ક્લેશથી પણ વધુ ક્લેશ, ભયથી પણ વધુ ભય
અને મૃત્યુથી પણ વિશેષ મૃત્યુને પામે છે. ૩૮

ઉત્સવાદુત્સવં યાન્તિ સ્વર્ગાત્ સ્વર્ગં સુખાત્સુખમ્ ।

શ્રદ્ધાનાશ્ચ દાન્તાશ્ચ ધનાઢ્યાઃ શુભકારિણઃ ॥૩૯॥

શ્રદ્ધાળુ, જિતેન્દ્રિય, ધનવાન અને શુભ કર્મ કરનારાઓ
ઉત્સવના પણ ઉત્સવમાં, સ્વર્ગના પણ સ્વર્ગમાં અને સુખ-
ના પણ સુખમાં (સમ્વિદ્યાનંદમય પરમધામમાં) જાય છે.

एक एव चरेद्धर्मं न धर्मध्वजिको भवेत् ।

ધર્મવાણિજ્યકા હોતે ચે ધર્મમુપશ્નંજતે ॥ ૪૦ ॥

ભલે એક પોતેજ ધર્મ આચરે, પણ ધર્મધ્વજ
(પોતાનું ધર્મકાર્ય કહેનાર અથવા ધર્મનો દેખાવ કરનાર)
થવું નહિ. જે કીર્તિ આદિ લૌકિક ફળ લોગવવા માટે
ધર્માચરણ કરે છે તેઓ તો ધર્મના વ્યાપારીજ છે. ૪૦

धर्मवाणिज्यको हीनो जघन्यो धर्मवादिना ।

न धर्मफलमामोति यो धर्मं दोग्धुमिच्छति ॥ ૪૧ ॥

જે ધર્મનો વ્યાપાર કરીને તેનું ફળ લેવા ઇચ્છે છે,
તે ધર્મવાદીઓમાં હીન તથા અધમ હોઈ ધર્મનું પરમ
ફળ પામતો નથી. ૪૧

कामक्रोधो वशं कृत्वा दमं लोभमनार्जवम् ।

૩૯ શાન્તિ ૦ ૧૮૧-૬૭૪૮. ૪૦ અનુશાસન ૦ ૧૬૨-૭૫૯૫.

૪૧ વન ૦ ૩૧-૫,

ધર્મ इत्येव सन्तुष्टास्ते शिष्टाः शिष्टसंमताः ॥ ४२ ॥

કામ, ક્રોધ, દંભ, લોભ તથા કપટને વશ કરવા એજ ધર્મ, એ પ્રમાણે જાણીને જગ્યા સંતોષી રહે છે તેઓનેજ શિષ્ટ ઉત્તમ લોકોએ શિષ્ટ ઉત્તમ માનેલા છે. ૪૨

महान्त्यपि शास्त्राणि धारयन्तो बहुभुताः ।

छेत्तारः संशयानां च क्लिश्यन्ते लोभमोहिताः ॥ ४३ ॥

મોટા મહાંત અને પંડિત પણ મોટાં શાસ્ત્રોને ભણીને, બહુશ્રુત થઈને તથા સંશયો છેદનારા થઈને પણ લોભને આધીન રહેવાથી ક્લેશ વેઠ્યા કરે છે. ૪૩

लोभात् क्रोधः प्रभवति लोभात् कामः प्रजायते ।

लोभान्मोहश्च नाशश्च लोभः पापस्य कारणम् ॥ ४४ ॥

લોભથી ક્રોધ થાય છે; લોભથી કામ જન્મે છે; લોભથી મોહ તથા વિનાશ થાય છે; માટે લોભજ પાપનું કારણ છે. ૪૪

लोभेन बुद्धिश्चलति लोभो जनयते तृषाम् ।

तृष्णात्तर्को दुःखमामोति परब्रेह च मानवः ॥ ४५ ॥

વળી લોભથી બુદ્ધિ ચલિત થાય છે; લોભથી તૃષ્ણા જન્મે છે; અને તૃષ્ણાથી પીડાયલો મનુષ્ય આ લોકમાં તથા પરલોકમાં દુઃખજ પામે છે. ૪૫

मत्तः प्रमत्तश्चोन्मत्तो भ्रान्तः क्रुद्धो बुभुक्षितः ।

लुब्धो भीरुस्त्वेरायुक्तः कामुकश्च न धर्मवित् ॥ ४६ ॥

અધ્યાય ૧ લો-ધર્મ, જ્ઞાન અને સત્યનો મહિમા ૧૩

મદિરા વગેરેથી મત્ત થયેલો, અસાવધ, ગાંડો, બ્રાંતિ-
વાળો, ક્રોધી, ભૂખ્યો, લોભી, બીકણુ, ગભરાયેલો તથા
કામાતુર પુરુષ ધર્મને બાળી શકતો નથી. ૪૬

વિપત્તિષ્વલ્લ્યથો દક્ષો નિત્યમુત્થાનવાચ્ચરઃ ।

અપ્રમત્તો વિનીતાત્મા નિત્યં મદ્રાણિ પश्यति ॥૪૭॥

જે પુરુષ વિપત્તિમાં પણ શાન્ત રહેનારો, ચતુર, સદા
ઉદ્યોગી, પ્રમાદ વગરનો તથા વિનયવાળો છે તે સર્વદા
કલ્યાણનેજ પામે છે. ૪૭

અનમ્યાહતચિત્તઃ સ્યાદનમ્યાહતવાગ્મવેત્ ।

નિર્મુક્તઃ સર્વપ્રાપેમ્યો નિરમિત્રસ્ય કિં મયસ્ ॥૪૮॥

મનુષ્યે સરળ ચિત્તવાળા થવું; સરળ વાણીવાળા અને
સર્વ પાપકર્મોથી રહિત થવું. જેને શત્રુ નથી તેને ભય શું ?

યત્ કલ્યાણમભિધ્યાયેત્તત્રાત્માનં નિયોજયેત્ ।

ન પાપં પ્રતિ પાપઃ સ્વાત્સાધુરેવ સદા મવેત્ ॥ ૪૯ ॥

જેમાં કલ્યાણ જણાય તેમાંજ ચિત્ત જોડવું. પાપ
સામું પાપ ન કરવું અને સદા સાધુજ રહેવું. ૪૯

અદ્રોહઃ સર્વભૂતેષુ કર્મણા મનસા ગિરા ।

અનુગ્રહશ્ચ દાનં ચ સર્તા ધર્મઃ સનાતનઃ ॥૫૦॥

સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે મન, વાણી, કર્મથી અદ્રોહી, અને

દયા તથા દાનપરાયણ થવું, એ સત્પુરુષોનો સનાતન ધર્મ છે.

સત્યં મૃદુ પ્રિયં વાક્યં ધીરો હિતકરં વદેત્ ।

અત્યોત્ત્વ તથા નિંદાં પરેષાં પરિવર્જयेત્ ॥૫૧॥

ધીર પુરુષે સત્ય, કામળ તથા પ્રિય વચન બોલવું
અને પોતાની મોટાઈ તથા પરનિંદાનો પરિત્યાગ કરવો.

ન હીદૃશં સંવનનં ત્રિષુ લોકેષુ વિદ્યતે ।

દયા મૈત્રી ચ ભૂતેષુ દાનં ચ મધુરા ચ વાક્ ॥૫૨॥

પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયા, મિત્રતા, દાન અને મધુર વાણી,
એ ચારના જેવું બીજું વશીકરણ ત્રણે લોકમાં નથી. ૫૨

ન ચક્ષુષા ન મનસા ન વાચા દૂષયેદપિ ।

ન પ્રત્યક્ષં પરોક્ષં વા દૂષણં વ્યાહરેત્કચિત્ ॥૫૩॥

વાણી, મન અને નેત્રની ચેષ્ટા દ્વારા પણ રૂપરૂ અથવા
પાછળથી કાઢની નિંદા કરવી નહિ. ૫૩

ન હિંસ્યાત્સર્વભૂતાનિ મૈત્રાયણગતશ્ચરેત્ ।

નેદં જીવિતમાસાદ્યં વૈરં કુર્વીત કેનચિત્ ॥૫૪॥

કાઢની હિંસા ન કરતાં મિત્રતાથી વર્તવું. આ અસ્થિર
જીવનને માટે કાઢ સાથે વૈર કરવું નહિ. ૫૪

આતિવા ંસ્તિતિક્ષેત ન વિમન્યેત કંચન ।

ક્રુધ્યમાનઃ પ્રિયં કુર્યાદાક્રુષ્ટઃ કુશલં વદેત્ ॥૫૫॥

પારકાં દુર્વચન સહેવાં, પણ કોઈનું અપમાન ન કરવું.
ક્રોધ કરનારનું બલું કરવું અને વૈરીનું પણ રૂડું બોલવું. ૫૫

અનાર્યવૃત્તમપ્રાપ્તમસ્યકમધાર્મિકમ્ ।

અનર્થાઃ ક્ષિપ્રમાયાન્તિ વાગ્દુષ્ટં ક્રોધનં તથા ॥૫૬॥

દુરાચારી, મૂર્ખ, ઈર્ષ્યા કરનારા, અધર્મી, ખરાબ બોલ-
નારા અને ક્રોધી મનુષ્યને અનર્થ વહેલો પ્રાપ્ત થાય છે. ૫૬

નાક્રોશી સ્યાન્નવમાનો પરસ્ય મિત્રદ્રોહી નોત
-ત્તિલોપ્તમેવો । ન ચાભિમાની ન ચ હીનવત્તો રુક્ષાં
વાચમ્મુષર્તી વર્જયીત ॥૫૭॥

કોઈના નિંદક અને અપમાન કરનારા ન થવું, તેમજ
મિત્રદ્રોહી અને નીચના સેવક ન થવું. અભિમાની અને દુરાચારી
ન થવું. તોછડી અને પીડાકારી વાણી બોલવી છોડી દેવી.

વૃત્તં યત્નેન સંરક્ષેદ્વિત્તમેતિ ચ યાતિ ચ ।

અક્ષીણો વિત્તતઃ ક્ષીણો વૃત્તતસ્તુ હતો હતઃ ॥૫૮॥

સદાચારનું યત્નપૂર્વક સંરક્ષણ કરવું. ધન તો જાય અને
આવે છે; માટે ધન જવાથી મનુષ્યને ક્ષીણ થયેલો ન સમ-
જવો; પરંતુ સદાચારથી બ્રહ્મ થનારજ હણાયલો છે. ૫૮

ત્રીણ્યેવ તુ સતામાહુઃ સન્તઃ પદમનુત્તમમ્ ।

ન ચૈવ મુહ્યાદ્ધાન્ન સત્યં ચૈવ સદા વદેત્ ॥૫૯॥

ત્રણજ લક્ષણોને લીધે સંતોની સંત પદવી ધણી ઉત્તમ કહી છે. ૧-કાંઈનો પણ દ્રોહ ન કરવો, ૨-દાન આપવું અને ૩-સદા સત્યજ બોલવું. ૫૯

સર્વથ્ર ચ યાવન્તઃ સન્તઃ કરુણવૈનિઃ ।

અચ્છન્ત્યતીવ સન્તુષ્ટા ધર્મ્ય પન્થાનમુત્તમઃ ॥૬૦॥

સંત પુરુષો સર્વથ્ર દયાવાન, તથા કરુણાવાળા અને અતિ સંતોષી રહીને ઉત્તમ ધર્મમાર્ગમાં વિચરે છે. ૬૦

દાન્તઃ શમપરઃ શશ્વત્ પરિક્લેશં ન વિદતિ ।

ન ચ તપ્યતિ દાન્તાત્મા દૃષ્ટ્વા પરગતાં શ્રિયમ્ ॥૬૧॥

નિરંતર મન તથા ઇંદ્રિયોને નિયમમાં રાખનારને ક્લેશ થતો નથી. અને જણે મન વશ કર્યું છે તેને પરાધ લક્ષમી જોઈને બળાપો થતો નથી. ૬૧

સંદૃષ્ટ્વા ચ દાતા ચ ગ્રેષ્ઠાદ્ રસવાન્નરઃ ।

ભવત્યર્હિસકશ્ચૈવ પરમારોગ્યમસ્તુ તે ॥ ૬૨ ॥

જ પુરુષ સંવિભાગકર્તા-એટલે કે ધન તથા સમયાદિના વિભાગો પાડી તેનો અમુક અમુક બાબતોમાં સદુપયોગ કરવાના નિયમવાળો, દાન કરનારો, ભોગવનારો, સુખીઓ તથા અહિંસક છે; તે પરમ આરોગ્યને-એટલે કે શારીરિક, માનસિક તથા આધ્યાત્મિક ઉન્નતિને પામે છે. ૬૨

માનં હિત્વા પ્રિયો ભૂયાત્ ક્રોધં હિત્વા ન શોચતિ ।

કામં હિત્વાર્થવાન્ ભૂયાત્ લોભં હિત્વા સુખી મયેત્ ॥

માન તજવાથી પ્રિય થાય છે; ક્રોધ તજવાથી શોક કરવો પડતો નથી; કામ તજવાથી ધનવાન થાય છે અને લોભના ત્યાગથી મનુષ્ય સુખી થાય છે. ૬૩

एको धर्मः परं श्रेयः क्षमैका शांतिरत्तमा ।

विद्यैका परमा तृप्तिरहितैका सुखावहा ॥૬૪॥

પરમ કલ્યાણને આપનાર એક માત્ર ધર્મજ છે; પરમ શાન્તિ આપનાર એક માત્ર ક્ષમા છે; પૂર્ણ તૃપ્તિ આપનાર માત્ર એક વિદ્યા છે અને સુખને આપનાર માત્ર એક અહિંસા છે. ૬૪

न सीदन्नपि धर्मेण मनोऽधर्मे निवेशयेत् ।

अनादित्वाणां पापानामाद्य पश्यन् विषयम् ॥૬૫॥

ધર્મમાર્ગે ચાલતાં પીડા થાય તો પણ અધર્મથી પાપી-ઓને જલદી દુઃખો થતાં જોઈ મનને અધર્મમાં જોડવું નહિ.

अधर्मेणैव ते तावत्ततो भद्राणि पश्यति ।

ततः सपत्नान् जयति सलस्तु विनश्यति ॥૬૬॥

અધર્મથી તેનાં ક્ષણ આવતાં સુધી ધનની વૃદ્ધિ થાય છે, નાના પ્રકારનાં સુખ જીએ છે અને શત્રુઓને જીતે છે; પરંતુ અંતે અધર્મનો પરિપાક થતાં સમૂળો નાશ થાય છે. ૬૬

અધાર્મિકો નરો યો હિ યસ્ય ચાપ્ય-તં ધનમ્ ।

હિંસારતશ્ચ યો નિત્યં નેહાસૌ સુખમેષતે ॥૬૭॥

જે અધાર્મિક મનુષ્ય પાસે અનર્થ વડે મેળવેલું ધન હોય; તથા જે નિત્ય હિંસા કર્યા કરતો હોય; તેને આ લોક કે પરલોકમાં સુખ મળતું નથી. ૬૭

મૃષાવાદં પરિહરેત્ કુર્યાત્ પ્રિયમયાચિતઃ ।

ન ચ કામાન્ન સંરંમાન્ન દ્વેષાદ્ધર્મમૃત્સૃજેત્ ॥૬૮॥

જૂઠું બોલવાનું છોડી દેવું; વિના માગ્યે ખીબનું ભણું કરવું; અને કામ, ક્રોધ તથા દ્વેષને આધીન થઈ ધર્મનો ત્યાગ કરવો નહિ. ૬૮

સત્યધર્માર્થવૃત્તેષુ શૌચે ચૈવારમેત્સદા ।

શિષ્યાંશ્ચ શિષ્યધર્મેણ વાગ્બાહુદરસંયતઃ ॥૬૯॥

સત્ય, ધર્મ, સદાચાર અને પવિત્રતામાંજ સદા રહેવું. શિષ્યોને શિષ્યોના ધર્મનો બોધ કરવો; અને વાણી, હાથ તથા ઉદરને સંયમમાં રાખવાં. ૬૯

પ્રિયે નાતિમૃશં હૃષ્યેદપ્રિયે ન ચ સંજ્વરેત્ ।

ન મુષ્ણેદર્થકુચ્છ્રેષુ ન ચ ધર્મ પરિત્યજેત્ ॥૭૦॥

ધાર્યું થવાથી ખહુ રાજી થઈ કુલાઈ જવું નહિ તથા અઠીક થવાથી તપી જવું નહિ. ધન ધટી જવાથી મોહવશ

થવું નહિ તથા ધર્મને તજી દેવો નહિ. ૭૦

સતાં સદા શાશ્વતધર્મવૃત્તિઃ

સન્તો ન સીદન્તિ ન ચ વ્યથન્તે ।

સતાં સમ્પન્નાફલઃ સંગમોઽસ્તિ

સદ્ભ્યો ભયં નાત્વર્તન્તિ સન્તઃ ॥૭૧॥

સન્નનો સદા શાશ્વત ધર્મને પાળનારા હોય છે. સન્નનો મુંઝાતા નથી તથા દુઃખી થતા નથી. સન્નનોને થયેલો સન્નનોનો સમાગમ અડ્ડળ જતો નથી. સન્નનોથી સન્નનો ભય પામતા નથી. ૭૧

આત્મન્યપિ ન વિશ્વાસસ્તથા ભવતિ સત્સુ યઃ ।

તસ્માત્ સત્સુ વિશેષેણ સર્વઃ પ્રણયમિચ્છતિ ॥૭૨॥

જટલો વિશ્વાસ પોતાનો પણ થતો નથી તેટલો સન્નનોનો થાય છે; તેથીજ સર્વ દાદા વિશેષે કરીને સન્નનોમાં પ્રીતિ કરવા ઇચ્છે છે. ૭૨

સૌહદાત્ સર્વભૂતાનાં વિશ્વાસો નામ જાયતે ।

તસ્માત્ સત્સુ વિશેષેણ વિશ્વાસં કુરુતે જનઃ ॥૭૩॥

સર્વ ભૂતો પ્રત્યે નિઃસ્વાર્થ મૈત્રી હોવાથી સત્પુરુષોને તેઓમાં વિશ્વાસ ઉપજે છે; તેથીજ સત્પુરુષોમાં માણસો વધારે વિશ્વાસ કરે છે. ૭૩

ન ચ પ્રસાદઃ સત્પુરુષેષુ મોઘો

ન ચાપ્યર્થો નશ્યતિ નાપિ માનઃ ॥

યસ્ય તન્નિયતં સત્સુ નિત્યં

તસ્યાત્ સન્તો રક્ષિતારો ભવન્તિ ॥૭૪॥

સત્ પુરુષોની કૃપા કદી નિષ્કળ જતી નથી; તેમજ તેઓ આગળ ધન અથવા માનની પણ હાનિ થતી નથી. કારણ કે એ ત્રણે વાનાં સત્પુરુષોમાં સદાકાળ અને નકષ્ટીપણે રહે છે, અને તેથી સત્પુરુષો સર્વના રક્ષણકર્તા છે. ૭૪

નિત્યં ક્રોધાત્તપો રક્ષેત્ શ્રિયં રક્ષેચ્ચ મત્સરાત્ ।

વિદ્યાં માનાવમાનામ્યામાત્માનન્તુ પ્રમાદતઃ ॥૭૫॥

સદાય ક્રોધથી દૂર રહીને તપની રક્ષા કરવી; ઈર્ષ્યાથી દૂર રહીને લક્ષ્મીની રક્ષા કરવી; માન-અપમાનથી દૂર રહીને વિદ્યાની રક્ષા કરવી અને પ્રમાદથી દૂર રહીને આત્માની રક્ષા કરવી. ૭૫

ન પण્ડિતઃ ક્રુધ્યતિ નાભિપદ્યતે

ન ચાપિ સંસીદતિ ન પ્રહુધ્યતિ ।

ન ઘાંતકૃચ્છ્રઃ શોચતે

સ્થિતઃ પ્રકૃત્યા હિમવાનિવાચલઃ ॥૭૬॥

સાચા પંડિતો ક્રોધ કરતા નથી; વિષયાસક્ત થતા નથી; દુઃખી થતા નથી; કુલાઈ જતા નથી; અત્યંત કષ્ટકારી દુઃખો

૭૪ વન૦ ૨૪૬-૪૯. ૭૫ શાન્તિ૦ ૩૩૧-૧૨૪૩૨.

૭૬ શાન્તિ ૨૨૬-૮૨૦૨.

હોય છતાં શોચ કરતા નથી અને હિમાલય પેઠે અચળ રહે છે.

યમર્થસિદ્ધિઃ પરમા ન હર્ષયે-

તથૈવ કાલે વ્યસનં ન મોહયેત્ ।

સુખં ચ દુઃખં ચ તથૈવ મધ્યમં

નિવેશતે યઃ સ ધુરંધરો નરઃ ॥૭૭॥

ધણો ધન લાભ થવા છતાં જે હર્ષ પામતો નથી અને દુઃખના સમયે મુંઝતો નથી; તથા મુખ્યદુઃખની મિશ્ર દશામાં પણ જે તેવીજ સાંતિ રાખે છે તે ધુરંધર પુરુષ છે.

નામિનન્દેત મરણં નામિનન્દેત જીવિતમ્ ।

કાલમેવ પ્રતીક્ષેત નિદેશં મૃતકો યથા ॥૭૮॥

મરવાની ઈચ્છા કરવી નહિ, તેમ જીવવાની ઈચ્છા કરવી નહિ; પણ આકર જેમ સ્વામીની આજ્ઞાની વાટ જોયા કરે, તેમ સ્વકર્માધીન કાલની વાટ જોતા રહેવું. ૭૮

પ્રજ્ઞયા માનસં દુઃખં હન્યાચ્છારીરમૌષધૈઃ ।

ન શોચન્તિ કૃતપ્રજ્ઞાઃ પश्यन्तઃ પરમાં ગતિમ્ ॥૭૯॥

બુદ્ધિ વડે માનસિક દુઃખનો અને ઔષધ વડે શારીરિક દુઃખનો નાશ કરવો. એ પ્રકારે બુદ્ધિમાન પુરુષો દુઃખનો શોચ ન કરતાં પરમ ગતિને પામે છે. ૭૯

નાસ્તિ વિદ્યાસમં ચક્ષુર્નાસ્તિ સત્યસમં તપઃ ।

નાસ્તિ રાગસમં દુઃખં નાસ્તિ ત્યાગસમં સુખમ્ ॥૮૦॥
 વિધાના સમાન ચક્ષુ નથી; સત્ય જેવું તપ નથી; વિષ-
 યાસક્તિ જેવું દુઃખ નથી અને ત્યાગ (દાન)જેવું સુખ નથી.

આનૃશંસ્યં પરો ધર્મઃ ક્ષમા ચ પરમં બલમ્ ।

આત્મજ્ઞાનં પરં જ્ઞાનં સત્યં વ્રતપરં વ્રતમ્ ॥૮૧॥

શાન્તિ રાખવી એ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે; ક્ષમા એ શ્રેષ્ઠ બળ
 છે; આત્મજ્ઞાન એ શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન છે, અને સત્ય એ શ્રેષ્ઠ વ્રત છે. ૮૧

સત્યમેવ વ્રતં યસ્ય દયા દીનેષુ સર્વદા ।

કામક્રોધૌ વશે યસ્ય તેન લોકત્રયં જિતમ્ ॥૮૨॥

જેને સત્ય એજ વ્રત છે; ગરીબો ઉપર સર્વદા દયા છે
 અને કામ-ક્રોધ વશ છે તેણે ત્રણે લોક જીત્યા છે. ૮૨

વિરક્તઃ પરદારેષુ નિઃસ્પૃહઃ પરવસ્તુષુ ।

દંભમાતૃર્ણહંતો યસ્તેન લોકત્રયં જિતમ્ ॥૮૩॥

જે પરસ્ત્રીથી વિરક્ત, પર વસ્તુઓની સ્પૃહા વિનાનો અને
 પાપાંડ તથા દ્વેષ વિનાનો છે; તેણે ત્રણે લોક જીત્યા છે. ૮૩

જ્ઞાનિના લોકયાત્રાયૈ સર્વત્ર સમદૃષ્ટિના ।

ક્રિયન્તે યેન કર્માણિ તેન લોકત્રયં જિતમ્ ॥૮૪॥

જે જ્ઞાનવાન અને સર્વત્ર સમદૃષ્ટિવાળો છે; તથા જે
 નિષ્કામભાવે લોકહિતનાં કામ કરે છે તેણે ત્રેલોક્ય જીત્યું છે.

આક્રોશન્તં સ્તુવન્તં ચ તુલ્યં પश्यન્તિ ये नराः ।

જ્ઞાન્તાત્માનો જિતાત્માનસ્તે નરાઃ સ્વર્ગગામિનઃ॥૮૫॥

જેઓ નિંદા અને સ્તુતિ કરનારને સમદષ્ટિથી જુએ છે તેવા શાંતાત્મા અને મનોજિત જનો સ્વર્ગને પામે છે. ૮૫

जलाशयाश्च वृक्षाश्च विश्रामगृहमध्वनि ।

સેતુઃ પ્રતિષ્ઠિતો येन तेन लोकत्रयं जितम् ॥૮૬॥

માર્ગમાં જેણે જળાશયો, વૃક્ષો, વિશ્રામગૃહ-ધર્મશાળા તથા સેતુ-પૂલની સ્થાપના કરી તેણે ત્રણે લોકને જીત્યા છે.

त्यजेत् कुलार्थे पुरुषं ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् ।

ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार્थे पृथिवीं त्यजेत् ॥૮૭॥

જરૂર પડે તો કુળના હિતને માટે માણસનો ત્યાગ કરવો; ગામના હિત માટે કુળનો ત્યાગ કરવો; દેશના હિતને માટે ગામનો ત્યાગ કરવો અને પરમાત્મપ્રાપ્તિરૂપ આત્મહિત અર્થે સમગ્ર પૃથ્વીનો પણ ત્યાગ કરવો. ૮૭

न जानया कं दुःखमेकः शोचितुमर्हति ।

अशोचन् प्रतिकुर्वीत यदि पश्येत् पराक्रमम् ॥૮૮॥

દેશના દુઃખને માટે એક માત્ર શોક કરીને બેસી રહેવું નહિ; પરંતુ જો પરાક્રમ હોય તો શોચ તજીને દુઃખ-નિવૃત્તિનો ઉપાય કરવો. ૮૮

पूर्वे वयसि तत्कुर्यात् येन वृद्धः सुखं वसेत् ।

यावज्जीवेन तत्कुर्यात् येनामुत्र सुखं वसेत् ॥८९॥

જીવાનીમાં એવાં કામો કરવાં કે જથી વૃદ્ધાવસ્થામાં
સુખી રહેવાય; અને જીવતાં સુધી એવાં કામો કરવાં, કે
જથી પરલોકમાં સુખી થવાય. ૮૯

ईर्ष्यं घृणी त्वसन्तुष्टः क्रोधनो नित्यशंकितः ।

परभाग्योपजीवी च षडेते नित्यदुःखिताः ॥९०॥

(૧) ઈર્ષ્યાવાળો, (૨) નિંદા કરનારો, (૩) અસંતોષી,
(૪) ક્રોધી, (૫) સદા શંકાશીલ અને (૬) પારકાના
આધારે નિર્વાહ કરનારો, એ છ પ્રકારના માણસોને સદા
દુઃખી જાણવા. ૯૦

बुद्धिः प्रभावस्तेजश्च सत्वमुत्थानमेव च ।

व्यवसायश्च यस्य स्यात् तस्य वृत्तिभयं कुतः ॥९१॥

બુદ્ધિ, પ્રભાવ, તેજ, અજ્ઞ, સત્વ, વૃદ્ધિ અને ઉદ્યોગ
જનામાં છે તેને જીવિકાનો ભય ક્યાંથી હોય ? ૯૧

अर्थसिद्धिं परामिच्छन् धर्मेणादित्यश्रेत् ।

न हि धर्मादपैत्यर्थः स्वर्गलोकादिवामृतम् ॥९२॥

વિશેષ ધન મેળવવાની ઇચ્છા હોય તો પ્રથમથીજ
ધર્મ આચરવો; કેમકે સ્વર્ગલોકથી અમૃત જમ દૂર રહેતું

૮૯ ઉદ્યોગ ૦ ૩૪-૧૨૫૦. ૯૦ ઉદ્યોગ ૦ ૩૨-૧૦૫૬.

૯૧ ઉદ્યોગ ૦ ૩૬-૧૩૭૪. ૯૨ ઉદ્યોગ ૦ ૩૬-૧૩૮૧.

નથી, તેમ ધર્મથી ધન દૂર રહેતું નથી. ૯૨

અધ્યાપારઃ પરાર્થેષુ નિત્યોદ્યોગઃ સ્વકર્મઃ ।

રક્ષણં સ પાતાનામેતદ્વૈભવલક્ષણમ્ ॥૯૩॥

પરાયા ધનને મેળવવા યત્ન ન કરવો; પોતાનાં કાર્યોમાં નિત્ય ઉદ્યોગ કરવો અને યોગ્ય રીતે મેળવેલા ધનનું રક્ષણ કરવું; એ ઉત્તમ વૈભવનાં લક્ષણ છે. ૯૩

વાચ્યર્થા નિયતાઃ સર્વે વાઙ્મૂલા વાગ્વિનિઃસૃતાઃ ।

તાન્તુ યઃ સ્તનયેત્ત્વં સ સર્વસ્તેયઃ પુનઃ ॥૯૪॥

સર્વ વચનો નિયમથી બોલવા યોગ્ય છે; અને તે વચનો વાણીથી ઉપજતાં હોવાથી તે વાણીને જ પુરુષ ચોરે છે—જૂઠું બોલે છે; તે સર્વ વસ્તુઓની ચોરી કરનાર છે. ૯૪

યોડન્યથા સન્તમાત્માનમન્યથા સત્સુ માષતે ।

સ પાપન્તમો લોકે સ્તેન આત્માપહારકઃ ॥૯૫॥

પોતાની સ્થિતિ એક પ્રકારની હોય તેને સત્પુરુષો પાસે જ બીજા પ્રકારની કહે; તે મનુષ્ય આ લોકમાં મોટા પાપી, ચોર અને પોતાનેજ છેતરનાર છે. ૯૫

શત્રોરપિ ગુણા વાચ્યા દોષા વાચ્યા ગુરોરપિ ।

સર્વથા સર્વયત્નેન પુત્રે શિષ્યે હિતં વદેત્ ॥૯૬॥

શત્રુના ગુણ પાણ કહેવા યોગ્ય છે; અને ગુરુને—મોટા

માણસને પણ તેના દોષ કહેવા યોગ્ય છે. પુત્ર અને શિષ્યને
તો સર્વથા અને સર્વ યત્નથી હિતની વાત કહેવી. ૯૬

ધર્મધ્વજી સદા ધ્વજશ્ચક્રિકો લોકદંમકઃ ।

બૈદાલવ્રાતે નો જ્ઞેયો હિંસ્રઃ સર્વાભિસંધકઃ ॥૧૭॥

જે મનુષ્ય ધર્મનો દેખાવ કરનાર, સદા લોભી, કપટી,
લોકાને છેતરનારો, હિંસક અને સર્વને તુચ્છકારનારો હોય
તેને બિલાડીના સ્વભાવવાળો સમજવો. ૯૭

પરોપદેશે પાણ્ડિત્યં સર્વેષાં સુકરં નૃણામ્ ।

ધર્મે સ્વીયમનુષ્ઠાનં કસ્યચિત્ સુમહાત્મનઃ ॥૧૮॥

ખીબને ઉપદેશ કરવામાં પંડિતાઈ દાખવવી એ તો
સર્વ પુરુષોને સહેલું છે; પરંતુ સ્વધર્મનું પાલન તો કોઈ
સુયોગ્ય મહાત્માજ કરે છે. ૯૮

ન તુ કશ્ચિન્નયેત્ પ્રાજ્ઞો ગૃહીત્વૈવ કરે નરમ્ ।

ઉચ્ચમાનસ્ત્વ ધર્મેણ સ્વયં લોકઃ પ્રવર્તતે ॥૧૯॥

પરમ જ્ઞાની પણ કોઈ માણસનો હાથ પકડીને પરાણે
ધર્મ કરાવી શકે નહિ; પરંતુ તેમણે કહેલા ધર્મના માર્ગમાં
ધર્મપ્રેમી લોકો પોતાની મેળેજ પ્રવર્તે છે. ૯૯

પ્રિયવચનવાદી પ્રિયો ભવતિ

વિમૃશિતકાર્યકરોઽપ્યધિકં જયતિ ।

बहु मित्रकरः सुखं वसति

यश्च धर्मरतः स गतिं लभते ॥१००॥

પ્રિય વચન બોલનારો સર્વને પ્રિય લાગે છે; વિચારીને કામ કરનારો પણ વધારે જય પામે છે; ઘણા મિત્રોવાળો સુખમાં રહે છે અને જે ધર્મરત હોય તે સદ્ગતિ પામે છે.

अहिंसा सत्यवचनमानृशंस्यमथार्जवम् ।

अद्रोहोऽनभिमानश्च द्वीस्तितीक्षा दमः क्षमः ॥१०१॥

અહિંસા, સત્ય વચન, શાંતિ, સરલતા, અદ્રોહીપણું, નિરભિમાન, લજ્જા, સહનતા, ઇંદ્રિયનિગ્રહ અને મનોનિગ્રહ એ ધર્મ છે. ૧૦૧

धीमन्तो धृतिमन्तश्च भूतानामनुकम्पकाः ।

अकामद्वेषसंयुक्तास्ते सन्तो लोकसाक्षिणः ॥१०२॥

જ્યો બુદ્ધિમાન, ધૈર્યવાન, પ્રાણીઓ પ્રત્યે સહાનુ-ભૂતિવાળા તથા ઈચ્છા અને દ્વેષ વિનાના હોય; તેઓજ સાચા સંત હોઈને લોકના સાક્ષી છે. ૧૦૨

सर्वत्र च दयावन्तः सन्तः करुणवेदिनः ।

गच्छन्तोऽसुसन्तुष्टां धर्मोपस्थानमुत्तमम् ।

शिष्टाचारा महात्मानो येषां धर्मः सुनिश्चितः ॥१०३॥

સર્વ પ્રત્યે દયાવાળા, કામળ મનવાળા અને પૂર્ણ

સંતોષવાળા સંતજનો ધર્મના ઉત્તમ સ્થાનને પામે છે; પરંતુ જમના અંતરમાં ધર્મ સુનિશ્ચિત થયો હોય તેજ મહાત્મા સારા આચારવાળા હોય છે. ૧૦૩

પ્રત્યક્ષધર્મો ભગવાન્ यस્ય તુષ્ટો હિ કર્મભિઃ ।

સફલં તસ્ય જન્માહં મન્યે સદ્ધર્મચારિણઃ ॥૧૦૪॥

જેના પ્રત્યક્ષ ધર્મથી અને કર્મથી પણ ધર્મના સાક્ષી ભગવાન પ્રસન્ન રહે છે; તેવા શુભ ધર્માચરણ કરનાર મનુષ્યનો જ જન્મ સફળ મનાય છે. ૧૦૪

અધ્યાય બીજો

સંયમ

રથઃ શરીરં પુરુષસ્ય દૃષ્ટમ્

આત્મા નિયન્તેન્દ્રિયાણ્યાહુરશ્વાન્ ।

તૈરપ્રમત્તઃ કુશલી સદશ્વૈ—

દાન્તૈઃ સુખં યાતિ રથીવ ધીરઃ ॥૧॥

પુરુષનું શરીર એ રથ છે; જીવ તેને ચલવનારો છે અને સર્વ ઇન્દ્રિયો ઘોડાડૂપ છે. કળવાયેલા ઉત્તમ ઘોડાઓ વડે ગમન કરનારા કુશળ સારથિની પેઠે ધીર પુરુષ પણ પ્રભાદ રહિત થઈને સુખથી ગમન કરે છે. ૧

ષટ્તિન્દ્રિયાણિ વિષયં સમાગ્ન્યન્તિ વૈ યદા ।

તદા પ્રાદુર્ભવેત્તેષાં પૂર્વસંકલ્પજં મનઃ ॥૨॥

છમાંની જે જે ઈન્દ્રિયો જ્યારે જ્યારે પોતપોતાના વિષયને પામે છે; ત્યારે ત્યારે પૂર્વના સંકલ્પથી ઉપજેલું મન પ્રકટ થાય છે. ૨

મનો યદ્યેત્તિન્દ્રિયાણ્યે વિષયાન્ યાતિ સેવિતુસ્મ ।

તસ્યૌત્સુક્યં પ્રભવતિ પ્રવૃત્તિશ્ચોપજાયતે ॥૩॥

મનુષ્યનું મન જે ઈન્દ્રિયનો વિષય ભોગવવા ઇચ્છે છે; તે ઈન્દ્રિયનો ઉત્સાહ થઈ આવી પ્રવૃત્તિ ઉપજાવે છે. ૩

તતઃ સંકલ્પબીજેનં કામેન વિષયેષુભિઃ ।

વિદ્ધઃ પતતિ લોમાગ્રૌ જ્યોતિર્લોમા પતંગવઃ ॥૪॥

તે પછી જેમ દીવાના લોભથી પતંગિયું અગ્નિમાં પડે છે; તેમ સંકલ્પરૂપી બીજવડે કામદેવે વિષયરૂપી બાણોથી વિંધેલો તે મનુષ્ય લોભરૂપી અગ્નિમાં પડે છે. ૪

તતો વિહારૈરાહારૈર્મોહિતશ્ચ યચ્છયા ।

મહામોહે સુખે મયો નાત્માનમવશુઘ્યતે ॥૫॥

પછી મનઃમગ્નતા આહાર અને વિહારમાં આસક્ત થઈ ઘણા મોહપૂર્વક સુખભોગમાં મગ્ન થઈ રહેવાથી તે પુરુષ આત્માને બાણી-સમજી શકતો નથી. ૫

શિશ્નોદરકૃતેઽપ્રાણઃ કરોતિ વિષત્તં વહુ ।

મોરારાગવલાક્રાન્ત ઇન્દ્રિયાથવશાત્ ॥૬॥

મોહ અને રાગના બળ તથા આક્રમણથી હારી ગયેલો અને ઇન્દ્રિયોના વિષયોને વશવર્તનારો અજ્ઞાની મનુષ્ય શિશ્ન અને ઉદરપરાયણ થઈને ઘણા ભોગ ભોગવે છે. ૬

દ્વિયતે વધ્યમાનોઽપિ નરો હારિભિરિન્દ્રિયૈઃ ।

વિમૂઢસંજ્ઞો દુષ્ટાશ્ચૈરુદ્ધ્રાન્તૈરિવ સારથિઃ ॥૭॥

જન્મ ખરાબ ઘોડાઓ રસ્તો ભૂલેલા વિમૂઢ સારથિને ખોટો રસ્તો લઈ બચ છે; તેમ હણાયેલો મનુષ્ય પણ વિષયો-માં ખેંચી જનારી ઇન્દ્રિયો વડે ખેંચાય છે. ૭

ઇન્દ્રિયાણાં નિરોધેન રાગદ્વેષક્ષયેણ ચ ।

અર્હિસયા ચ ભૂતાનામ-તત્વાય કલ્પતે ॥૮॥

ઇન્દ્રિયોનો નિરોધ, રાગ-દ્વેષનો ક્ષય અને પ્રાણીઓની હિંસા ન કરવી, એ ગુણો વડે મનુષ્ય મોક્ષને પામે છે. ૮

ન જાતુ કામઃ કામાનામ્પ્રમોગેન શામ્યતિ ।

હવિષા ળ્ળવર્ત્મેવ ભૂય એવાભિવર્ધતે ॥૯॥

ઇન્દ્રિયોના વિષયો ભોગવવાથી કદી પણ ઈચ્છાઓ શમાતી નથી; પણ અગ્નિમાં ધી નાખવાથી અગ્નિ વધે છે તેમ ઉલટી કામનાઓ વધતી ચાલે છે. ૯

ઇન્દ્રિયાણાં સર્વેષાં યદ્યેકં ક્ષરતાન્દ્રિય- ।

તેનાસ્ય ક્ષરતિ પ્રજ્ઞા દત્તેઃ પાત્રાદિવોદકમ્ ॥૧૦॥

જળપાત્રમાં એક પણ છિદ્ર હોય તો તેમાંનું પાણી
જમ ઝરી જાય છે; તેમ સર્વ ઇન્દ્રિયોમાંની એક પણ વિષય
તરફ જાય તો તે માણસની તત્ત્વજ્ઞ બુદ્ધિ જતી રહે છે. ૧૦

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽविधीयत ।

तदस्य हरति प्रज्ञां वायુर्नावमिवाभसि ॥૧૧॥

જમ જળમાં રહેલા નાવને વાયુ જ્યાં ત્યાં ખેંચી જાય
છે; તેમ વિષયોમાં વર્તનારી ઇન્દ્રિયોને અનુસરનારું મન
પણ મનુષ્યની બુદ્ધિને હરી જાય છે. ૧૧

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥૧૨॥

જમ કાચખો પોતાનાં સર્વ અંગોને સમેટી લે છે તેમ
મનુષ્ય જ્યારે ઇન્દ્રિયોને વિષયોમાંથી ખેંચી લે છે; ત્યારેજ
તેની બુદ્ધિ સ્થિર થાય છે. ૧૨

क्रोधान्नवति संमोहः संमोहात् स्मृतिविभ्रमः ।

स्मृतिभ्रંશાદ્બુદ્ધિનાશો બુદ્ધિનાશાઃ પ્રણયમતિ ॥૧૩॥

ક્રોધ થવાથી મોહ ઉપજે છે, મોહથી સ્મરણશક્તિમાં
ભ્રમ થાય છે, સ્મૃતિભ્રમથી બુદ્ધિનો નાશ થાય છે અને
બુદ્ધિનાશથી પુરુષ નાશ પામે છે. ૧૩

रागद्वेषविक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।

आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥૧૪॥

રાગદ્વેષથી રહિત થયેલો અને વશ કરેલા મનવાળો કૃતકૃત્ય પુરુષ ઇંદ્રિયોના વિષયોમાં વિચરતો છતો પણ પ્રસન્નતાને પામે છે. ૧૪

મસ્તોજો વર્ધયતિ પવિત્રં દમ ઉત્તમમ્ ।

વિષામ્મા હૃદયતેજાત્ પુરુષાં વિદ્યતે મહત્ ॥૧૫॥

“દમ” એટલે ઇંદ્રિયોના નિગ્રહ તેજને વધારે છે. એટલું- જ નહિ પણ “દમ” પવિત્ર અને ઉત્તમ હોવાથી તેનું સેવન કરનાર તેજ વૃદ્ધ પુરુષ પાપરહિત થઈને મહત્પદને પામે છે.

અનર્થમર્થતઃ પश्यमर्थं वै वाप्यनर्थतઃ ।

ન્દ્રિયૈરજિતૈર્બાલઃ સુદુઃસ્થં મન્યતે સુસ્થમ્ ॥૧૬॥

અર્થમાં અનર્થ અને અનર્થમાં અર્થને જોનારો અજિતેન્દ્રિય મૂઢ પુરુષ અતિ દુઃખને પણ સુખ માને છે. ૧૬

ધર્માર્થૌ યઃ પરિત્યજ્ય સ્યાદિન્દ્રિયવશાનુગઃ ।

શ્રીમાનચનિરેમ્યઃ ક્ષિપ્રં સ પરિહીયતે ॥૧૭॥

જે મનુષ્ય ધર્મ તથા અર્થને ત્યજી દઈ ઇંદ્રિયોને વશ થઈ જાય છે તે જલદીથી શોભા, પ્રાણ, ધન અને સ્ત્રીથી રહિત થાય છે. ૧૭

અર્થાનામીશ્વરો યઃ સ્યાદિન્દ્રિયાણામનીશ્વરઃ ।

ન્દ્રિયાણામનશ્ચર્યાદૈશ્વર્યાદ્ અશ્ચ્યતે હિ સઃ ॥૧૮॥

જે માત્ર ધનનોજ સ્વામી છે પણ પોતાની ઇંદ્રિયોનો સ્વ:મી નથી; તે ધનના ઐશ્વર્યથી રહિત થાય છે—અર્થાત્ ધનવાન છતાં ઇંદ્રિયો જોને વશ નથી તેનું ધન પણ જતું રહે છે.

લોભઃ પ્રજ્ઞાનમા ન્તિ પ્રજ્ઞા હન્તિ હતા દ્વિયમ્ ।

ક્રીર્હતા વાચતે ધર્મ ધર્મો હન્તિ હતઃ શ્રિયમ્ ॥૧૯॥

લોભ બુદ્ધિને હણે છે; બુદ્ધિ હણાયાથી લજ્જા હણાય છે; લજ્જા હણાયાથી ધર્મ હણાય છે અને ધર્મ હણાયાથી ધન પણ હણાય છે. ૧૯

बंधुरात्मात्मनस्तस्य येनैवात्मात्मनौ जितः ।

स एव नियतो बंधुः स एव नियतो रिपुः ॥२०॥

જેણે મન બંધુ છે તેનું મનજ બંધુરૂપ છે. વશ કરેલું મનજ બંધુ છે, અને છૂટું મૂકેલું મનજ શત્રુ છે. ૨૦

અધ્યાય ત્રીજો

સંતોષ અને સહનશીલતા

શોકસ્થાનસ સ્થાણિ ભયસ્થાનશતાનિ ચ ।

દિવસે દિવસે દુઃખાવિશન્તિ ન પાન્હતઃ ॥૧॥

આ જગતમાં શોકના પ્રસંગો હજારો આવે છે; ભયનાં પણ સેંકડો ઠેકાણાં છે; પરંતુ મૂઢ જનોનેજ તે નિત્ય પ્રતિ નડે છે, બુદ્ધિમાન પંડિતોને તે નડતાં નથી. ૧

વ્યાધેરાંનષ્ટસંસ્પર્શા શ્રમાદિષ્ટવિસર્જનાઃ ।

દુઃખં ચતુર્ભિઃ શરીરં કારણૈઃ સંપ્રવર્તતે ॥૨॥

વ્યાધિ, અનિષ્ટપ્રાપ્તિ, મહેનત અને ઇષ્ટ વસ્તુનો નાશ, આ ચાર શારીરિક દુઃખ થવાનાં કારણો છે. ૨

સદા તત્પ્રતિકારાદ્ધ સતતં ચાવિચિન્તનાઃ ।

આધિવ્યાધિપ્રશ્નમનં ત્રિયાયાગદ્વયેન તુ ॥૩॥

ઉપલાં કારણોની સદા ચિંતાજ કર્યા કરવા કરતાં તેનો પ્રતીકાર એટલે ઉપાય પણ કરવો. કેમકે એ બે ક્રિયાઓના યોગથી મનનાં અને શરીરનાં દુઃખો શાન્ત થાય છે. ૩

માનસં શ્મયેત્તસ્માત્ જ્ઞાનેનાંભમિવાંતના ।

પ્રશાન્તે માનસે હ્યસ્ય શરીરપશામ્યતિ ॥૪॥

જળથી અગ્નિ હોલવાય છે તેમ માનસિક દુઃખ—
ચિંતા, ક્રોધ, લય વગેરે—ને જ્ઞાન વડે શમાવવાં. મનનું દુઃખ
શમી જવાથી શારીરિક દુઃખ પણ શમી જાય છે. ૪

અસન્તોષપરા મૂઢાઃ સન્તોષં યાન્તિ પષ્ટિતાઃ ।

અન્તો નાસ્તિ પિપાસાયાઃ સન્તોષ પરમં સુખમ્ ॥૫॥

મૂઢ પુરુષો અસંતોષી અને પંડિતો સંતોષી હોય છે.
તૃષ્ણાનો અંત નથી; તેથી સંતોષજ પરમ સુખ છે. ૫

યસ્માદભાવી ભાવી વા મનુષ્યઃ સુખદુઃખયોઃ ।

આગમે યદિ વાપાયે ન તત્ર ગ્લપયેન્મનઃ ॥૬॥

વર્તમાન સમયમાં તેમજ લવિષ્યમાં થનારાં સુખ તથા
દુઃખ મનુષ્યને ભોગવવાંજ પડે છે; માટે સુખનો નાશ
અથવા દુઃખની પ્રાપ્તિ થાય ત્યારે શોક કરવો નહિ. ૬

સુખદુઃખે હિ પુરુષઃ પર્યાયેણોપસેવતે ।

ન હ્યનન્તં સુખં કથિત્વ પ્રાપ્નોતિ પુરુષર્ષભ ॥૭॥

મનુષ્ય વારા ફરતી સુખ અને દુઃખ ભોગવતોજ રહે
છે. કાંઈ પણ સદાકાળ સુખ ભોગવી શકતો નથી. ૭

સુખસ્યાનન્તરં દુઃખં દુઃખસ્યાનન્તરં સુખમ્ ।

પર્યાયેણોપસર્પેતે નરં નેમિમરા इव ॥૮॥

ફરતા ચક્રના આરાઓની પેઠે મનુષ્યને વારા ફરતી
સુખ પછી દુઃખ અને દુઃખ પછી સુખ આવ્યાજ કરે છે. ૮

સ્વમાપતિતં સેવેદ્દુઃ સમાપતિતં સહેત્ ।

કાલપ્રાપ્તમુપાસીત શસ્યાનામિવ કર્ષકઃ ॥૧૧॥

સુખ આવી પડતાં તેને સેવવું; અને દુઃખ આવી પડતાં તે સહેવું. જ્યારે જ ધાન્ય પાકે તેનો ખેડુત ઉપયોગ કરે છે; તેમ કાળની ગતિને અનુસરીને સુખ કે દુઃખ જ પ્રાપ્ત થાય તેનું સેવન કરવું. ૯

સર્વાઃ સંપત્તયસ્તસ્ય સંતુષ્ટં યસ્ય માનસમ્ ।

ઉપાનદ્ગૂઢપાદસ્ય ન તુ ચર્માષ્ટતેવ ભૂઃ ॥૧૦॥

જેણે પગરખાં પહેર્યાં છે તેને જેમ બધી પૃથ્વી ચામડાથી મઢેલી છે; તેમ જેનું મન સંતોષી છે તેને સર્વ સંપત્તિઓ પ્રાપ્ત છે. ૧૦

સન્તોષં પરમાસ્થાય સુખાર્થી સંયતો ભવેત્ ।

સન્તોષઃપૂલં હિ સુખં દુઃખમૂલં વિપર્યયઃ ॥૧૧॥

સુખેચ્છાવાળાએ સંતોષપરાયણ રહીને નિયમિત થવું. સંતોષજ સુખનું અને અસંતોષ દુઃખનુંજ મૂળ છે.

અચિન્તિતાનિ દુઃખાનિ યથૈવાયાન્તિ દેહિનામ્ ।

સુખાન્યપિ તથા મન્યે દૈવમત્રાતિરિચ્યતે ॥૧૨॥

પ્રાણીઓને દુઃખો અણધાર્યાં આવે છે, તેમ સુખો પણ અણધાર્યાં આવે છે. કેમકે દૈવજ તેમાં મુખ્ય કારણ છે. ૧૨

ન નિત્યં લભતે દુઃખં ન નિત્યં લભતે સુખમ્ ।

શરીરમેવાયતનં દુઃખસ્ય ચ સુખસ્ય ચ ॥૧૩॥

સદા દુઃખ હોતું નથી, તેમ સદા સુખ પણ મળતું નથી. કેમકે શરીર સુખ અને દુઃખ એ બન્નેનું સ્થાન છે.

સન્તાપાદ્ભ્રમ્યતે રૂપં સન્તાપાદ્ભ્રમ્યતે બલમ્ ।

સન્તાપાદ્ભ્રમ્યતે જ્ઞાનં સન્તાપાદ્વ્યાધિ-ચ્છતિ ॥૧૪॥

સંતાપ કરવાથી મનુષ્યનું રૂપ, બળ તથા જ્ઞાન જતું રહે છે અને વ્યાધિ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૪

સુખં વા યદિ વા દુઃખં પ્રિયં વા યદિ વાઽપ્રિયમ્ ।

પ્રાપ્તં પ્રાપ્તુમુપાસીત હૃદયેનાપરાજિતઃ ॥૧૫॥

સુખ હો વા દુઃખ; શુભ હો વા અશુભ; પરંતુ જે કંઈ આવી પડે તે હારી ગયા વિના દૃઢચિત્તથી સેવવું. ૧૫

અધ્યાય ચોથો

સાધુતા અને મહત્વ

પ્રાણા યથાત્મનોઽભીષ્ટા ભૂતાનામપિ તે તથા ।

આત્મૌપમ્યેન ભૂતાનાં દયાં કુર્વન્તિ સાધવઃ ॥૧॥

જમ પોતાને પોતાનો પ્રાણ વહાલો છે, તેમ બીજાં પ્રાણી-
ઓને પણ પોતપોતાનો જીવ વહાલો છે; એમ પોતાની પેઠે
બીજાનું પણ સમજીને સાધુજનો પ્રાણીઓ પર દયા કરે છે.

ધનાનિ જીવિતં ચૈવ પરાર્થે પ્રાજ્ઞ ઉત્સૃજેત્ ।

સન્નિમિત્તે વરં ત્યાગો વિનાશે નિયતે સતિ ॥૨॥

સમજી પુરુષે બીજા માટે પોતાના ધનનો અને જીવન-
નો પણ ત્યાગ કરવો જોઈએ. કેમકે ધન અને જીવનનો જ્યારે
ત્યારે નાશ થવો નક્કીજ છે; તો પછી રૂડાં કામને માટે તે
પહેલાં તેનો ત્યાગ કરવો એજ સાચું છે. ૨

શરીરસ્ય ગુણાનાં ચ દૂરમત્યન્તમન્તરમ્ ।

શરીરં ક્ષણવિધ્વંસિ કલ્પાન્તસ્થાયિનો ગુણાઃ ॥૩॥

શરીર અને ગુણો વચ્ચે ઘણુંજ છેદું અને જુદાપણું
છે. કેમકે શરીર ક્ષણમાં નાશ પામે એવું છે અને ગુણો
કલ્પના અંત સુધી રહેવાના છે. ૩

અયં નિજઃ પરો વેત્તિ ગણના લઘુચેતસામ્ ।

उदारचरितानां वसुधैव कुटुंबकम् ॥४॥

આ ભારે અને આ પારકો, એવી ગણના કરનારા સાંકડા ચિત્તવાળાઓ હોય છે. ઉદાર ચરિતવાળાને તો આખું જગત કુટુંબરૂપ છે. ૪

साधोः प्रतोषेतस्यापि मनो नायाति विक्रियाम् ।

न हि तापयिः शक्यं सागरांभस्तृणोच्छ्रिता ॥५॥

ધાસના ઉંખાડિયાથી સમુદ્રનું પાણી તપાવી શકાતું નથી; તેની પેઠે સાધુ પુરુષને કાંઈ કચવાવે તોપણ તેના મનમાં વિકાર થતો નથી. ૫

आमरणान्ताः प्रणयाः कोपास्तत्क्षणभंगुराः ।

परित्यागाश्च निःસंगा भवन्ति हि महात्मनाम् ॥६॥

મરણપર્યંત સ્નેહ રાખવો; ક્રોધનો તેજ ક્ષણે નાશ કરવો અને નિષ્કામપણે દાન કરવું; એ ગુણો મહાત્માઓમાં જ ઉપજે છે. ૬

दानं प्रियवाक्सहितं ज्ञानमगर्वं क्षमान्वितं शौर्यम् ।

विचित्रं त्यागनियुक्तं दुर्लभमेतच्चतुष्टयं लोके ॥७॥

પ્રિય વચન સહિત દાન, ગર્વ રહિત જ્ઞાન, ક્ષમાપૂર્વક શૂરવીરતા અને દાનયુક્ત ધન, એ ચારે વાનાં સંસારમાં દુર્લભ છે. ૭

जयेत् कदर्यं दानेन सत्येनानृतवादिनः ।

ક્ષમયા શૂ કર્માણમસાધું સાધુના જયેત્ ॥૮॥

દાનથી કંજુસને, સત્યથી જૂઠાપોલાને, ક્ષમાથી
ધાતકીને અને સાધુતા વડે અસાધુને જીતી લેવો. ૮

મનસ્યન્યદ્ વચસ્યન્યત્ કાર્યમન્યદ્દુરાત્મનઃ ।

મનસ્યેકં વચસ્યેકં કર્મણ્યેકં મહાત્મનામ્ ॥૯॥

દુરાત્માના મનમાં એક વાત અને વાણીમાં બીજી વાત
હોય છે અને કર્મમાં વળી ત્રીજી હોય છે; પણ મહા-
ત્માઓને તો મનમાં એક, વચનમાં એક અને કર્મમાં
પણ એક જ હોય છે. ૯

કરિષ્ય્ય इति संश्रुत्य कर्तव्यं तदकुर्वतः ।

मिथ्यावचनदग्धस्य इष्टापूर्तं प्रणश्यति ॥१०॥

જ ‘કરીશ’ એમ કહીને પછી તે કામ ન કરે; તેવા મિથ્યા
વચનથી દૂષિત મનુષ્યનાં કરેલાં શુભ કર્મ નાશ પામે છે.

न कस्यचित् कश्चिदिह स्वभावाद्भवत्युदारोऽभिमतः
खलो वा । लोके गुरुत्वं विपरीततां वा स्वचेष्टितान्येव
नरं नयन्ति ॥११॥

આ જગતમાં કોઈ પણ મનુષ્યને સ્વભાવથીજ ઉદાર
વા ખલ માનવા જવો નથી; પણ મોટાપણું કે હલકાપણું
તેણે કરેલાં કાર્યથીજ સ્પષ્ટ જણાય છે. ૧૧

આરોપ્યતે શિલા શૈલે યત્નેન મહતા યથા ।

નિપાત્યતે ક્ષણેનાઘસ્તથાત્મા ગુણદોષયોઃ ॥૧૨॥

જમ પર્વત ઉપર શિલા ચઢાવવી હોય તો ધણીજ મહેનતે ચઢે છે, પરંતુ તેને નીચે પાડી નાખવી હોય તો વાર લાગતી નથી; તે પ્રમાણે મનુષ્યને ગુણવાન થવું અઘરું છે, પરંતુ નીચતા કરવામાં વાર લાગે તેમ નથી. ૧૨

યાત્યઽધોધો વ્રજત્યુચ્ચૈર્નરઃ સ્વૈરેવ કર્મભિઃ ।

ક્રૂપસ્ય સ્થનિતા યદ્વત્ પ્રાકારસ્યેવ કારકઃ ॥૧૩॥

ફવાને ખોદનારો નીચે ઉતરતો જાય છે અને ગઢને ચઢનારો ઉંચે ચઢતો જાય છે; તેમ મનુષ્ય પોતાનાં સારાં કે ખોટાં આચરણથીજ ઉચ્ચતા વા નીચતા પામે છે. ૧૩

ત્યજેત્શુધાર્ત્તો મહિલાં સપુત્રાં સ્વાદેત્શુધાર્ત્તો
મુજગી સ્વમણ્ડમ્ । બુદ્ધક્ષિતઃ કિં ન કરોતિ પાપં ક્ષીણા
જના નિષ્કરુણા ભવન્તિ ॥૧૪॥

ભૂખ્યો માણસ પુત્રસહિત સ્ત્રીને તજી દે છે. ભૂખી થયે-
લી સર્પિણી પોતાનાંજ ધંડાં સ્વાદથી ખાઈ જાય છે. ભૂખ્યો
માણસ કયું પાપ ન કરે ? કારણકે ભૂખથી ક્ષીણ થયેલો
મનુષ્ય કરુણારહિત થાય છે. ૧૪

સુખં હ્યવમતઃ શેતે સુખં ચ પ્રતિબુદ્ધયતે ।

સુખં ચરતિ લોકેઽસિન્નવમન્તા વિનશ્યતિ ॥૧૫॥

અપમાન ખમનારે માણસ સુખથી સુખે છે; સુખથી જાગે છે; અને લોકમાં સુખથી ફરે છે; ત્યારે અપમાન આપનારે મનુષ્ય સર્વ વાતે દુઃખી થઈ વિનાશ પામે છે.

નાસ્તદ્ સ્યાદાર્તોઽપિ ન પરદ્રોહકર્મધીઃ ।

યયાસ્યોદ્વિજતે વાચા નાલોકયાં તામૃદીરયેત્ ॥૧૬॥

પોતે દુઃખી થવા છતાં પણ કોઈના દુઃખને દુઃખી કરવું નહિ. પરદ્રોહ કરવાની બુદ્ધિ રાખવી નહિ. જે વાણીથી બીજાનું મન દુઃખાય એવી દુષ્ટ વાણી બોલવી નહિ. ૧૬

અતિવાદાંસ્તિતિશ્ચેત નાવમન્યેત કંચન ।

ન ચેમં દેહમાશ્રિત્ય વૈરં કુર્વીત કેનચિત્ ॥૧૭॥

પારકાં દુર્વચન સહન કરવાં; કોઈનું અપમાન કરવું નહિ; આ દેહ ધારણ કરીને કોઈ સાથે વૈર કરવું નહિ. ૧૭

ન પાણિપાદચપલો ન નેત્રચપલોઽનૃજુઃ ।

ન સ્યાદ્વાક્ચપલશ્ચૈવ ન પરદ્રોહકર્મધીઃ ॥૧૮॥

હાથ, પગ, નેત્ર અને વાણીની અપળતા ન કરવી; કુટિલતા ન રાખવી અને પરદ્રોહ કરવાની બુદ્ધિ ન કરવી.

અતિગ્રવાદં ન પ્રવદેન્ન વાદયેદ્યોઽનાહતઃ પ્રતિ-
હન્યાન્ન ઘાતયેત્ ॥ હન્તું ચ યો નેચ્છતિ પાપકં વૈ તસ્મૈ
દેવાઃ સ્પૃહ્યન્ત્યાગતાય ॥૧૯॥

જે કોઈની નિંદા કરે નહિ ને કરાવે પણ નહિ; કોઈએ

માર્યા છતાં તેને મારે નહિ ને મરાવે પણ નહિ; અને પાપીને પણ મારવા ઈચ્છે નહિ; એવા પુરુષોના આગમનની દેવતાઓ પણ ઈચ્છા કરે છે. ૧૯

ક્રુદ્ધચન્તં ન પ્રતિક્રુદ્ધયેદાક્રુષ્ટઃ કુશલં વદેત્ ।

સપ્તદ્વારાવકીર્ણાં ચ ન વાચમનૃતાં વદેત્ ॥૨૦॥

ક્રોધ કરનારની સામે ક્રોધ કરવો નહિ, ગાળ આપનારને પણ “ભલું” થાઓ, એમ કહેવું. ચક્ષુ, કર્ણ, નાસિકા, જિહ્વા, ત્વચા, મન અને બુદ્ધિ એ સપ્ત દ્વારોથી નીકળતી વાણી વડે જૂઠું બોલવું નહિ. ૨૦

સત્યં ब्रूयात् પ્રિયં ब्रूयाન્ન ब्रूयात् સત્યમપ્રિયમ્ ।

પ્રિયં ચ નાનૃતં ब्रूयाદેષ ધર્મઃ સનાતનઃ ॥૨૧॥

સત્ય બોલવું, પણ પ્રિય લાગે તેવું બોલવું; પ્રિય ન લાગે એવું સત્ય બોલવું નહિ; તેમ પ્રિય લાગે એવું અસત્ય પણ બોલવું નહિ; એવો સનાતન ધર્મ છે. ૨૧

કામાભિભૂતઃ ક્રોધાદ્વા યો મિથ્યા પ્રતિપદ્યતે ।

સ્વેષુ ચાન્યેષુ વા તસ્ય ન સહાયા ભવન્ત્યુત ॥૨૨॥

કામ વા ક્રોધને વશ થઈ જ મનુષ્ય પોતાના વા પરાયા મનુષ્યો સાથે મિથ્યા કપટ કરે છે તેને કોઈ સહાય થતું નથી.

અવિસંવાદકો દક્ષઃ કૃતજ્ઞો મતિમાનૃજુઃ ।

અપિ સંક્ષીણકોષોઽપિ લભતે પરિવારણમ્ ॥૨૩॥

વિશેષ સંવાદ ન કરનારો, ચતુર, કરેલા ઉપકારને બાણનારો, બુદ્ધિવાન અને સરળ મનુષ્ય નિર્ધન થાય તો પણ તેને પોષણ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૩

અભયં यस્ય ભૂતેભ્યઃ સર્વેષામભયં યતઃ ।

સ વૈ પરિણતપ્રજ્ઞઃ પ્રખ્યાતો મનુજોત્તમઃ ॥૨૪॥

કોઈ પ્રાણીથી જે ભય પામતો નથી અને જેનાથી કોઈને ભય થતો નથી; તે ઉત્તમ પુરુષ યથાર્થ જ્ઞાની છે. ૨૪

ન શરન્મેઘવત્ કાર્યં વૃથૈવ ઘનગર્જિતમ્ ।

પરસ્યાર્યમનર્થં વા પ્રકાશયતિ નો મહાન્ ॥૨૫॥

શરદ્ઋતુના મેઘની પેઠે વૃથા મોટી ગર્જના કરવી નહિ. મહાપુરુષ પારકા અર્થ કિંવા અનર્થ પ્રકટ ન કરતો નથી.

एतावानेव पुरुषः कृतं यस्मिन्न नश्यति ।

यावच्च कुर्यादन्योऽस्य कुर्याद्बहुगुणं ततः ॥૨૬॥

જેના પર કરેલો ઉપકાર વૃથા જતો નથી અને પૂર્વે કરેલા ઉપકારથી જે વિશેષ ઉપકાર કરે છે, તે ખરો પુરુષ છે.

द्रोघध्वं न च मित्रेषु न विश्वस्तेषु कर्हिचित् ।

येषां चात्मानि भुंजीत यत्र च स्यात् प्रतिश्रयः ॥૨૭॥

મિત્ર, વિશ્વાસુ, જેનું અન્ન ખાતા હોઈએ અને જેનો

આશ્રય હોય, એટલા મનુષ્યોનો કદી દ્રોહ કરવો નહિ. ૨૭

કુતઃ કૃતમ્નસ્ય યશઃ કુતઃ સ્થાનં કુતઃ સુલ્ભમ્ ।

અશ્રદ્ધેયઃ કૃતમ્નો હિ કૃતમ્ને નાસ્તિ નિષ્કૃતિઃ ॥૨૮॥

કૃતદ્ધન-ગુણને બદલે અવગુણ કરનાર મનુષ્યને યશ, સ્થાન અને સુખ ક્યાંથી હોય ? કૃતદ્ધન મનુષ્ય વિશ્વાસને પાત્ર નથી તથા કૃતદ્ધનપણાના પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત પણ નથી.

આર્યઃ શ્ચમિદં વૃત્તમિતિ વિજ્ઞાય શાશ્વતમ્ ।

સન્તઃ પરાર્થં કુર્વાણા નાવેક્ષન્તે પ્રતિક્રિયાઃ ॥૨૯॥

આવું આચરણ આર્ય જનોએ સેવેલું છે; એમ જાણીને નિરંતર પરોપકાર કરનારા સંત પુરુષો તેના બદલાની ઇચ્છા રાખતા નથી. ૨૯

મક્તં ચ મજમાનં ચ તવાસ્મીતિ ચ વાદિનમ્ ।

મનેલાજીવનં ગ્રાપ્તાન્ વિષમેઽપિ ન સંત્યજેત્ ॥૩૦॥

મક્ત, સેવા કરનારો અને 'હું તમારો છું' એવું કહેનારો, એ ત્રણ પ્રકારના શરણાગત મનુષ્યોને સંકટમાં પણ તજવા નહિ. ૩૦

ગતિરાત્મવતાં સન્તઃ સન્ત એવ સતાં ગતિઃ ।

અસતાં ચ ગતિઃ સન્તો ન ચાસન્તઃ સતાં ગતિઃ ॥૩૧॥

જ્ઞાનીઓની ગતિ સત્પુરુષો છે, અને સત્પુરુષોની ગતિ

પણ સત્પુરુષોજ છે. દુષ્ટોની ગતિ પણ સત્પુરુષો છે; પરંતુ સત્પુરુષોની ગતિ દુષ્ટ માણસો થઈ શકતા નથી. ૩૧

શીલં પ્રધાનં પુરુષે તદ્વસ્યેહ પ્રણય્યતિ ।

ન તસ્ય જીવિતનાર્થો ન ધનેન ન બંધુભિઃ ॥૩૨॥

“સદાચાર” એ પુરુષનો મુખ્ય ગુણ છે. જોનાર એ ગુણ નાશ પામે તેનું જીવન, ધન અને બંધુ બધું વ્યર્થ છે.

અકસ્માદેવ કુપ્યન્તિ પ્રસીદન્ત્યનિમિત્તતઃ ।

શીલમેત સાધનામપ્રપારિપ્લવં યથા ॥૩૩॥

જેમ વાદળોએ આકાશમાં ધડીકમાં દેખાય અને ધડીકમાં ન દેખાય; તેમ અસાધુ પુરુષો પણ ધડીકમાં ક્રોધ કરે અને ધડીકમાં શાન્ત થાય એવા સ્વભાવવાળા હોય છે.

આગતસ્ય ગૃહં ત્યાગસ્તથૈવ શરણાર્થિનઃ ।

યાચમાનસ્ય ચ વધો નૃશંસો ગર્હિતો બુધૈઃ ॥૩૪॥

ધેર આવેલાનો અને શરણુ થયેલા માણસનો ત્યાગ કરનાર તથા યાચના કરનાર મનુષ્યનો વધ કરનાર, એવા કૂર પુરુષને સારા પુરુષોએ નિંદેલો છે. ૩૪

ન ચૈવોક્તા નચારક્તા હીનતઃ પરુષા ગિરઃ ।

પ્રતિજલ્પન્તિ વૈ ધીરાઃ સદા તૂત્તમપૂરુષાઃ ॥૩૫॥

નીચ માણસોએ સ્પષ્ટ રીતે વા ખીજી રીતે કહેલાં

હલકાં વચનોનો ધીર અને ઉત્તમ પુરુષો સામે ઉત્તર
આપતા નથી. ૩૫

સ્મરન્તિ રુઢતાન્યેવ ન વૈરાણિ તાન્યાપે ।

સન્તઃ પ્રતિષ્ઠિતાન્તો લઘ્વા પ્રત્યયમાત્મનઃ ॥૩૬॥

ખીજાઓનાં સર્વ પ્રકારનાં કામોને નિરંતર જાણતા
છતાં પોતાના મનમાં દૃઢ નિશ્ચયવાળા સત્પુરુષો તેમનાં
સારાં કર્મોનું જ સ્મરણ કરે છે અને તેમનાં ખરાબ કામોને
સંભારતા નથી. ૩૬

યસ્તુ શત્રોર્વશ્વસ્થસ્ય શક્તોઽપિ કુરુતે દયામ્ ।

હસ્તપ્રાપ્તસ્ય વીરસ્ય તં ચૈવ પુરુષં વિદુઃ ॥૩૭॥

આધીન થયેલા શત્રુનો અને હાથમાં આવેલા વીર
પુરુષનો નાશ કરવાને શક્તિવાન છતાં પણ જ તેઓ પર
દયા કરે છે, તેજ ખરો વીર પુરુષ કહેવાય છે. ૩૭

શ્રદ્ધધાનઃ શુભાં વિદ્યામાદદીતાવરાદપિ ।

અન્યાદપિ પરં ધર્મ સ્ત્રીરત્નં તાલાદપિ ॥૩૮॥

નીચ માણસ પાસે પણ શ્રદ્ધાયુક્ત થઈને શુભ વિદ્યા
અહણુ કરવી. ચાંડાળ પાસેથી પણ ઉત્તમ ધર્મ અહણુ
કરવો. હલકા કુળમાંથી પણ ઉત્તમ સ્ત્રીને અહણુ કરવી. ૩૮

કર્મણાન્તુ પ્રશસ્તાનામૃદ્ધાનં સુસાવહમ્ ।

તેષામેવાનુષ્ઠાનં પશ્ચાત્તાપકરં મતમ્ ॥૩૯॥

સારાં કામ કરવાં એ સુખદાયી છે અને તેમ ન કરવાથી
પશ્ચાત્તાપ થાય છે, એમ માનેલું છે. ૩૯

સ્વીયં યશઃ પૌરુષં ચ ગુપ્તયે કથિતં ચ યત્ ।

કૃતં યદુપકારાય ધર્મજ્ઞો ન પ્રકાશયેત્ ॥૪૦॥

પોતાનો યશ, પરાક્રમ, ગુપ્ત રાખવાને કહેલી વાત
અને ઉપકાર માટે કરેલું કામ, એટલાં વાનાં ધર્મને જાણનારા
મનુષ્યે બીજા આગળ જણાવવાં નહિ. ૪૦

આત્મનઃ પૌરુષં ચૈવ બલં નૈવ સમં પરૈઃ ॥

સર્વથાનાર્યકર્મૈતત્ પ્રશંસા સ્વયમાત્મનઃ ॥૪૧॥

પોતાના જેવું પરાક્રમ અને બળ બીજા કોઈમાં નથી,
એવી આપવડાઈ કરવી એ બહુ હલકા માણસનું કામ છે.

હીનાંગાનતિરિક્તાંગાન્ વિદ્યાહીનાન્ વિગર્હિતાન્ ।

રૂપદ્રાવિણ્ઠીનાંશ્ચ સત્ત્વહીનાંશ્ચ નાશ્ચિપેત્ ॥૪૨॥

આછાં અંગવાળાં, વધારે અંગવાળાં, વિદ્યાહીન,
નિંદિત, રૂપરહિત, ધનરહિત અને બળરહિત મનુષ્યોનો
તિરસ્કાર કરવો નહિ. ૪૨

અરુન્દુદં પરુષં રુક્ષવાચં વાકંટકૈર્વિતુદન્તં મનુષ્યાન્ ।

વિદ્યાદલક્ષ્મીકતમંજનાનાં મુખે નિબદ્ધાં નિર્ઝટિં વૈ વહન્તમ્

૩૯ ઉદ્યોગ ૦ ૩૭-૧૪૨૦. ૪૦ મહાનિર્વાણ ૦ ૮-૫૬.૪૧ ઉદ્યોગ-
પર્વ. ૪૨ અનુશાસન ૦ ૧૦૪-૪૯૮૯. ૪૩ ઉદ્યોગ ૦ ૩૫-૧૨૬૭.

જે મનુષ્ય મર્મને પીડા કરનારી કઠોર, લૂખી વાણીવાળો અને ક્રંટા જેવાં વચનોથી મનુષ્યોને દુઃખ આપનારો હોય; તેને અમંગળ અને મોઢામાં મૃત્યુ ધારણ કરનારો જાણવો. ૪૩

મર્માણ્યસ્થીનિ હૃદયં તથાઽસ્રન્ રક્ષા વાચો નિર્દહન્તીહ પુંસામ્ । તસ્માદ્વાચસ્યોદ્ગ્રસ્તરૂપાં ધર્મારામો નિત્યશો વર્જયીત ॥૪૪॥

રક્ષ વચન મનુષ્યોનાં મર્મ, અસ્થિ, હૃદય અને પ્રાણને દહન કરે છે; માટે ધર્મનિષ્ઠ પુરુષે તીવ્ર અને લૂખી વાણીનો નિરંતર ભાગ કરવો. ૪૪

રોહતે સાયકૌર્વિદ્ધં વનં પરશુના હતમ્ ।

વાચા દુરુક્તયા વિદ્ધં ન સંરોહતિ વાક્ષતમ્ ॥૪૫॥

પ્રાણનો ધા રૂઝાઈ જાય છે અને કુહાડાથી વન કપાયું હોય તો પાશુ પાંગરે છે; પરંતુ કઠોર વચન બોલવાથી વિંધાયલા હૃદયનો ધા કદી રૂઝાતો નથી. ૪૫

વિધામદો ધનમદસ્તૃતીયોઽભિજનો મદઃ ।

મદા ઇતેઽવલિપ્તાનામેત એવ સતાં દમાઃ ॥૪૬॥

વિધામદ, ધનમદ અને ત્રીજો કુટુંબમદ, એ ત્રણે પ્રકારના મદો દુષ્ટ મનુષ્યોનેજ ગર્વ ઉપજાવનારા છે; પરંતુ

સાધુજનોને તો તે શાન્તિ આપનાર થાય છે. ૪૬

अथ भद्राणि भूतानि हानशक्तिरं परम् ।

મૃદું તથાપિ કુર્વીત હાનિર્દ્વેષફલં યતઃ ॥૪૭॥

ખીજ શક્તિવાન છે અને હું એકલો શક્તિવિનાનો છું એમ જાણીને ક્રોધનો દ્વેષ કરવો નહિ; પરંતુ ક્રોધભર્યા રાખવી. કારણ કે દ્વેષનું ફળ હાનિ છે. ૪૭

य ईषुः परवित्तेषु रूपे वीर्ये लान्वये ।

સુખસૌભાગ્યસત્કારે તસ્ય વ્યાધિરનન્તકઃ ॥૪૮॥

ખીજનાં ધન, રૂપ, પરાક્રમ, કુળ, સુખ, સૌભાગ્ય અને સત્કારની જે મનુષ્ય ઇર્ષ્યા કરે છે તેના દુઃખનો પાર નથી.

ये परेषां श्रियं दृष्ट्वा न तपन्ति विमत्सराः ।

પ્રહૃષ્ટાશ્ચામિનન્દન્તિ તે નરાઃ સ્વર્ગગામિનઃ ॥૪૯॥

જે ઇર્ષ્યારહિત પુરુષો પારકાની લક્ષ્મી જોઈને દુઃખી થતા નથી પરંતુ આનંદ પામીને તેનાં વખાણ કરે છે; તેઓ સ્વર્ગમાં જનારા છે. ૪૯

हरणं च परस्वानां परदारामिमर्षणम् ।

સુહૃદશ્ચ પારેત્યાગ યો દોષા મયપ્રદાઃ ॥૫૦॥

પારકું દ્રવ્ય ખુંચવી લેવું; પરસ્ત્રીનો સંગ કરવો અને મિત્રોનો પરિત્યાગ કરવો; એ ત્રણ દોષો ભયને આપનારા છે.

મિથ્યોપેતાનિ કર્માણિ સિધ્ધેર્થાનિ ભારત ।

અનુપાયપ્રયુક્તાનિ મા સ્મ તેષુ મનઃ કૃથાઃ ॥૫૧॥

કપટયુક્ત કામો કદાચ વિના ઉપાયે—વિનાયત્ને સિદ્ધ
થતાં હોય તોપણ તે કરવામાં મન રાખવું નહિ. ૫૧

અરણ્યે વિજને ન્યસ્તં પરસ્વં દૃશ્યતે યદા ।

મનસાપિ ન હિંસન્તિ તે નરાઃ સ્વર્ગગામિનઃ ॥૫૨॥

પરાયું ધન અરણ્યમાં અથવા ઢાઢ ન હોય એવે
ઠેકાણે મૂકેલું જોવામાં આવે; છતાં મન વડે તે લેવાને જોયો
ઈચ્છા પણ નથી કરતા તે પુરુષો સ્વર્ગમાં જનારા છે. ૫૨

ગ્રામે ગૃહે વા યદ્દ્રવ્યં પારક્થ્યં વિજને સ્થિતમ્ ।

નામિનન્દન્તિ વૈ નિત્યં તે નરાઃ સ્વર્ગગામિનઃ ॥૫૩॥

ગામમાં, ઘરમાં અથવા નિર્જન સ્થળમાં પણ પરાયું
ધન પડયું હોય છતાં તેને લેવાને જોયો રાજી થતા નથી
તેઓ સ્વર્ગમાં જનારા છે. ૫૩

તથૈવ પરદારાન્ ચે કામવૃત્તાન્ રહોમતાન્ ।

મનસાપિ ન હિંસન્તિ તે નરાઃ સ્વર્ગગામિનઃ ॥૫૪॥

તેજ પ્રમાણે જોયો એકાંતમાં પણ કામનાવાળી પર-
સ્ત્રીને જોઈને તેના પ્રતિ મન વડે ઈચ્છા પણ કરતા નથી
તેઓ સ્વર્ગમાં જનારા છે. ૫૪

શત્રું મિત્રં ચ ये नित्यं तुल्येन मनसा नराः ।

भजन्ति मैत्राः संगम्ये ते नराः स्वर्गगामिनः ॥૫૫॥

જેઓ શત્રુ તેમજ મિત્રને મન વડે હુમેશાં સમભાવથી જુએ છે અને તેઓના મેળાપ વખતે મિત્રભાવથી વર્તે છે, તે પુરુષો સ્વર્ગને પામનારા છે. ૫૫

श्रद्धावन्तो दयावन्तश्चोक्षाश्चोजनप्रियाः ।

धर्माधर्मविनो नित्यं ते नराः स्वर्गगामिनः ॥૫૬॥

શ્રદ્ધાવાળા, દયાવાળા, પવિત્ર, પવિત્ર મનુષ્યો ઉપર પ્રીતિ રાખનારા અને ધર્મ તથા અધર્મને જાણનારા પુરુષો સ્વર્ગમાં જનારા છે. ૫૬

यश्चैनत्पादयते यश्चैनं त्रायते भयात् ।

यश्चास्य कुरुते वृत्तिं सर्वे ते पितरस्मृताः ॥૫૭॥

જે જન્મ આપે છે, જે ભયથી રક્ષણ કરે છે, અને જે જીવિકા આપે છે, એ ત્રણે જણ પિતા ગણાય છે. ૫૭

मातृवत् परदारेषु परद्रव्येषु लोष्ठवत् ।

आत्मवत् सर्वभूतेषु यः पश्यति स पश्यति ॥૫૮॥

જે મનુષ્ય પરસ્ત્રીને માતા સમાન, પરદ્રવ્યને ઢેફા સમાન અને સર્વ પ્રાણીને પોતાના સમાન જુએ છે, તેજ ખરેખર જુએ છે. ૫૮

ન કુલં વૃત્તહીનસ્ય પ્રમાણમિતિ મે મતિઃ ।

અન્ત્યેષ્વપિ હિ જાતાનાં વૃત્તમેવ વિશિષ્યતે ॥૫૯॥

જે પુરુષ ખરાબ આચરણવાળો છે તેને સારા કુળનો ન જાણવો; અને નીચ કુળમાં જન્મ્યા છતાં પણ સારા આચરણવાળો હોય તો તે પુરુષને શ્રેષ્ઠ જાણવો. ૫૯

અકાર્યકરણાઙ્ગીતઃ કાર્યાણાં ચ વિવર્જનાત્ ।

અકાલે મંત્રભેદાશ્ચ યેન માઘેન્ન તત્પિંચેત્ ॥૬૦॥

ન કરવા જેવું કામ કરવાથી તથા કરવા યોગ્ય કાર્યો લજવાથી અને સમય આવ્યા વગર ગુપ્ત ભેદો ખુલ્લા કરવાથી ખીતા રહેવું; તથા જ્યોત્તિ મદ ઉપજ તે પદાર્થ ન પીવો.

મધપાનં કલહં પૂગવૈરં માર્યાપત્યોરન્તરં જ્ઞાતિભેદમ્ ।

રાજદ્વિષ્ટં સ્ત્રીપુંસોર્વિવાદં વર્જ્યાન્યાર્યશ્ચ પંથાઃ પ્રદુષ્ટઃ

મધપાન, કલહ, ઘણાઓની સાથે શત્રુતા, સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચે જુદાઈ, જ્ઞાતિમાં કજીયો, રાજવિરુદ્ધ કાર્ય, સ્ત્રીપુરુષમાં વિવાદ અને દુષ્ટ માર્ગ એટલાં વાનાં ત્યાજ્ય કહ્યાં છે. ૬૧

અતીવૃત્તસંપન્નો ન જાતુ િવિદ્યાલ્લિતઃ ।

સુસૂક્ષ્મમપિ ભૂતાનામુપમર્દસુપેક્ષતે ॥૬૨॥

ઉત્તમ ગુણવાળો અને વિનયવાળો પુરુષ પ્રાણીઓનાં જરા સરખાં દુઃખની પણ અવગણના કરે નહિ. ૬૨

૫૯ થી ૬૧ ઉદ્યોગ ૦ ૩૩-૧૧૩૪, ૩૩-૧૧૩૬, ૩૪-૧૨૨૪.

૬૨ ઉદ્યોગ ૦ ૩૮-૧૪૫૫.

સુવૃત્તઃ શીલસંપન્નઃ પ્રસન્નાત્માત્મવિદ્બુધઃ ।

પ્રાપ્યેહ લોકે સમાનં સુગતિં પ્રેત્ય ગચ્છતિ ॥૬૩॥

જે પુરુષ સારા આચરણવાળો, સારા શીલવાળો, પ્રસન્ન ચિત્તવાળો, આત્માને જાણનારો અને બુદ્ધિમાન છે, તે આ લોકમાં સારું માન મેળવીને અંતે સફળતિને પ્રાપ્ત થાય છે.

અધ્યાય પાંચમો દાન અને અહિંસા

યસ્મિન્ જીવતિ જીવન્તિ બહવઃ સ તુ જીવતુ ।

કાકોઽપિ કિં ન કુરુતે ચંચ્વા સ્વોદરપૂરણમ્ ॥૧॥

જે માણસના જીવવાથી ધણા માણસોનું જીવન ચાલે છે તે માણસ જીવતો રહે; નહિ તો કાગડો પણ આંચ વડે પોતાનું પેટ શું નથી ભરતો ? ૧

યસ્ય ચાત્માર્થમેવાર્થઃ સ ચ નાર્થસ્ય કોવિદઃ ।

રક્ષેત મૃતકોઽરણ્યે યથા ગાસ્તાદ્દગેવ સઃ ॥૨॥

જે ધન માત્ર પોતાનાજ ઉપયોગમાં આવે છે તે પુરુષ ધનનો ખરો ઉપયોગ જાણતો નથી; તેથી તેને જંગલમાં નોકર જેમ ગાયોનું રક્ષણ કરે છે તેના જેવો રક્ષક જાણવો.

દરિદ્રાન્ મર કૌતેય મા પ્રયચ્છેશ્વરે ધનમ્ ।

વ્યાધિતસ્યૌષધં પથ્યં નીરુજસ્ય કિમૌષધૈઃ ॥૩॥

ઠરિદ્ર લોકાનું પ્રતિપાલન કરે; ધનવાનને ધન આપતા નહિ. રાગીનેજ ઔષધ ગુણકારી છે, નીરાગીને ઔષધ-નું શું પ્રયોજન ? ૩

यत्किंचिदपि दातव्यं याचितेनाऽक्षयया ।

उत्पत्स्यते हि तत्पात्रं यत्तारयति सर्वतः ॥૪॥

યાયના કરનાર પર દ્રેષ ન કરતાં યત્કિંચિત્ પણ આપવું યોગ્ય છે. એમ કરતા રહેવાથી કોઈક દાન લેનાર એવું પાત્ર પણ મળી આવશે, કે જે સર્વ પ્રકારે તારી દેશે. ૪

अभिगम्य च यत्तुष्टया दत्तमाहुरभिष्टुतम् ।

याचितेन तु यद्દत्તં તદાહુર્મઘ્યમં શુભાઃ ॥૫॥

વિના માગ્યે સામા જઈને પ્રસન્નતાપૂર્વક જે દાન આપવું તેને બુદ્ધિમાનો શ્રેષ્ઠ દાન કહે છે; અને યાયના કરવાથી જે દાન આપવું તેને મધ્યમ પ્રકારનું દાન કહે છે.

अवज्ञया दीयते यत्तथैवाऽश्रद्धयाऽपि वा ।

तदाहुरधमं दानं मुनयः सत्यवादिनः ॥૬॥

જે દાન અપમાન કરીને તથા શ્રદ્ધા વિના અપાય છે તેને સત્યવાદી મુનિઓ અધમ પ્રકારનું દાન કહે છે. ૬

अवज्ञया न दातव्यं कस्यचिच्छीलयाऽपि वा ।

अवज्ञया च यद्દત્તં દાત્ત્વોષમાવહેત ॥૭॥

અપમાનપૂર્વક તેમજ ઠહા—મરકરીપૂર્વક ડાઘને દાન દેવું નહિ; કારણ કે અપમાનપૂર્વક દાન દેવાથી તે આપનારને દોષ પ્રાપ્ત થાય છે. ૭

અન્યાયાત્ સમુપાત્તેન દાનધર્મો ધનેન ચઃ ।

ક્રિયતે ન સ કર્તારં ત્રાયતે મહતો મયાત્ ॥૮॥

જે દાનધર્મ અન્યાયથી મેળવેલા ધનવડે કરવામાં આવે છે તે ધર્મ તેના કરનારને મોટા ભયથી બચાવતો નથી. ૮

તડાગં સુકૃતં દેશે ક્ષેત્રમેકં મહાશ્રયમ્ ।

ચતુર્વિધાનાં ભૂતાનાં તડાગમુપલક્ષયેત્ ।

તડાગાનિ ચ સર્વાણિ દિશન્તિ શ્રિયમુત્તમામ્ ॥૯॥

સારે ઠેકાણે કરાવેલું જળાશય એક પવિત્ર ક્ષેત્રરૂપ છે. કેમકે તે જળાશય ચારે પ્રકારનાં પ્રાણીઓના મોટા આશ્રયરૂપ થાય છે. સર્વ જળાશયો તેના સ્થાપન કરનારને ઉત્તમ સંપત્તિ આપે છે. ૯

શ્રાદ્ધાણાં ચ ભૂતાનાં જાતયઃ ષટ્ પ્રકીર્તિતાઃ ।

વૃક્ષાસ્ત્વલ્મલતાવલ્લયસ્વક્સારાસ્તૃણજાતયઃ ॥૧૦॥

एता जात्यस्तु वृक्षाणां तेषां रोपे गुणास्त्वमे ।

कीर्तिं च मानुषे लोके प्रेत्य चैव फलं शुभम् ॥११॥

વૃક્ષ, ગુચ્છ, વેલા, વેલ, વાંસ અને ઘાસ, એ પ્રકારે સ્થાવર ભૂતોની છ જાતિ કહેલી છે. એટલી જાતિનાં વૃક્ષો રોપવાથી

આ લોકમાં કીર્તિ અને પરલોકમાં પણ શુભ ફળ મળે છે.

તસ્માત્તદાગે તદ્વૃક્ષા રોપ્યાઃ શ્રેયોઽર્થિના સદા ।

પુત્રવત્પરિપાલ્યાશ્ચ પુત્રાસ્તે ધર્મતઃ સ્મૃતાઃ ॥૧૨॥

તેટલા માટે કહ્યાણુ ઇચ્છનારા પુરુષે સર્વદા જળા-
શયે પાસે એ વૃક્ષો વાવવાં અને પુત્રની પેઠે તેઓનું રક્ષણ
કરવું. કેમકે ધર્મ પ્રમાણે તેઓ વાવનારના પુત્રરૂપ છે. ૧૨

અમયં સર્વભૂતેભ્યો વ્યસને ચાપ્યનુગ્રહઃ ।

યશ્ચાભિલષિતં દદ્યાત્તૃષિતાયાભિયાચતે ॥

દત્તં મન્યેત યદ્દત્વા તદ્દાનં શ્રેષ્ઠમુચ્યતે ॥૧૩॥

સર્વ પ્રાણીઓને અભય આપવું; દુઃખમાં સહાય
આપવી; તૃષાતુરને અને યાચના કરનારને જોઈએ તે પ્રમાણે
આપવું અને જટલું આપવાથી “મેં ઠીક આપ્યું” એમ
લાગે તેવું દાન શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે. ૧૩

પાનીયં પ્રથમં દાનં દાનાનાં મનુરબ્રવીત્ ।

તસ્માત્ કૂપાંશ્ચ વાપીશ્ચ તદાગાનિ ચ સ્થાનયેત્ ॥૧૪॥

સર્વ પ્રકારનાં દાનોમાં જળદાનને મનુ ભગવાને શ્રેષ્ઠ
કહ્યું છે; તે માટે કૂવા, વાવો અને તળાવો ખોદાવવાં. ૧૪

અર્ક્ષં વૈ પ્રથમં દ્રવ્યમર્ક્ષં શ્રીશ્ચ પરા મતા ।

અનાત્રાજઃ પ્રભવતિ તેજો વીર્યં બલં તથા ॥૧૫॥

૧૨, ૧૩ અનુશાસન૦ ૫૮-૩૦૦૦, ૫૯-૩૦૦૫. ૧૪ અનુ-
શાસન૦ ૬૫-૩૨૯૧. ૧૫ અનુશાસન૦ ૬૬-૩૩૬૮,

સર્વ પદાર્થોમાં પાણી પછી “અન્ન ” શ્રેષ્ઠ પદાર્થ છે અને એનેજ શ્રેષ્ઠ સંપત્તિ માનેલી છે; કેમકે અન્નથી આયુષ્ય, તેજ, પરાક્રમ અને બળ વૃદ્ધિ પામે છે. ૧૫

સદ્યો દદાતિ યશ્ચાન્નં સદૈકાગ્રમના નરઃ ।

ન સ દુર્ગાનિવામોત્તાંત્યેવ માહ પરાશરઃ ॥૧૬॥

જે પુરુષ સદા એકાગ્ર મનથી અને શીઘ્ર અન્નદાન આપે છે તે કદી પણ દુઃખ પામતો નથી; એમ પરાશર મુનિ કહે છે.

સર્વહિંસાનિવૃત્તા યે નરાઃ સર્વ સદાશ્ચ યે ।

સર્વસ્યાશ્રયભૂતાશ્ચ તે નરાઃ સ્વર્ગગામિનઃ ॥૧૭॥

જેઓ સર્વ પ્રકારની હિંસાથી નિવૃત્ત થાય છે; જેઓ સર્વ સહન કરે છે અને જેઓ સર્વને આશ્રય આપે છે; તે પુરુષોને સ્વર્ગગામી જાણવા. ૧૭

રૂપમવ્યંગતામાયુર્બુદ્ધિં સત્ત્વં બલં સ્મૃતિમ્ ।

પ્રાક્તકામૈર્નરૈર્હિંસા વર્જિતવ્યા મહાત્મભિઃ ॥૧૮॥

રૂપ, સારા અવયવો, આયુષ્ય, બુદ્ધિ, ધીરજ, બળ અને સ્મરણશક્તિ, એટલાં વાનાં ઈચ્છનાર મહાન પુરુષોએ પણ હિંસાને ત્યજવી યોગ્ય છે. ૧૮

મર્ત્તવ્યમિતિ યદુઃસ્તં પુરુષસ્યાપજાયતે ।

શક્યતે નાનુમાનેન પરોઽપિ પરિવર્ણિતુમ્ ॥૧૯॥

મરણસમયે પુરુષને જે દુઃખ થાય છે તે અનુમાનથી વર્ણવવાને બીજો કાંઈ પણ સમર્થ થતો નથી. ૧૯

ન ભક્ષયતિ યો માંસં ન ચ હન્યાન્ન ઘાતયેત્ ।

તન્મિત્રં સર્વભૂતાનાં મનુઃ સ્વાયંભુવોઽબ્રવીત્ ॥૨૦॥

સ્વાયંભુવ મનુષ્યે કહ્યું છે કે, જે મનુષ્ય માંસ ભક્ષણ કરતો નથી તથા કાંઈને હણતો નથી અને હણાવતો નથી તે સર્વ પ્રાણીઓનો મિત્ર છે. ૨૦

પ્રાણાથ્યાત્મનોઽભીષ્ટા ભૂતાનામપિ વૈ તથા ।

આત્મોપમ્યેન મન્તવ્યં બુદ્ધિમદ્ભિઃ કૃતાત્મભિઃ ॥૨૧॥

જેવા પોતાના પ્રાણ અતિ પ્રિય છે, તેમ બીજાંઓને પણ તેમના પ્રાણ બહુ પ્રિય હોય છે, એમ પોતાના દૃષ્ટાંતથી બીજાંઓ વિષે પણ બુદ્ધિવાને અને જ્ઞાનીએ માનવું યોગ્ય છે.

શરણ્યઃ સર્વભૂતાનાં વિશ્વાસ્યઃ સર્વજન્તુષુ ।

અઽદ્વેગકરો લોકે ન ચાપ્યુદ્વિજતે સદા ॥૨૨॥

સર્વ પ્રાણીઓનું રક્ષણ કરનાર માણસ સર્વ જીવોનો વિશ્વાસપાત્ર થાય છે. જે સર્વદા કાંઈનો ઉદ્વેગ કરતો નથી તે પોતે પણ ઉદ્વેગ પામતો નથી. ૨૨

ઘનેન ક્રયિકો હન્તિ સ્વાદકશ્ચોપભોગતઃ ।

ઘાતકો વઘવંઘામ્યામિત્યેષ સ્ત્રિવિધો વધઃ ॥૨૩॥

ખરીદ કરનારો ધન વડે જીવને હણે છે; ખાનારો

ખાવાની ઈચ્છાવડે હણે છે, અને ધાત કરનારો વધ તથા બંધન કરવા વડે હણે છે. એમ ત્રણ પ્રકારની હિંસા છે. ૨૩

અસ્વાદન્નમોદંશ્ચ ભાવદોષેણ માનવઃ ।

યોઽનુમોદતિ હન્તૃવ્યં સોઽપિ દોષેણ લિપ્યતે ॥૨૪॥

જે મનુષ્ય કોઈ દોષને લીધે પોતે માંસ બક્ષણ ન કરતો હોય પણ મારવાને સંમતિ આપે તો તેને પણ દોષ લાગે છે.

અધૃગ્ધ્યઃ સર્વભૂતાનામાયુષ્માન્નીરુજઃ સુખી ।

ભવત્યભક્ષ્યન્માંસં દયાવાન્ પ્રાણિનામિહ ॥૨૫॥

જે સર્વ પ્રાણીઓ પર દયાવાળો છે અને જે માંસ બક્ષણ કરતો નથી તે મનુષ્ય લાંબા આયુષ્યવાળો, નીરોગી, સર્વ પ્રાણીઓથી ડરે નહિ તેવો અને સુખી થાય છે. ૨૫

અર્હિસા પરમો ધર્મસ્તથાઽર્હિસા પરો દમઃ ।

અર્હિસા પરમં દાનમર્હિસા પરમં તપઃ ॥૨૬॥

અહિંસા પરમ ધર્મ છે; અહિંસા પરમ દમ છે; અહિંસા પરમ દાન છે અને અહિંસા પરમ તપ છે. ૨૬

અર્હિસ્યસ્ય તપોઽપ્યર્હિસ્યો યજતે સદા ।

અર્હિસ્યઃ સર્વભૂતાનાં યથા માતા યથા પિતા ॥૨૭॥

હિંસા ન કરનારને અક્ષય તપનું ફળ થાય છે. હિંસા ન કરનારો સદા યજ્ઞ કરે છે. હિંસા ન કરનારો મનુષ્ય સર્વ પ્રાણીઓને માતા અને પિતા જેવો લાગે છે. ૨૭

અધ્યાય છઠ્ઠો

ગૃહસ્થના અને અતિથિના ધર્મે

યસ્માત્ ત્રયોડપ્યાશ્રમિણો જ્ઞાનેનારેન ચાન્વહમ્ ।

ગૃહસ્થૈર્નૈવ ધાર્યન્તે તસ્માજ્જ્યેષ્ઠાશ્રમો ગૃહી ॥૧॥

બીજા ત્રણે આશ્રમવાળાઓને પ્રતિદિન જ્ઞાન દ્વારા અને અન્ન દ્વારા ગૃહસ્થજ ઉપકાર કરે છે; તેટલા માટે ગૃહસ્થાશ્રમ બીજા આશ્રમોથી શ્રેષ્ઠ છે. ૧

ગૃહસ્થઃ પાલયેદારાન્ વિદ્યામભ્યાસયેત્સુતાન્ ।

ગોપયેત્સ્વજનાન્બંધૂનેષ ધર્મઃ સનાતનઃ ॥૨॥

ગૃહસ્થે પોતાની સ્ત્રીનું પાલન કરવું; પુત્રોને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવો અને સ્વજન-બંધુવર્ગની રક્ષા કરવી; એજ સનાતન ધર્મ છે. ૨

માતરં પિતરં ચૈવ સાક્ષાત્ પ્રત્યક્ષદેવતાઃ ।

મત્વા ગૃહી નિષેવેત સદા સર્વપ્રયત્નતઃ ॥૩॥

ગૃહસ્થ મનુષ્યે પિતા-માતાને સાક્ષાત્ પ્રત્યક્ષ દેવતા-રૂપ માનીને સર્વ પ્રયત્નથી સર્વદા તેમની સેવા કરવી. ૩

શ્રાવયેન્મૃદુલાં વાણીં સર્વદા પ્રિયમાચરેત્ ।

પિત્રોરાજ્ઞાનુસારી સ્યાત્સઃ પુત્રઃ સ્વપાત્નઃ ॥૪॥

કુળને પાવન કરનારા સુપુત્રે માતા-પિતા પ્રત્યે કામળ

વાણી બોલવી; સર્વદા તેઓને પ્રિય લાગે એવું વર્તન રાખવું તથા તેઓની આજ્ઞામાં રહેવું. ૪

ગુરુણાં ચૈવ સર્વેષાં માતા પરમકો ગુરુઃ ।

માતા ગુરુતરા ભૂમેઃ ક્ષાત્ પિતૌષ્વતરસ્તથા ॥૫॥

સર્વ પ્રકારના ગુરુઓમાં માતા એ પરમગુરુ છે. પૃથ્વી કરતાં પણ વધારે ગુરુ—સહનશીલ—ઉદાર છે; તેમજ પિતા આકાશ કરતાં પણ વધારે શ્રેષ્ઠ છે. ૫

માતાપિત્રોઃ પ્રજાયન્તે પુત્રાઃ સાધારણાઃ કવેઃ ।

તેષાં પિતા તથા સ્વામી યથા માતા ન સંશયઃ ॥૬॥

માતા અને પિતા પુત્રોને ઉત્પન્ન કરે છે; તેથી પુત્રો એ બંનેને સમાન છે. માટે પુત્ર પર જોડલો પિતાનો હક્ક છે તેટલોજ હક્ક માતાનો છે એમાં સંશય નથી. ૬

યં માતાપિતરૌ ક્લેશં સદેતે સંભવે નૃણામ્ ।

ન તસ્ય નિષ્કૃતિઃ શક્યા કર્તુર્વર્ષશતૈરપિ ॥૭॥

બાળકના જન્મસમયે માતાપિતા જે ક્લેશ સહન કરે છે તેનો બદલો પુત્રથી સો વર્ષે પણ વાળી શકાય તેમ નથી. ૭

આશ્વસતે હિ પુત્રેષુ પિતા માતા ચ ભારત ।

યશઃ કીર્તિમથૈશ્વર્યં પ્રજા ધર્મ તથૈવ ચ ।

તયોરાશ્નાન્તુ સફલાં યઃ કરોતિ સ ધર્મવિત્ ॥૮॥

૫ મહાનિર્વાણ ૨૯. ૬ આદિ ૧૦૫--૩૦. ૭ મનુ ૨-૨૨૭.

૮ મનુ. ૨૦૪-૧૮.

પિતા અને માતા પુત્રને વિષે યશ, કીર્તિ, ઐશ્વર્ય, પ્રજા-સંતાન અને ધર્મની આશા કરે છે; માટે જ મનુષ્ય પિતા માતાની તે આશા સફળ કરે છે, તેજ ધર્મવેત્તા છે.

માતાપિતૃભ્યાં યામીભિર્ઋત્રા પુત્રેણ ભાર્યયા ।

દુહિત્રા દાસવર્ગેણ વિવાદં ન સમાચરે ॥૧॥

માતા, પિતા, ભાઈઓની સ્ત્રીઓ, ભાઈ, પુત્ર, સ્ત્રી, કન્યા અને નોકરો, એઓની સાથે વિવાહ કરવો નહિ.૯

બ્રાતા જ્યેષ્ઠઃ સમઃ પિત્રા ભાર્યા પુત્રઃ સ્વકા તત્તુઃ ।

છાયા સ્વોદાસવર્ગશ્ચ દુહિતા કૃપણં પરમ્ ।

તસ્માદેતરધિક્ષિપ્તઃ સહેતાસંજ્વરઃ સદા ॥૧૦॥

મોટો ભાઈ પિતા તુલ્ય છે; ભાઈ અને પુત્ર એ પોતાના શરીરતુલ્ય છે; નોકરવર્ગ પોતાની છાયાસ્વરૂપ છે અને કન્યા અત્યંત કૃપા કરવા યોગ્ય છે; માટે એઓમાંનું કાઈ તિરસ્કાર કરે તોપણ દુઃખ ન લાવતાં સદા તે સહી લેવું. ૧૦

જ્યેષ્ઠઃ કુલં વર્ધયતિ વિનાશયતિ વા પુનઃ ।

હન્તિ સર્વમપિ જ્યેષ્ઠઃ કુલં યત્ર ચ જાયતે ॥૧૧॥

મોટો પુત્ર સારો હોય તો જ કુળમાં જન્મ્યો હોય તેની આખર વધારે છે અને ખરાબ હોય તો તે કુળની આખરનો નાશ કરે છે, એટલુંજ નહિ પણ તેનું સર્વસ્વ હણી નાખે છે.

अथ यो विनिकुर्वीत ज्येष्ठो भ्राता यवीयसः ।

अज्येष्ठः स्यादभागश्च नियम्यो राजभिश्च सः ॥१२॥

જ મોટા ભાઈ નાના ભાઈને છેતરે છે તે મોટા ગણાતો નથી અને તે ભાગને લાયક નથી. રાજાએ તેને શિક્ષા કરવી જોઈએ. ૧૨

ज्येष्ठो भ्राता पितृसमो मृते पितरि भारत ।

सक्षेपां वृत्तिदाता स्यात् स चैतान् परिपालयेत् ॥१३॥

પિતાના મરણ પછી મોટા ભાઈ પિતાસમાન છે; માટે તેણે નાનાંઓનો નિર્વાહ કરવો અને તેઓનું પાલન કરવું.

कनिष्ठास्तं नमस्येरन् सर्वे छन्दानुवर्तिनः ।

तमेव चोपजीवेरन् तथैव पितरं तथा ॥१४॥

નાના ભાઈઓએ મોટા ભાઈઓને નમસ્કાર કરવા જોઈએ અને સર્વેએ તેની મરજીને અનુસરવું જોઈએ તથા તેની પિતાની પેઠે સેવા કરવી જોઈએ. ૧૪

आर्ज्येष्ठस्य भार्या या गुरुपत्न्यनुजस्य सा ।

यवीयसस्तु या भार्या स्नुषा ज्येष्ठस्य सा स्मृता ॥१५॥

મોટા ભાઈની સ્ત્રી નાના ભાઈને ગુરુપત્નીરૂપ છે, અને નાના ભાઈની સ્ત્રી એ મોટા ભાઈને પુત્રની સ્ત્રીરૂપ છે. ૧૫

ज्येष्ठा मातृसमा चापि भगिनी भरतर्षभ ।

भ्रातृभार्या च तद्वत्स्यात् यस्याबाल्ये स्तनं पिबेत् ॥१६॥

૧૨ થી ૧૪ અનુશાસન ૦ ૧૦૫-૧૬, ૨૬, ૩૦. ૧૬ અનુ ૬-૫૭.

મોટી બહેન માતા સમાન છે અને મોટા ભાઈની સ્ત્રી તથા બચપણમાં જેનું દૂધ પીધું હોય તે માતા સમાન છે.

શરીરમેતૌ સૃજતઃ પિતા માતા ચ ભારત ।

આચાર્યશાસ્તાયા જાતિઃ સા સત્યા સાઽજરાઽમરા ॥

પિતા અને માતા માત્ર શરીરને ઉત્પન્ન કરે છે; આચાર્યના સદાચાર અને શિક્ષણ વડે જે જાતિ-યોગ્યતા-પ્રાપ્ત થાય છે. તેજ સત્ય અને અજર અમર છે. ૧૭

શુશ્રૂષતે યઃ પિતરં નામ્રયેત કદાચન ।

માતરં ભ્રાતરં વાપિ ગુરુમાચાર્યમેવ ચ ।

તસ્ય રાજન્ ફલં વિદિ સ્વર્લોકે સ્થાનમર્ચિતં ॥૧૮॥

જે મનુષ્ય પિતા, માતા, ભાઈ, ગુરુ અને આચાર્યની સેવા કરે છે અને તેઓ પર કદી પણ દ્વેષ કરતો નથી તેને સ્વર્ગલોકમાં ઉત્તમ સ્થાન મળે છે. ૧૮

યાવન્ન વિન્દતે જાયાં તાવદર્શો ભવેત્ પુમાન્ ।

નાર્ષ પ્રજાયતે પૂર્ણઃ પ્રજાયેતેત્યપિ શ્રુતિઃ ॥૧૯॥

પુરુષ જ્યાં સુધી સ્ત્રી પરણતો નથી ત્યાં સુધી તે અર્ધો રહે છે. અર્ધા અંગથી સંતાન થતું નથી, પણ પૂરા અંગથી થાય છે, એમ શ્રુતિ પણ કહે છે. ૧૯

પ્રજનાર્થ મહાભાગાઃ પૂજાર્હા ગૃહદીપ્તયઃ ।

સ્ત્રિયઃ શ્રિયશ્ચ ગેહેષુ ન વિશેષોઽસ્તિ કશ્ચન ॥૨૦॥

સંતાનની ઉત્પત્તિ અર્થે સ્ત્રીઓ મહાભાગ્યવાળી,
પૂજવા યોગ્ય અને ધરને દીપાવનારી છે. ધરમાં સ્ત્રી
કરતાં સંપત્તિમાં કશી વિશેષતા નથી. ૨૦

ઉત્પાનમપત્યસ્ય જાતસ્ય પરિપાલનમ્ ।

પ્રત્યહં લોકયાત્રાયાઃ પ્રત્યક્ષં સ્નાનિબંધનઃ ॥૨૧॥

સંતાનની ઉત્પત્તિ, સંતાનનું પાલન અને પ્રતિદિવસ
લોકવ્યવહારનું કાર્ય, એ સર્વ સ્ત્રી વિના થતું નથી. ૨૧

યત્ર નાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે રમન્તે તત્ર દેવતાઃ ।

યત્રૈતાસ્તુ ન પૂજ્યન્તે સર્વાસ્તત્રાફલાઃ ક્રિયાઃ ॥૨૨॥

જે કુળમાં સ્ત્રીઓનું સન્માન થાય છે તે કુળમાં દેવતાઓ
પ્રસન્ન રહે છે; અને જ્યાં તેઓનું સન્માન થતું નથી તે
કુળમાં થતી બીજી સર્વ શુભ ક્રિયાઓ નિષ્ફળ થાય છે. ૨૨

અવિપ્ત તન્નલ્લચર્યો લક્ષણ્યાં સ્ત્રિયમુદ્ગ્રહેત્ ।

અનન્યપૂર્વિકાં કાન્તામસપિંડં યવીયસીમ્ ॥૨૩॥

અરોગિણીં આત્મતીમસમાનાર્ષગોત્રજાઃ ।

પંચમાત્ સપ્તમાદૂર્ધ્વ માતૃતઃ પિતૃતસ્તથા ॥૨૪॥

અખંડિત બ્રહ્મચર્યવાળા પુરુષે સારાં લક્ષણવાળી,
બીજ સાથે વિવાહ ન થયો હોય તેવી, સુંદર રૂપવાળી,

સગાઈ વિનાની, પોતાથી નાની ઉંમરની, રોગ વિનાની, ભાઈવાળી તથા બીજા ગોત્ર અને પ્રવરમાં ઉત્પન્ન થયેલી તેમજ માતાથી પાંચમી પેઢી અને પિતાથી સાતમી પેઢીની અંદરની ન હોય તેવી સ્ત્રીને પરણવી. ૨૩, ૨૪

સર્વાવયવસંપૂર્ણા સુવૃત્તામૃદ્ધેન્નરઃ ।

ક્રયક્રીતા ચ યા કન્યા પત્ની સા ન વિધીયતે ॥૨૫॥

પુરુષે સર્વ અવયવોથી સંપૂર્ણ અને સારાં આયરણુ-વાળી સ્ત્રીને પરણવી. પૈસા કે સાટા ત્રેખડાથી વેચાતી લીધેલી કન્યા શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે પત્ની કહેવાતી નથી. ૨૫

ન હોવ ભાર્યા ક્રેતવ્યાં ન વિક્રેયા કથં ચન ।

યે ચ ક્રીણન્તિ દાસી ચ વિક્રીણન્તિ તથૈવ ચ ।

ભવેચ્છેષાં તથા નિષ્ઠા લુબ્ધાનઃ પાપચેતસામ્ ॥૨૬॥

સ્ત્રી કાઈ રીતે ખરીદવા કે વેચવા લાયક નથી. જ્યો સ્ત્રીને દાસી તરીકે ખરીદે છે કે વેચે છે; તે લોભીઆ અને પાપી ચિત્તવાળાઓની નિષ્ઠા પણ તેવીજ થાય છે. ૨૬

અનિન્દિતૈઃ સ્ત્રીવિવાહૈરનિન્દ્યા ભવતિ પ્રજા ।

નિન્દિતૈર્નિન્દિતા નૃણાં તસ્યામિન્દ્યાન્ વિવર્જયેત્ ॥૨૭

અનિન્દિત રીતે વિવાહ કરવાથી પ્રજા અનિન્દિત (સદાચારી) થાય છે; અને નિન્દિત વિવાહ કરવાથી પ્રજા પણ નિન્દિત (દુરાચારી) થાય છે; માટે નિન્દિત વિવાહ તજી દેવો.

इमं हि सर्ववर्णानां पश्यन्तो धर्ममुत्तमम् ।

यतन्ते रक्षितुं भार्या भर्तारो दुर्बला अपि ॥૨૮॥

સર્વ વર્ણોના એ ઉત્તમ ધર્મ છે, એમ વિચારીને દુર્બળ પતિએ પણ સ્ત્રીની રક્ષા કરવાનો યત્ન કરે છે. ૨૮

स्वां प्रसूतिं च चरित्रं च कुलमात्मानमेव च ।

स्वं च धर्मं प्रयत्नेन जायां रक्षन् हि रक्षति ॥૨૯॥

પોતાની સ્ત્રીનું પ્રયત્નથી રક્ષણ કરવાથી પોતાનાં સંતાનની, ચરિત્રની, કુળની, પોતાની અને સ્વધર્મની રક્ષા થાય છે.

अन्योन्यस्याव्यभिचारो भवेत् । मरणान्तकः ।

एष धर्मः समासेन ज्ञेयः स्त्रीपुंसयोः परः ॥૩૦॥

સ્ત્રી અને પુરુષે મરતાં સુધી એકબીજાનો વ્યભિચાર કરવો નહિ. તેઓનો સંક્ષેપમાં એ ધર્મ બાંધવો. ૩૦

कोऽर्थः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान् न धार्मिकः ।

काणेन चक्षुषा किंवा चक्षुःपीडैव केवलम् ॥૩૧॥

જેમ કાણી આંખ કેવળ પીડાજ કરે છે, બીજા કામે લાગતી નથી; તેમ પુત્ર પણ જો ધાર્મિક અને વિદ્વાન ન થાય તો તેનાથી પીડા વિના બીજું શું કળ થનારું છે ?

चतुर्वर्षावधि सुतान् लालयेत् पालयेत् पिता ।

ततः वेत्स्यत्यतः गुणान् विद्या च शिक्षयेत् ॥૩૨॥

૨૮, ૨૯, ૩૦ મતુ ૯-૬, ૭, ૧૦૧. ૩૧ હિતોપદેશ ૧૨. ૩૨ મહાનિર્વાણ ૮-૪૫.

પિતાએ ચાર વર્ષની અવસ્થા થતાં સુધી પુત્રનું લાલનપાલન કરવું. તે પછી સોળ વર્ષ સુધી તેને સદ્ગુણ અને વિદ્યાનું શિક્ષણ આપવું. ૩૨

વિંશત્યબ્દાધિકાન્ પુત્રાન્ પ્રેરयेद्गृहकर्मसु ।

તતસ્તાં સ્તુલ્યભાવેન મત્વા સ્નેહં પ્રદર્શयेत् ॥૩૩॥

વીસ વર્ષની વય પછી પુત્રોને ગૃહકાર્યમાં જોડવા; અને તે પછી તેમને પોતા સમાન માનીને સ્નેહ દર્શાવવો.

કન્યાપ્યેવં પાલનીયા શિક્ષणीया।तेयत्नतः ।

દેયા વરાય વિદુષે ધનરત્નસમન્વિતા ॥૩૪॥

કન્યાનું પણ એ પ્રમાણે પાલન કરવું અને અતિ યત્નથી તેને શિક્ષણ આપવું તથા તેને ધન અને રત્ન સહિત શ્રેષ્ઠ વિદ્યાન વરને આપવી. ૩૪

યાદ્દગુણેન મત્રા સ્ત્રી સંયુજ્યેત યથાવિધિ ।

તાદ્દગુણા સા ભવતિ સમુદ્રેણૈવ નિમ્નગા ॥૩૫॥

નદી જેમ સમુદ્ર સાથે મળવાથી ખારી થઈ જાય છે, તેમ સ્ત્રી પણ જેવા ગુણવાળા પતિ સાથે યથાવિધિ પરણે, તેવા ગુણવાળી થાય છે. ૩૫

ન કન્યાયાઃ પિતા વિદ્વાન્ ગૃહીયાચ્છુલ્કમષ્વપિ ।

ગૃહ્નન્ શુલ્કં હિ લોભેન સ્યાન્નરોઽપત્યવિક્રયી ॥૩૬॥

વિદ્વાન પિતાએ કન્યાનું જરા પણ મૂલ્ય, અથવા

દાન કર્યા પછી શુદ્ધ લેવું નહિ. લોભથી જો લે તો તે સંતાનને વેચનારો થાય છે. ૩૬ .

उत्तमैरुत्तमैर्नित्यं संबंधानाचरेत् सह ।

નિનીષુઃ કુલમુત્કર્ષમધમાનધમાંસ્ત્યજેત્ ॥૩૭॥

પોતાના કુળનો ઉત્કર્ષ (ઉન્નતિ) ઇચ્છનારે ઉત્તમ ઉત્તમ કુળો સાથે સખંધ બાંધવો અને નીચ નીચ કુળોનો ત્યાગ કરવો. ૩૭

कालेऽदाता पिता वाच्यो वाच्यश्चानुपयन् पतिः ।

મૃતે ભર્તરિ પુત્રસ્તુ વાચ્યો માતુરરક્ષિતા ॥૩૮॥

પિતા જો યોગ્ય કાળે કન્યાદાન ન કરે અને યોગ્ય કાળે પતિ પત્નીને ઋતુદાન ન દે; તેમજ પતિ મર્યા પછી પુત્ર માતાનું રક્ષણ ન કરે તો તેઓ દોષભાગી—નિંદાપાત્ર થાય છે.

धूमायान्ति व्यपेतानि ज्वलन्ति सहितानि च ।

ઘૃતરાષ્ટ્રોલ્મુકાનીવ જ્ઞાતયો ભરતર્ષમ ॥૩૯॥

જમ ઉંબાડીઆં જુદાં જુદાં રહ્યાં હોય તો ધુંધવાયા કરે છે અને એકઠાં મળે તો સળગી ઉઠે છે તેવુંજ હે ભરત-શ્રેષ્ઠ ! જ્ઞાતિવર્ગનું પણ સમજવું. ૩૯

महानप्येकजो वृक्षो बलवान् सुप्रतिष्ठितः ।

પ્રસન્ન એવ વાતેન શક્યન્ધો મર્ષિતું ક્ષણાત્ ॥૪૦॥

અથ યે સહિતા વૃક્ષાઃ સંઘશઃ સુપ્રતિષ્ઠિતાઃ ।

તે હિ શીઘ્રતમાન્ વાતાન્ સહન્તેઽન્યોઽન્યસંશ્રયાત્ ॥૪૧॥

વૃક્ષ મોટું, બળવાન અને દૃઢ હોય તો પણ જો એકલું-
જ હોય તો વાયુ તેને ક્ષણમાં ઉપેડી નાખે છે; અને જો
ધણું વૃક્ષ જૂથરૂપે સાથે રહેલાં હોય તો તે એકબીજાના
આશ્રયને લીધે અતિ બળવાન વાયુને પણ સહી શકે છે.

एवं मनुष्यमप्येकं गुणैरपि समन्वितम् ।

शक्यं द्विषन्तो मन्यन्ते वायुर्द्रुममिवैकजम् ॥૪૨॥

વાયુ એકલા વૃક્ષનો નાશ કરી શકે છે, તેમ ગુણવાન
મનુષ્ય પણ એકલો રહે તો શત્રુઓ તેને જીતી શકે છે. ૪૨

तन्तवोऽप्यायता नित्यं तनवो बहुलाः समाः ।

बहून् बत्वादायासान् सहन्तीत्युपमा सताम् ॥૪૩॥

તંતુઓ ધણા લાંબા અને ઝીણા હોવા છતાં માપમાં
સરખા તથા સંખ્યામાં ધણા હોવાથી ધણા બોજને સહન
કરે છે; એવીજ રીતે સારા માણસોની ઉપમા છે. ૪૩

सर्वानर्थः कुले यत्र जायते पापपूरुषः ।

अकीर्तिं जनयत्येव कीर्तिमन्तर्दधाति च ॥૪૪॥

જ કુળમાં પાપી પુરુષ જન્મે છે તે કુળમાં સર્વ
અનર્થો થાય છે; કુળની તે અપકીર્તિ કરે છે અને
કીર્તિનો નાશ કરે છે. ૪૪

વિભાગં બહવો મોહાત્ કર્તુમિચ્છન્તિ નિત્યશઃ ।

તતો વિભક્તાસ્ત્રન્યોન્યં વિરુદ્ધ્યન્તેઽર્થમોહિતાઃ ॥૪૫॥

અનેક મનુષ્યો મૂર્ખતાને લીધે વડીલોના ધનના ભાગ વહેંચી લેવાને ઇચ્છે છે અને પછી જુદા પડીને ધનથી મોહ પામીને એકબીજા સાથે વિરોધ કરે છે. ૪૫

તતઃ સ્વાર્થપરાન્ મૂઢાન્ પૃથગ્ભૂતાન્ સ્વકૈર્ધનૈઃ ।

વિદિત્વા ભેદયન્ત્યેતાનમિત્રા મિત્રરૂપિણઃ ॥૪૬॥

પછી તે સ્વાર્થી અને મૂર્ખ ભાઈઓને પોતપોતાના ભાગ લઈને જુદા પડેલા બાણીને, શત્રુઓ તેમના મિત્રરૂપ થઈને તેઓમાં એકબીજા વચ્ચે દ્વેષ કરાવે છે. ૪૬

વિદિત્વા ચાપરે ભિન્નાનન્તરેષુ પતન્યથ ।

ભિન્નાનામતુલો નાશઃ ક્ષિપ્રમેવ પ્રવર્તતે ॥૪૭॥

તેમને જુદા પડેલા જોઈ શત્રુઓ તેમની ગુપ્ત વાતો બાણી લે છે તેથી તે જુદા પડેલાઓનો જલદી નાશ થાય છે.

તસ્માદ્વિભાગં ભાતૃણાં ન પ્રશંસન્તિ સાધવઃ ।

ગુરુશસ્ત્રેઽનિબદ્ધાનામન્યોન્યેનાભિશંકિનામ્ ॥૪૮॥

સારા માણસો ભાઈઓ વચ્ચે વિભાગ કરવાનું વખાણુતા નથી. કારણ કે તેથી તેઓ ગુરુ અને શાસ્ત્રના અંકુશમાં રહે નહિ અને એકબીજા પર શંકા રાખ્યા કરે. ૪૮

માતરં પિતરં પુત્રં દારાનતિથિસોદરાન્ ।

હિત્વા ગૃહી ન શુંજીયાત્ પ્રાણૈઃ કંઠગતૈ પિ ॥૪૯॥

કંઠે પ્રાણુ આવે તોપણુ ગૃહસ્થીએ માતા, પિતા, પુત્ર,
સ્રી, અતિથિ અને સહોદરોને તણને લોજન કરવું નહિ.

વંચયિત્વા ગુરૂન્ બંધૂન્ યો શુંકે સ્વોદરંભરઃ ।

इहैव लोके गह्वोऽसौ परत्र नरकं व्रजेत् ॥५०॥

ગુરુજનો અને બંધુઓને લણને જ પેટભરે પોતાનું પેટ
ભરે છે, તે આ લોકમાં નિંદાપાત્ર થઈ પરલોકમાં નરક પડે છે.

एवं क्रमेण भ्रातृश्च स्वसृभ्रातृसुतामपि ।

ज्ञातीन्मित्राणि भृत्यांश्च पालयेत्तोषयेद्गृही ॥५१॥

માટે ગૃહસ્થે ભાઈ, બહેન, ભત્રીજા, જ્ઞાતિજનો, મિત્રો
અને ચાકરોનું પાલન કરવું તથા તેઓને રાજી રાખવા.

ततः स्वधर्मनिरतानेकग्रामनिवासिनः ।

अभ्यागतानुदासीनान् गृहस्थः परिपालयेत् ॥५२॥

તેમજ ધર્મપ્રેમીઓ, પોતાના ગામવાસીઓ, અતિથિ-
ઓ અને ઉદાસીન લોકોનું ગૃહસ્થે પાલન કરવું. ૫૨

तृणानि मूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च सन्नृता ।

सतामेतानि गेहेषु नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥५३॥

સાધુ ગૃહસ્થોના ધરમાંથી તૃણ, ભૂમિ, પાણી અને પ્રિય
વાક્ય, એ ચાર વસ્તુઓ કોઈ કાળે નાશ પામતી નથી. ૫૩

નેયમાર્ત્તસ્ય શયનં સ્થિતશ્રાન્તસ્ય ચાસનમ્ ।
 તૃષિતસ્ય ચ પાનીયં ક્ષુધિતસ્ય ચ ભોજનમ્ ॥૫૪॥
 ગૃહસ્થે પીડિત મનુષ્યને સૂવાનું, થાકેલાને આસન,
 તરસ્યાને પાણી અને ભૂખ્યાને ભોજન આપવું. ૫૪
 અતો મૃષ્ટતરં નાન્યત્ પૂતં કિંચિચ્છતક્રતો ।
 દત્વા યસ્વતિથિભ્યોઽન્નં ઘુંક્તે તેનૈવ નિત્યશઃ ॥૫૫॥
 નિત્ય અતિથિઓને જમાડયા પછીજ પોતે અન્ન જમવું,
 એના જેવું સ્વચ્છ અને પવિત્ર અન્ન ખીજું કંઈજ નથી.
 યો દદ્યાદપરિઃષ્ટમન્નમધ્વનિ વર્તત ।
 શ્રાન્તાયાદૃષ્ટપૂર્વાય તસ્ય પુણ્યફલં મહત્ ॥૫૬॥
 થાકી ગયેલા અને પૂર્વે નહિ દીઠેલા વટેમાગુંને જ શ્રદ્ધા-
 પૂર્વક અન્ન આપે છે તેને મોટું પુણ્યફળ થાય છે. ૫૬
 અરાવપ્યુચિતં કાર્યમાતિથ્યં ગૃહમાગતે ।
 છેત્તુઃ પાર્શ્વગતાં છાયાં નોપસંહરતે તરુઃ ॥૫૭॥
 પોતાને કાપનારા મનુષ્ય ઉપરની પોતાની છાયાને વૃક્ષ
 જેવી લેતું નથી; તેમ જો શત્રુ પણ અતિથિ થઈને પોતાને
 ઘેર આવે તો તેના સારી રીતે સત્કાર કરવો જોઈએ. ૫૭
 અપ્રણોદ્યોઽતિથિઃ સાયં સૂર્યોદે ગૃહમોધિના ।
 કાલે પ્રાપ્તસ્ત્વકાલે વા નાસ્યાનન્નન્ ગૃહે વસેત્ ॥૫૮॥

૫૪ થી ૫૬ વનપર્વ ૨-૫૪, ૧૯૩-૩૨, ૨-૬૧. ૫૭ હિત૦
 ૧૦૦૦ ૫૮ મનુ૦ ૩-૧૦૫.

અધ્યાય ૬ ટી-ગૃહસ્થના અને અતિથિના ધર્મો ૭૫

સૂર્યાસ્ત પછી આવેલો અતિથિ, ગમે તો સવેળા આંચો
હોય કે કવેળા આંચો હોય; પણ ગૃહસ્થે તેને પાછો
કાઢવો નહિ તથા પોતાના ઘરમાં ભૂખ્યો રાખવો નહિ.૫૮

न वै स्वयं तदश्रीयादतिथिं यन्न भोजयेत् ।

धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं वातिथिपूजनम् ॥૫૯॥

અતિથિને ન જમાડાયું હોય તે અન્ન પોતે જમવું
નહિ. અતિથિનું પૂજન પણ ધન, યશ, આયુષ્ય અને
સ્વર્ગદાયક છે.૫૯

अतिथीनां च सर्वेषां प्रेष्याणां स्वजनस्य च ।

सामान्यं भोजनं भृत्यैः पुरुषस्य प्रशस्यते ॥૬૦॥

સર્વ અતિથિઓ, આશ્રિતો, સંબંધીઓ અને નોકરોને
જ સામાન્ય રસોઈ જમાડી હોય તેજ સામાન્ય રસોઈ પોતે
જમવી એ ગૃહસ્થીને માટે પ્રશંસનીય છે—અર્થાત્ જમ
પંક્તિભેદ રાખવો નહિ, તેમ આગળ પાછળ પણ બીજાઓ
કરતાં સાડું જમવું યોગ્ય નથી. ૬૦

અધ્યાય સાતમો દંપતિધર્મ અને નારીધર્મ

સમ્યગ્ધર્માર્થકામે દમ્પતીભ્યામહર્નિશમ્ ।

· એકચિત્તતયા માઘ્યં સમાનવ્રતવૃત્તિત્તઃ ॥૧॥

ધર્મ, અર્થ અને કામને સારી રીતે પ્રાપ્ત કરવામાં પતિ અને પત્નીએ અહોનિશ એક ચિત્તથી તથા સમાન વૃત્ત અને આચરણવાળા રહેવું. ૧

અર્ધ ભાર્યા મનુષ્યસ્ય ભાર્યા શ્રેષ્ઠતમઃ સત્ત્વા ।

ભાર્યા મૂલં ત્રિવર્ગસ્ય ભાર્યા મૂલં તરિષ્યતઃ ॥૨॥

ભાર્યા એ મનુષ્યનું અર્ધું અંગ છે; ભાર્યા એ ઉત્તમ મિત્ર છે; ભાર્યા એ ધર્મ, અર્થ અને કામ, એ ત્રણે પદાર્થોનું મૂળ છે અને ભાર્યા એ સંસાર તરવાનું મૂળ છે. ૨

ભાર્યાવન્તઃ ક્રિયાવન્તઃ સભાર્યા ગૃહમેધિનઃ ।

ભાર્યાવન્તઃ પ્રમોદન્તે ભાર્યાવન્તઃ શ્રિયાન્વિતાઃ ॥૩॥

ભાર્યાવાળાજ પુરુષો બધી ક્રિયાઓ કરી શકે છે; ભાર્યા-વાળાજ ગૃહસ્થાશ્રમી છે; ભાર્યાવાળાજ આનંદ પામે છે અને ભાર્યાવાળાજ લક્ષ્મીવાન અને શોભાવાળા છે. ૩

કાન્તારેષ્વપિ વિશ્રામો જનસ્ય ગૃહિણી મતા ।

યઃ સ દારઃ સ વિશ્વાસસ્તસાદારા પરા ગતિઃ ॥૪॥

વગડામાં પણ મનુષ્યને પત્ની વિશ્રામરૂપ મનાઈ છે. વળી જ સ્ત્રીવાળો હોય તે વિશ્વાસપાત્ર મનાય છે; તેથી પુરુષને માટે સ્ત્રી પરમ ગતિ છે. ૪

न च भार्यासमं किंचिद्विद्यते भिषजां मतम् ।

औषधं सर्वदुःखेषु सत्यमेतद्वीमि ते ॥૫॥

સર્વ દુઃખોમાં ભાર્યા સમાન બીજું કંઈ પણ ઔષધ નથી; એવો વૈદ્યોએ કહેલો મત સત્ય છે. ૫

धनेन वाससा प्रेम्णा श्रद्धयामृतभाषणैः ।

सततं तोषयेद्दારान् नाप्रियं क्वचिदाचरेत् ॥૬॥

ધન, વસ્ત્ર, પ્રેમ, શ્રદ્ધા અને મીઠાં વચનથી સર્વદા ભાર્યા-ને પ્રસન્ન રાખવી અને કદી પણ તેનું અપ્રિય કરવું નહિ.

आश्वतोऽयं धर्मवचः सङ्केतश्चरितः सदा ।

यदभार्याः परिरक्षन्ति भर्तारोऽल्पबला अपि ॥૭॥

સાધુ લોકો ચિરકાલથી એ ધર્મ પાળતા આવે છે કે, પતિ નિર્બળ હોય તોપણ તેણે સ્ત્રીની રક્ષા કરવી. ૭

सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसंगेभ्यः स्त्रियो रक्षया विशेषतः ।

द्वयोर्हि कुलयोः शोकमावहे ररक्षिताः ॥૮॥

નજીવા પ્રસંગે પણ સ્ત્રીની રક્ષા વિશેષ કરવી. અસ્થિત સ્ત્રી સાસરા-પિયરનાં બંને કુળને શોક આપનારી થાય છે. ૮

ઉત્સવે લોકયાત્રાયાં તીર્થેષ્વન્યનિકેતને ।

ન પત્નીં પ્રેષયેત્પ્રાજ્ઞઃ પુત્રામાત્યવિવર્જિતામ્ ॥૧॥

બુદ્ધિમાન મનુષ્યે પત્નીને પુત્ર અથવા વિશ્વાસુ માણસ
વિના ઉત્સવમાં, લોકોના મેળામાં, તીર્થમાં તેમજ બીજાને
ઘેર મોકલવી નહિ. ૯

તથા નિત્યં યતેયાતાં સ્ત્રીપુંસૌ તુ કૃતક્રિયા ।

યથા નામિચરેતાં તૌ વિત્તાવિતરેતરમ્ ॥૧૦॥

વિવાહિત સ્ત્રી પુરુષે ધર્મ—અર્થ—કામમાં પરસ્પર
બેડાયલાં હોવા છતાં પણ ઇતરેતર સાથે વ્યભિચારી થાય
નહિ એવો યત્ન કરવો બેઠાએ. ૧૦

ઉપચારાઃ ક્રિયા કેલિઃ સ્પર્શો ભૂષણવાસસામ્ ।

સહશય્યાસનં ચૈવ સર્વં સંગ્રહણં સ્મૃતમ્ ॥૧૧॥

પર સ્ત્રીપુરુષ સાથે અયોગ્ય વ્યવહાર કરવો, ચેષ્ટા કરવી,
મશકરી કરવી, તેના વસ્ત્રાલંકારને સ્પર્શ કરવો, એક શય્યા
કિંવા આસને બેસવું, એ સર્વ વ્યભિચારનાં ચિહ્ન કહ્યાં છે.

શ્રુત્વા વૈ મ્પતીધમ સહ ધર્મકૃતં શુભમ્ ।

યા મવેદ્ધર્મપરમા નારી મર્ત્તસમવ્રતાઃ ॥૧૨॥

દેવવત્ સતતં સાધ્વી મર્તારમનુપશ્યતિ ।

શુભૂષાં પરિચર્યા ચ દેવતાવ પ્રકુર્વતી ॥૧૩॥

૯ મહાનિર્વાણું ૮-૪૩. ૧૦, ૧૨ મનુ ૯-૧૦૨, ૮-૩,
૫૭. ૧૨, ૧૩ અનુશાસન ૧૪૬-૬૭૮૫, ૮૬.

વશ્યા ભાવેન સુમના સુવ્રતા રુચ્છદર્શના ।

અનન્યચિત્તા સુમુક્તી સા નારી ધર્મચાણી ॥૧૪॥

ધર્મશાસ્ત્રમાં કહેલો સ્ત્રીપુરુષનો પવિત્ર ધર્મ સાંભળીને જ સ્ત્રી ધર્મપરાયણ થાય છે અને સ્વામીને અનુકૂળ આચરણ કરે છે; જ પતિને નિરંતર દેવસમાન બાણીને દેવતાની પેઠે તેની સેવા—પૂજા કરે છે; તથા જ સ્ત્રી પતિને વશ રહેનારી, સારા મનોભાવવાળી, સારાં વ્રત કરનારી, સુખને આપનારી, એક પતિમાંજ ચિત્ત રાખનારી તથા હસતા મુખવાળી છે; તે સ્ત્રી સારી રીતે ધર્મને પાળનારી છે.

પતિપ્રિયહિતે સ્થિત્વા સ્વચારા સંયતેન્દ્રિયાઃ ।

દ્વિહ કીર્તિઃ પ્રાપ્નોતિ પ્રેત્ય ચાનુપમં સુખમ્ ॥૧૫॥

જ સ્ત્રી પતિનું પ્રિય અને હિત કરવામાં તત્પર રહીને સારા આચારવાળી તથા ઇન્દ્રિયોને વશ રાખનારી છે; તે સ્ત્રી આ લોકમાં કીર્તિ અને પરલોકમાં અનુપમ સુખ પામે છે.

સા માર્યા યા ગૃહે દક્ષા સા માર્યા યા પ્રજાવતી ।

પ્રોષ્ટાભિઃ શુદ્ધા પત્યોદેશાનુવર્તિની ॥૧૬॥

ભાર્યા તેજ છે કે જ ધરકામમાં કુશળ હોય; ભાર્યા તેજ છે કે જ પ્રજાવાળી હોય અને ભાર્યા તેજ છે કે જ મન—વાણી—કર્મથી શુદ્ધ તથા પતિઆજ્ઞાને અનુસરનારી હોય. ૧૬

છાયેવાનુમતા સ્વચ્છા સર્ણીવ દિતકર્મઃ ।

દાસીવાદિદ્વકાર્યેષુ માર્યા મર્તુ સદા મ્ભવેત્ ॥૧૭॥

પવિત્ર સ્ત્રીએ સદા છાયા પ્રમાણે સ્વામીને અનુસરવું.
શુભ કાર્યમાં તેની સખી પ્રમાણે થવું અને ઈષ્ટકાર્યમાં
દાસીની પેઠે આજ્ઞા પાળવી. ૧૭

પત્ન્યાપિ યા પ્રોક્તા દૃષ્ટા ક્રુદ્ધેન ચક્ષુષા ।

પ્રસન્નમુખો મર્તુઃ સા નારી ધર્મભાગિની ॥૧૮॥

સ્વામી સ્ત્રીને કઠણ વાક્ય કહે અને ક્રોધયુક્ત ચક્ષુથી
જુએ તોપણ જ સ્ત્રી સુપ્રસન્ન મુખવાળી રહે છે તે સ્ત્રી
ધર્મભાગિની છે. ૧૮

નેક્ષેત્ પતિં કૂરદૃષ્ટ્યા શ્રાવયેન્નૈવ દુર્વચ્ચઃ ।

નામ્રિયં મનસા વાપિ ચરેત્પત્યુઃ પતિવ્રતા ॥૧૯॥

પતિવ્રતા સ્ત્રીએ પતિના સામું કર દૃષ્ટિથી જોવું નહિ
અને તેને ખરાબ વચન કહેવું નહિ તથા મનમાં પણ
તેનું અશુભ વિચારવું નહિ. ૧૯

નોષૈર્વદેશ પરુષં ન વહૂન્ પત્યુરમ્રિયઃ ।

ન કેનચિન્ન વિવદેદપ્રલાપવિલાપિની ।

ન ચાતિવ્યયશીલા સ્યાન્ન ધર્માર્થાવિરોધિની ॥૨૦॥

સ્ત્રીએ ઉંચે સ્વરે બોલવું નહિ; કઠિન વચન બોલવાં

નહિ; બહુ બોલવું નહિ; પતિને અપ્રિય લાગે તેવું બોલવું નહિ; કાઠની સાથે વિવાહ કરવો નહિ; ન બોલવા જવું બોલવું નહિ; અતિશય ખર્ચ કરવાની ટેવ રાખવી નહિ તથા ધર્મ અને અર્થનો વિરોધ કરવો નહિ. ૨૦

वैषम्यमपि संग्रामा गोपयन्ति कलस्त्रियः ।

આત્મનમાત્મના સત્યો જિતસ્વર્ગા ન સંશયઃ ॥૨૧॥

સારા કુળની સ્ત્રીઓ દુઃખી અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય તો-
પણ પોતાના પુરુષાર્થથી પોતાનું રક્ષણ કરે છે. એવી સતીઓ સ્વર્ગને પામે એમાં પણ સંશય નથી. ૨૧

जलोदरसमायुक्ताः श्वित्रिणः पलितास्तथा ।

આપુમાંસઃ કૃતાઃ સ્ત્રીભિર્જડાન્ધબધિરાસ્તથા ॥૨૨॥

દુષ્ટ સ્ત્રીઓ પતિઓને જળોદરના રોગવાળા, કાઠીઆ, વૃદ્ધ, નપુંસક, જડ, આંધળા અને બહેરા કરી નાખે છે.

पापानुगास्तु पापास्ताः पतीनुपसृजन्त्युत ।

ન જાતુ વિપ્રિયં મર્તુઃ સ્ત્રિયા કાર્યં કથંચન ॥૨૩॥

પાપને અનુસરનારી એ પાપી સ્ત્રીઓ પતિઓને દુઃખી કરી દે છે, માટે સ્ત્રીએ કદી પણ પતિનું અપ્રિય કરવું નહિ.

प्रमादोन्मादरोषेभ्यः वंचनं चाभिमानिताम् ।

પૈશુન્યહિંસાવિદ્વેષમોહાહંકારધૂર્તતાઃ ।

નાસ્તક્યસા સારોરત્ત્વાદ્ સાધ્વી વિવર્જયેત્ ॥૨૪॥

પ્રમાદ, ઉન્માદ, ક્રોધ, ઈર્ષ્યા, ઠગાઈ, અભિમાન, ખળતા, હિંસા, દ્વેષ, મોહ, અહંકાર, ધૂર્તપણું, નાસ્તિકતા, સાહસ, ચોરી અને દંભ, એ સર્વ સારી સ્ત્રીઓએ તજી દેવાં.

તિષ્ઠેત્ પિત્રોર્વશે બાલ્યે મર્તુઃ સંપ્રાપ્તયૌવને ।

વાર્ધક્યે પતિબંધૂનાં ન સ્વતંત્રા ભવેત્ ક્વચિત્ ॥૨૫॥

સ્ત્રીએ બાળપણમાં પિતાના, યૌવનમાં સ્વામીના અને વૃદ્ધાવસ્થામાં સાસરીઆંના આધીનમાં રહેવું અને કદી સ્વતંત્ર રહેવું નહિ. ૨૫

પિત્રા મર્ત્ત્રા સુતૈવાપિ નેચ્છેદ્વિરહમાત્મનઃ ।

एषां हि विरहेण स्त्री गर्ह्ये कुर्यादुभे कुले ॥२६॥

સ્ત્રીએ પિતા, સ્વામી અને પુત્રથી કદી પણ જુદું રહેવાની ઇચ્છા કરવી નહિ. કેમકે જુદાં રહેવાથી તે સ્ત્રી સાસરું અને પિયર બંને કુળને નિંદાપાત્ર કરે છે. ૨૬

पितृमातृसुतभ्रातृश्वश्रूश्चशुरमातुलैः ।

हीनान स्याद्विना भर्त्रा गर्हणीयाऽन्यथा भवेत् ॥२७॥

પતિ ન હોય તે સમયમાં સ્ત્રીએ પિતા, માતા, પુત્ર, ભાઈ, સાસુ, સસરા અને મામા, એમનાથી દૂર રહેવું નહિ; અને જો રહે તો તેની નિંદા થાય છે. ૨૭

અરક્ષિતા ગૃહે રુદ્ધાઃ પુરુષૈરાત્મકારિભિઃ ।

આત્માનમાત્મના યાસ્તુ રક્ષેયુસ્તાઃ સુરક્ષિતાઃ ॥૨૮॥

ધરમાં રહેલી સ્ત્રીઓ વિશ્વાસુ માણસોથી રક્ષાવા છતાં પણ આધીન ન રહેવું હોય તો તેઓ ન રક્ષાયા જીવી જ છે; અને જ સ્ત્રીઓ પોતે મનથી જ પોતાને રક્ષવા ઇચ્છે છે, તે ન રક્ષાયા છતાં પણ રક્ષાયલી છે. ૨૮

પાનં દુર્જનસંસર્ગઃ પત્યા ચ વિરહોઽટનમ્ ।

સ્વમ્નોઽન્યગેહવાસશ્ચ નારીસંદૂષણાનિ ષદ્ ॥૨૯॥

મધપાન, દુર્જનનો સંસર્ગ, પતિનો વિરહ, ભટકવું, અકાળે સૂવું અને પારકે ઘેર રહેવું, એ છ નારીનાં દૂષણ છે.

સદા પ્રહૃષ્ટયા માઘ્યં ગૃહકાર્યેષુ દક્ષયા ।

સુસંસ્કૃતોપસ્કરયા વ્યયે ચાત્તહસ્તયા ॥૩૦॥

સ્ત્રીઓએ સર્વદા પ્રહૃલ્લ હૃદયથી રહેવું; ધરનાં કામ-કાજમાં પ્રવીણ થવું; વસ્ત્ર-આભૂષણને સારી રીતે રાખવાં અને ખર્ચમાં હાથ છૂટો રાખવો નહિ. ૩૦

શુશ્રૂષાં પરિચર્યા ચ કરોત્યવિમનાઃ સદા ।

સુપ્રીતા ચ વિનીતા ચ સા નારી ધર્મભાગિની ॥૩૧॥

જ સ્ત્રી નિરંતર પ્રીતિપૂર્વક અને નમ્રતાથી તથા એક-ચિત્તથી પતિની સેવા તથા પૂજા કરે છે તે સ્ત્રી પતિના

ધર્મમાં ભાગ લેનારી થાય છે. ૩૧

પ્રિયાંશ્ચ રક્તાંશ્ચ હિતાંશ્ચ ભર્તૃસ્તાન્ મોજયેદ્યા
વિવિધૈઃ પાયૈઃ ॥ દ્વૈષ્યૈરપક્ષ્યૈરહિતૈશ્ચ તસ્ય મિદ્યાત્તુ નિત્યં
હ્રકોદયતૈશ્ચ ॥૩૨॥

જે મનુષ્યે પતિના પ્રિય, સ્નેહી કિંવા હિતકારી હોય તેમને પત્નીએ વિવિધ ઉપાયોથી જમાડવા; તથા જેઓ પતિના દ્વેષી, સામા પક્ષના, અહિત કરનારા તથા કપટ કરનારા હોય તેઓથી નિરંતર દૂર રહેવું. ૩૨

શ્લેષામમુપશ્ચંજાના યથાન્યાયં યથાવિધિ ।

તુષ્ટાદિજના નિત્યં નારી ધર્મેણ યુજ્યતે ॥૩૩॥

જે નારી સર્વને ન્યાય તથા વિધિ પ્રમાણે ભોજન કરાવીને ખાણી રહેલું અન્ન પોતે જમે છે અને જેના ધરનાં માણસો સદા પ્રસન્ન મનવાળાં તથા પુષ્ટ શરીરવાળાં હોય છે તે નારી ધર્મને પામે છે. ૩૩

ન કામેષુ ન ભોગેષુ નૈશ્વર્યે ન સુખે તથા ।

સ્પૃહા યસ્યા યથા પત્યૌ સા નારી ધર્મભાગિની ॥૩૪॥

જે નારી કામ, ભોગ, ઐશ્વર્ય અને સુખની ઈચ્છા ન રાખતાં કેવળ સ્વામીને આહે છે તેજ ધર્મભાગિની છે. ૩૪

વિધાય વૃત્તિં માર્ગીયાઃ પ્રવસેત્ કાર્યવાન્નરઃ ।

અવૃત્તિકર્ષિતા હિ સ્ત્રી પ્રદુષ્યેત્ સ્થિતિમત્યપિ ॥૩૫॥

પતિએ પોતાને કાર્યપ્રસંગે દેશાંતર જવું પડે તો સ્ત્રીના ભરણપોષણની ગોઠવણ કરીને જવું. તેમ નહિ કરવાથી સ્ત્રી સારાં આચરણવાળી હોય તોપણ દુરાચરણી થવા સંભવ છે.

વિધાય પ્રોષિતે વૃત્તિં જીવેન્નિયમમાસિતા ।

પ્રોષિતે ત્વવિધાયૈવ જીવેન્નિયમૈર્ગર્હિતૈઃ ॥૩૬॥

પતિ જે જીવિકા આપીને પરદેશ ગયો હોય તો સ્ત્રીએ નિયમમાં રહીને જીવન ગાળવું અને ન આપી ગયો હોય તો નિંદા ન થાય એવી કારીગરી કરીને જીવન ગાળવું. ૩૬

પાણિગ્રાહસ્ય સાધ્વી સ્ત્રી જીવતો વા મૃતસ્ય વા ।

પતિલોકમभीપ્સન્તાં નાચરેત્ કિંચિદપ્રિયમ્ ॥૩૭॥

પતિના લોકને (સ્વર્ગને) પામવા ઈચ્છતી હોય તેવી સાધ્વી સ્ત્રીએ પતિના જીવતાં અથવા મૃત્યુ પછી કાંઈ પણ અયોગ્ય આચરણ કરવું નહિ. ૩૭

નગરસ્યો વનસ્યો વા પાપો વા યદિ વા શુચિઃ ।

યાસાં સ્ત્રીणां પ્રિયો મર્તા તાસાં લોકા મહોદયાઃ ॥૩૮॥

સ્વામી નગરમાં હોવા વનમાં હોવા, પવિત્ર હોવા અપવિત્ર હોવા; પણ જે સ્ત્રીઓને તે પતિજ પ્રિય છે તેને ઉત્તમ લોક મળે છે.

વિશીલઃ કામવૃત્તો વા ગુણૈર્વા પરિવર્જિતઃ ।

उपचर्यः स्त्रिया साध्व्या सततं देववत् पतिः ॥३९॥

પોતાનો પતિ સદાચાર રહિત, કામી, કિંવા ગુણ-
રહિત હોય તોપણ સાધ્વી સ્ત્રીએ સદા દેવની પેઠે પૂજવો.

मर्ता हि परमं नार्या भूषणं भूषणैर्विना ।

एषा विरहिता तेन शोभनाऽपि न शोभना ॥४०॥

પહેરવાને બીજા અલંકાર ન હોય તોપણ નારીને
પોતાનો ભર્તાજ મોટા શણગારરૂપ છે. જે સ્ત્રી પતિ
વિનાની છે તે શોભાવાળી છતાં પણ શોભા વિનાની છે. ૪૦

अनेन नारीवृत्तेन मनोवाग्देहसंयता ।

इहाग्र्यां कीर्तिमाप्नोति पतिलोकं परत्र च ॥४१॥

મન-વાણી-શરીરને નિયમમાં રાખનારી જે સ્ત્રી આ
પ્રમાણે પતિવ્રતાધર્મ પાળે છે તે આ લોકમાં ઉત્તમ કીર્તિ
પામે છે અને તે પછી પતિના ઉત્તમ લોકને પામે છે. ૪૧

सन्तुष्टो भार्यया मर्ता भर्त्रा भार्या तथैव च ।

यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै भुवम् ॥४२॥

જે કુળમાં સ્વામી ભાર્યાથી તેમજ ભાર્યા સ્વામીથી સદા
પ્રસન્ન રહે છે તે કુળમાં નિરંતર કલ્યાણ થાય એ નક્કી છે.

અધ્યાય આઠમો

અવિકા અને અર્થવ્યવહાર

येऽर्था धर्मेण ते सत्या येऽधर्मेण धिगस्तुतान् ।

धर्म वै शाश्वतं लोके न जह्याद्धनकांक्षया ॥ ૧ ॥

જ ધન ધર્મપૂર્વક મેળવેલું હોય તેજ અર્થ ધન છે, અને અધર્મથી મેળવ્યું હોય તે ધનને ધિક્કાર છે; કારણકે ધર્મ એજ આ લોકમાં સાચું ધન હોવાથી ધનના લોભને લીધે તેનો નાશ કરવો નહિ. ૧

विद्या शिल्पं भृतिः सेवा गोरक्ष्यं विपणिः कृषिः ।

धृतिर्भैक्ष्यं कुसीदं च दश जीवनहेतवः ॥ ૨ ॥

વિદ્યા, કારીગરી, નોકરી, ચાકરી, પશુપાલન, વ્યાપાર, ખેતીવાડી, ધીરજ, ભિક્ષા અને વ્યાજ આવું, એ દશ જીવનનો નિર્વાહ કરવાના ઉપાયો છે. ૨

तिले तैलं गवि क्षीरं काष्ठे पावकमन्ततः ।

धिया धीरो विजानीयादुपायं चास्य सिद्धये ॥ ૩ ॥

તલમાંથી તેલ, ગાયમાંથી દૂધ અને કાષ્ઠમાંથી અગ્નિને કાઢવાના ઉપાયો જમ શોધી કઢાયા છે, તેમ બુદ્ધિમાન પુરુષે જીવનના નિર્વાહને માટે ઉપાય શોધી કાઢવો. ૩

મણિમુક્તાપ્રવાલાનાં લોહાનાં તાન્તવસ્ય ચ ।

ગંધાનાં ચ રસાનાં ચ વિદ્યાર્ધબલાબલમ્ ॥૪॥

મણિ, મોતી, પરવાળાં, ધાતુ, વસ્ત્ર, ગંધવાળા કપૂરોદિ
પદાર્થો અને લવણાદિ રસ, એ સર્વ વસ્તુની યોગ્યતા
પ્રમાણે કિંમતમાં પણ વધઘટ જાણવી. ૪

बीजानां सिविच्च स्यात् क्षत्रदोषगुणस्य च ।

मानयोगं च जानीयात्तुलायोगांश्च सर्वशः ॥५॥

બીજ વાવવાની રીતો, ક્ષેત્રના ગુણદોષ તથા વસ્તુ-
ઓના માપ અને તોલ એ સર્વ પ્રકારે જાણવાં જોઈએ. ૫

सारासारं च भांडानां देशानां च गुणागुणान् ।

लभालाभं च पण्यानां पशूनां परिवर्द्धनम् ॥६॥

વાસણોની યોગ્યતા અને અયોગ્યતા, દેશોના ગુણ
તથા અવગુણ, વ્યાપારમાં લાભ તથા હાનિ અને પશુ-
ઓનું પાલનપોષણ, એ સર્વ બાબતોથી જાણીતા થવું. ૬

भृत्यानां च भृतिं विद्याद्भाषाश्च विविधा नृणाम् ।

द्रव्याणां स्थानयोगांश्च क्रयविक्रयमेव च ॥७॥

નોકરોનો પગાર, વિવિધ દેશના માણસોની ભાષાઓ,
દ્રવ્યના સંરક્ષણના ઉપાયો અને ખરીદવાની તથા વેચવા-
ની વ્યવસ્થા એ સર્વ જાણવું. ૭

रंगावतरणं चैव तथा रूपोपजीवनम् ।

મઘમાંસોપજીવ્યં ચ વિક્રયં લોહચર્મણોઃ ॥૮॥

અપૂર્વિણા ન કર્તવ્યં કર્મલોકે વિગાર્હિતમ્ ।

કૃતપૂર્વન્તુ ત્યજતો મહાન્ ધર્મ ઇતિ શ્રુતિઃ ॥૯॥

નાટક, બહુરૂપીનો ધંધો અને મઘ—માંસ, લોહું કે ચામડાનો વ્યાપાર, એ સર્વ લોકોમાં નિંદા થવા યોગ્ય કામો પૂર્વે જાણે ન કર્યાં હોય તેણે કરવાં નહિ; અને જાણે પૂર્વે તે કર્યાં હોય તેઓ તેનો ત્યાગ કરે તો તેથી પરમ-ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ વેદમાં કહ્યું છે. ૮, ૯

લઘ્વાનામપિ ચિત્તાનાં બોદ્ધવ્યૌ દ્વાવતિક્રમૌ ।

અપાત્રે પ્રતિપત્તિશ્ચ પાત્રે ચાપ્રતિપાદનમ્ ॥૧૦॥

કુપાત્રને આપવું અને સુપાત્રને ન આપવું, આમ બે પ્રકારે પ્રાપ્ત ધનનો દુરુપયોગ કરનારાઓને સદુપ-યોગનો બોધ કરવો યોગ્ય છે. ૧૦

યઃ ગાકિનીમપ્યપથપ્રપન્નાં સદ્ધરેન્નિષ્કસહસ્ર-

તુલ્યામ્ । કાલેષુ કોટિષ્વપિ મુક્તહસ્તં રાજસિંહં

ન જહાતિ લક્ષ્મીઃ ॥૧૧॥

ખોટા રસ્તે ગયેલી ટાડીને પણ હજાર મહાર જવી જાણીને પાછી ખેંચી લે અને યોગ્ય સમયે કરોડો ખરચવાને પણ હાથ ધૂટો મૂકે તેવા ઉત્તમ રાજાનો લક્ષ્મી ત્યાગ કરતી નથી. ૧૧

તસ્ય ચાપિ ભવેત્ કાર્યં વિવૃદ્ધૌ રક્ષણે તથા ।

મહ્યમાણો હ્યનાદાનાત્ ક્ષીયેત હિમવાનપિ ॥૧૨॥

વળી તે ધનને વધારવાનો તથા રક્ષણ કરવાનો પણ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. કારણ કે આવક વિના ખર્ચ કરવામાં આવે તો હિમાલય પર્વત પણ ખૂટી જાય છે. ૧૨

ક્ષિપ્રમાયમનાલોચ્ય વ્યયમાનઃ સ્વચ્છયા ।

પરિક્ષીયત એવાસૌ ધની વૈશ્રવણોપમઃ ॥૧૩॥

આવક ન જોતાં સ્વેચ્છા પ્રમાણે ખર્ચ કરનારો પુરુષ કુબેર જેવો ધનવાન હોય તોપણ ખાલી થઈ જાય છે. ૧૩

અકર્મણાં વૈ ભૂતાનાં વૃત્તિઃ સ્યાન્મહિ કાચન ।

તદેવાભિપ્રપદ્યેત ન વિહન્યાત્ કદાચન ॥૧૪॥

ધંધા ન કરનારા મનુષ્યોનો કોઈ રીતે નિર્વાહ થતો નથી; એટલા માટે મનુષ્યોએ ધંધાનો ત્યાગ ન કરતાં પોતાના નિર્વાહ માટે ધંધા કરવો જોઈએ. ૧૪

સર્વં કર્મેદમાયત્તં વિધાને દૈવમાનુષે ।

તયોદૈવમર્ચિત્યન્તુ માનુષે વિદ્યતે ક્રિયા ॥૧૫॥

સર્વ કાર્યો દૈવ તથા મનુષ્યને આધીન રહેલાં છે. તે બેમાં દૈવની ગતિ કળી તો શકાય તેમ નથી; પરંતુ પુરુષાર્થ તો મનુષ્યના પોતાનાજ હાથમાં છે. ૧૫

૧૨ વન૦ ૩૨-૧૦. ૧૩ હિત૦ ૩૪૯. ૧૪ વન૦ ૩૨-૮. ૧૫

મનુ૦ ૭-૨૦૫.

વદ્દોષાઃ પુરુષેણેહ હાતવ્યા ભૂતિમિચ્છતા ।

નિદ્રા તંદ્રા મયં ક્રોધ આલસ્યં દીર્ઘસૂત્રતા ॥૧૬॥

સમૃદ્ધિ ઇચ્છનારા પુરુષે નિદ્રા, સુસ્તી, ભય, ક્રોધ,
આળસ અને વિલાંબ, આ છ દોષો તજવા યોગ્ય છે.

અધ્યાય નવમો-આરોગ્ય

ધર્માર્થકામમોક્ષાણામારોગ્યં મૂલમુત્તમમ્ ।

રોગાસ્તસ્યાપહર્તારઃ શ્રેયસો જીવિતસ્ય ચ ॥૧૭॥

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ, એઓનું ઉત્તમ મૂળ
આરોગ્ય છે. રોગો તે આરોગ્યને, કલ્યાણને અને જીવ-
તરને હરનારા છે. ૧

અનારોગ્યમનાયુષ્યમસ્વર્ગ્યં ચાતિભોજનમ્ ।

અપુણ્યં લોકવિદ્વિષ્ટં તસ્માત્તત્ પરિવર્જयेત્ ॥૨॥

વધારે ભોજન કરવાથી શરીરમાં રોગ થાય છે; આયુ-
ષ્યનો નાશ થાય છે અને સ્વર્ગની હાનિ થાય છે. વળી તે
પાપરૂપ હોઇને લોકમાં નિંદિત છે, માટે તેનો ત્યાગ કરવો. ૨

સાયંપ્રાતર્મનુષ્યાણામશનં દેવનિર્મિતમ્ ।

નાન્તરા ભોજનં દૃષ્ટમુપવાસી તથા ભવેત્ ॥૩॥

૧૬ હિત૦ ૭૪. ૧ ચરકસંહિતા-દીર્ઘજીવિકાધ્યાય ૧૩-
૧૪ શ્લોક. ૨ મનુ૦ ૨-૫૭. ૩ શાન્તિ૦ ૧૯૩-૭૦૭૧,

સાંજ અને સવાર એ બે સમય દેવતાઓએ મનુષ્યોને
લોજનને માટે નીમેલા છે. માટે તેની વચમાં જમવું નહિ;
તેથી ઉપવાસનું ફળ થાય છે. ૩

આહારનિયમં ચૈવ દેશે કાલે ચ સાત્ત્વિકમ્ ।

તત્પરીક્ષ્યાનુવર્તેત તત્પ્રવૃત્ત્યનુપૂર્વકમ્ ॥૪॥

દેશ તથા કાળની પરીક્ષા કરી તેને અનુસરતા સાત્ત્વિક
આહારનો નિયમ રાખીને તે નિયમાનુસાર વર્તવું. ૪

યચ્છક્યં ગ્રક્ષિતું ગ્રસ્યં ગ્રસ્તં પરિણમેચ્ચ યત્ ।

હિતં ચ પરિણામે યત્તદાદ્યં ભૂતિમિચ્છતા ॥૫॥

જે પદાર્થ લોજન કરવા યોગ્ય હોય; પાચન થાય
એવો હોય તથા પરિણામે ગુણકારી હોય; તેવાજ પદાર્થનું
આરોગ્ય ઇચ્છનારા પુરુષે લોજન કરવું જોઈએ. ૫

દ્વિવિધો જાયતે વ્યાધિઃ શારીરા માનસસ્તથા ।

પરસ્પરં તયોર્જન્મ નિર્દ્વંદ્વં નોપલભ્યતે ॥૬॥

વ્યાધિ બે પ્રકારના છે: શારીરિક અને માનસિક. આ
બંને પ્રકારના વ્યાધિ એકબીજાની સહાયથીજ થાય છે. ૬

શારીરાજ્ઞાયતે વ્યાધિર્માનસો નાત્ર સંશયઃ ।

માનસાજ્ઞાયતે चापि शारीरं इति निश्चयः ॥७॥

શરીરના વ્યાધિથી માનસિક વ્યાધિ ઉપજે છે એમાં

સંશય નથી; તેમજ મનના વ્યાધિથી શરીરના વ્યાધિ ઉપજે છે, એ નિશ્ચય છે. ૭

શીતોષ્ણં ચૈવ વાયુશ્ચ ત્રયઃ શારીરજા ગુણાઃ ।

તેષાં ગુણાનાં સામ્યં યત્તદાહુઃ સ્વસ્થલક્ષણમ્ ॥૮॥

કફ, પિત્ત અને વાયુ, એ ત્રણ શારીરિક ગુણ છે. જનામાં એ ત્રણે સમભાવે હોય તે નીરોગી કહેવાય છે. ૮

તેષામન્યતમોદ્રેકે વિધાનમુપદિશ્યતે ।

ઉષ્ણેન બાઘ્યતે શીતં શીતેનોષ્ણં પ્રબાઘ્યતે ॥૯॥

જ્યારે એ ત્રણમાંથી કોઈ એક ગુણ પ્રબળ થાય ત્યારે તેનો ઉપાય કરવા કહેલું છે કે, ઉષ્ણ ઔષધથી કફનું અને શીતળ ઔષધથી પિત્તનું નિવારણ કરવું. ૯

સત્ત્વં રજસ્તમ ઇતિ માનસાઃ સ્યુસ્રયો ગુણાઃ ।

તેષાં ગુણાનાં સામ્યં યત્ તદાહુઃ સ્વસ્થલક્ષણમ્ ॥૧૦॥

મનના પણ ત્રણ ગુણ છે: સત્ત્વ, રજ અને તમ. જ્યોમાં એ ત્રણે ગુણ સમભાવે રહે છે તેઓ નીરોગી કહેવાય છે. ૧૦

તેષામન્યતમોદ્રેકે વિધાનમુપદિશ્યતે ।

હર્ષેણ બાઘ્યતે શોકો હર્ષઃ શોકેન બાઘ્યતે ॥૧૧॥

તે ગુણોમાંથી કોઈએક ગુણ પ્રબળ થાય ત્યારે તેનો ઉપાય કહેલો છે કે, હર્ષથી શોકનું નિવારણ થાય છે અને શોકથી હર્ષનું નિવારણ થાય છે. ૧૧

રોગમાદૌ પરીક્ષેત તતોઽનન્તરમૌષધમ્ ।

તતઃ કર્મ મિષક્ પશ્ચાત્ જ્ઞાનપૂર્વં સમાચરેત્ ॥૧૨॥

પ્રથમ રોગની પરીક્ષા કરીને તે પછી ઔષધ કરવું.
અને તે પછી વૈદ્ય વિચાર કરીને બીજી ક્રિયાઓ કરવી. ૧૨

તદેવ યુક્તં મૈષજ્યં યદારોગ્યાય કલ્પતે ।

સ ચૈવ મિષજાં શ્રેષ્ઠો રોગેભ્યો યઃ પ્રમોચયેત્ ॥૧૩॥

તેજ ખરું ઔષધ છે, કે જનાથી આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય,
અને તેજ શ્રેષ્ઠ વૈદ્ય છે કે જે રોગથી મુક્ત કરી શકે. ૧૩

અધ્યાય દશમો

તેજ અને ક્ષમા

પુરં વિષહતે યસ્માત્તસ્માત્ પુરુષ ઉચ્યતે ।

તમાદુર્વ્યર્થમાત્માનં સ્ત્રીવદ્ય ઇહ જીવતિ ॥૧॥

પ્રાણી પુરને (આવેશને) સહન કરે છે તેથી તે 'પુરુષ'
કહેવાય છે અને જે પ્રાણી આ જગતમાં સહન ન કરતાં
સ્ત્રીની પેઠે જીવન ગાળે છે તેનું 'પુરુષ' એવું નામ વ્યર્થ છે.

ઉદ્યચ્છેદેવ ન નમેદુદ્યમો હ્યેવ પૌરુષમ્ ।

અપ્યપર્વણિ મજ્યેત ન નમેદિહ કર્હિચિત્ ॥૨॥

૧૨ ચરકદત્તાદિ ગ્રંથ ધૃતવચન. ૧૩ ચરક ૧ અધ્યાય.

૧ ઉદ્યોગ ૧૩૨-૪૫૨૯.

૨ ઉદ્યોગ ૧૨૬-૪૨૫૧.

જગતમાં નિર્ધનતા સહન કરવી પણ નમવું નહિ, ઉધમ કરવો પણ નમવું નહિ; કેમકે ઉધમ એજ પુરુષનું લક્ષણ છે.

बलशौर्याद्यभावश्च पुरुषाणां गुणैर्विना ।

लंघनीयः समस्तस्य बलशौर्यविवर्जितः ॥૩॥

પુરુષોમાં ગુણો વિના બળ અને પરાક્રમાદિનો અભાવજ છે. બળ-પરાક્રમ વિનાના પુરુષને સર્વ કોઈ દબાવે છે. ૩

परवीर्यं समाश्रित्य यः समाह्वयते परान् ।

अशक्तः स्वयमादात्मेतदेव नपुंसकम् ॥૪॥

પોતે અશક્ત હોવાથી પારકાના બળ પર આધાર રાખીને શત્રુ સાથે લડવું, એ પણ નપુંસકપણું છે. ૪

स्ववीर्यं समाश्रित्य यः समाह्वयति वै परान् ।

अभीतो युध्यते शत्रून् स वै पुरुष उच्यते ॥૫॥

જ પોતાના બળ પર આધાર રાખીને શત્રુને બોલાવે છે અને નિર્ભયપણે શત્રુ સાથે લડે છે તેજ પુરુષ કહેવાય છે.

न श्रेयः सततं तेजो न नित्यं श्रेयसी क्षमा ।

इति तात विजानीहि द्वयमेतदसंशयम् ॥૬॥

સર્વ સમયે તેજસ્વીપણું રાખવાથી લાભ નથી; તેમ સર્વ સમયે ક્ષમા કરવાથી પણ લાભ નથી. માટે એ બંને ગુણોનું યોગ્ય સેવન લાભદાયક છે; એમ નક્કી સમજવું. ૬

તથૈવ યઃ સમાકાલે ક્ષત્રિયો નોપશામ્યતિ ।

અપ્રિયઃ સર્વભૂતાનાં સોઽમુત્રેહ ચ નશ્યતિ ॥૭॥

એજ પ્રમાણે ક્ષત્રિય ક્ષમાને સમયે ક્ષમા કરતો નથી તે સર્વ પ્રાણીઓને અપ્રિય થાય છે અને આ લોકમાં તથા પરલોકમાં તેનો નાશ થાય છે. ૭

ક્રોધો હન્તા મનુષ્યાણાં ક્રોધો ભાવયિતા પુનઃ ।

इति विधि महाप्राज्ञे क्रोधमूलौ भवाभवौ ॥૮॥

ક્રોધ મનુષ્યનો સંહાર પણ કરે છે, અને ક્રોધ મંગળનું કારણ પણ થાય છે. માટે શુભ અને અશુભનું કારણ ક્રોધ છે, એમ બાણવું. ૮

तेजस्वीति यमाहुर्वै पंडिता दीर्घदर्शिनः ।

न क्रोधोऽभ्यन्तरस्तस्य भवतीति विनिश्चितः ॥૯॥

દીર્ઘદર્શી પંડિતો જેને તેજસ્વી કહે છે તેવા પુરુષના અંતરમાં ક્રોધ રહેતો નથી; એમ નક્કી થયેલું છે. ૯

यस्तु क्रोधं समुत्पन्नं प्रज्ञया प्रतिबाधते ।

तेजस्विनं तं विद्वांसो मन्यन्ते तत्त्वदर्शिनः ॥૧૦॥

જે પુરુષ ઉત્પન્ન થયેલા ક્રોધને બુદ્ધિવડે શમાવી દે છે તેનેજ તત્ત્વદર્શી વિદ્વાન પુરુષો ખરે તેજસ્વી માને છે. ૧૦

यदि न ह्यर्मानुषेषु क्षमिणः पृथिवीसमाः ।

न स्यात्सन्धिर्मनुष्याणां क्रोधमूलो हि विग्रहः ॥૧૧॥

ક્રોધજ લડાઇનું મૂળ છે; માટે જે મનુષ્યોમાં પૃથ્વીના જેવી ક્ષમાવાળા પુરુષો નથી તે મનુષ્યોમાં સંપ થતો નથી.

અમિશસા હ્યમિશપેદાહન્યાદ્ ગુરુણા હતઃ ।

एवं विनाशो भूतानामधर्मः प्रथितो भवेत् ॥१२॥

શાપ આપનારને સામો શાપ આપવો અને ગુરુ શિક્ષા કરે તેમને સામી શિક્ષા કરવી; એવું થાય તો પ્રાણી-ઓનો વિનાશજ થાય અને અધર્મ પણ વધી જાય. ૧૨

काले मृदुर्यो भवति काले भवति दारुणः ।

स वै सुखमवाप्नोति लोकेऽमुष्मिन्परत्र च ॥१३॥

જે પુરુષ ક્રોધજતાને સમયે ક્રોધજ થાય છે, અને તીક્ષ્ણતાને સમયે તીક્ષ્ણ થાય છે; તે આ લોકમાં અને પરલોકમાં સુખને પામે છે. ૧૩

मृदुना दारुणं हन्ति मृदुना हन्त्यदारुणम् ।

नासाध्यं मृदुना किञ्चित्स्मात्तीव्रतरं मृदु ॥१४॥

“ક્રોધજતા” એ તીક્ષ્ણતાને હણે છે; તેમજ તે ક્રોધજતાને પણ હણે છે. ક્રોધજતા વડે ન બને એવું કશુંજ નથી; માટે ક્રોધજતા એજ ધણો બળવાન ઉપાય છે. ૧૪

अद्विमाश्रितानान्तु क्षन्तव्यमपराधिनाम् ।

न हि सर्वत्र पांडित्यं सुलभं पुरुषेण वै ॥१५॥

અજ્ઞાનને લીધે જે અપરાધી થાય તે ક્ષમા કરવા

યોગ્ય છે. કેમકે બધા પુરુષોને પંડિતાઈ સુલભ નથી. ૧૫

વૌપકારી યસ્તે સ્યાદપરાધે ગરીયસિ ।

ઉપકારેણ તત્તસ્ય ક્ષન્તવ્યમપરાધિનઃ ॥૧૬॥

જણે પૂર્વે ઉપકાર કર્યો હોય તે મોટો અપરાધ કરે
તોપણ તે ઉપકારને બદલે તેનો અપરાધ ક્ષમા કરવો. ૧૬

ક્ષમા વશીકૃતિર્લોકે ક્ષમયા કિં ન સાધ્યતે ।

ક્ષમા ગુણો હ્યશક્તાનાં શક્તાનાં ભૂષણં ક્ષમા ॥૧૭॥

ક્ષમાથી ક્યું કાર્ય થતું નથી ? ક્ષમા વડે લોક વશ
થાય છે; ક્ષમા એ અશક્ત મનુષ્યોનો ગુણ છે અને શક્તિ-
વાન પુરુષોનું ભૂષણ છે. ૧૭

ક્ષમાવતામયં લોકઃ પરશ્ચૈવ ક્ષમાવતામ્ ।

इह संमानमर्हन्ति परत्र च शुभां गतिम् ॥૧૮॥

ક્ષમાવાન પુરુષને આ લોક અને પરલોક બેઉ સુખ-
દાયક છે. તેઓ આ લોકમાં સન્માન અને પરલોકમાં
શુભ ગતિ પામે છે. ૧૮

અધ્યાય અગીઆરમો

ઉદ્યમ અને ખંત

આરંભેતૈવ કર્માણિ શ્રાન્તઃ શ્રાન્તઃ પુનઃ પુનઃ ।

કર્માણ્યારમમાણં હિ પુરુષં શ્રીર્નિષેવતે ॥૧॥

મનુષ્ય કર્મો કરી કરીને વારંવાર થાકી જાય તો પણ તેણે ફરી ફરીથી તે કાર્ય આરંભવું. એવી રીતે કર્મનો આરંભ કરનારા પુરુષનેજ લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે. ૧

નાત્માનમવમન્યેત પૂર્વાભિરસમૃદ્ધિભિઃ ।

અમૃત્યોઃ શ્રિયમન્વિચ્છેન્નૈનાં મન્યેત દુર્લભામ્ ॥૨॥

પોતાની પાસે સમૃદ્ધિ ન હોય તો તે માટે પ્રયત્ન કર્યા વિના પ્રથમથીજ પોતાની અયોગ્યતા માની લેવી નહિ; પરંતુ મૃત્યુપર્યંત સંપત્તિ મેળવવા ઈચ્છા રાખવી અને તે દુર્લભ છે, એમ માનવું નહિ. ૨

તच्चेदफलमस्माकमपराधो न मे कश्चित् ।

इति धीरोऽन्ववेक्ष्यैव नात्मानं तत्र गर्हयेत् ॥૩॥

પોતાનું ધારેલું કાર્ય નિષ્ફળ થાય તો તેમાં “ મારે કાંઈ અપરાધ નથી ” એ પ્રકારે ધીર પુરુષે મનમાં વિચાર કરીને પોતાની નિંદા કરવી નહિ. ૩

યં વિષાદોઽભિભવતિ વિક્રમે સમુપસ્થિતે ।

તેજસા તસ્ય હીનસ્ય પુરુષાર્થો ન વિદ્યતે ॥૪॥

પરાક્રમ કરવાને સમયે જ પુરુષ ખેદથી હારી જાય છે, તે તેજરહિત પુરુષમાં પુરુષાર્થ રહેતું નથી. ૪

નત્વેવાત્માઽવમન્તવ્યઃ પુરુષેણ કદાચન ।

ન હ્યાત્મપરિભૂતસ્ય ભૂતિર્ભવતિ શોભના ॥૫॥

પોતાને ધિક્કારનારા પુરુષને સારી સંપત્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી. માટે પુરુષે કદી પણ પોતાનો ધિક્કાર કરવો નહિ. ૫

અવશ્યં ક્રિયમાણસ્ય કર્મણો દૃશ્યતે ફલમ્ ।

ન હિ નિવેદમાગમ્ય કિંચિત્ પ્રાપ્નોતિ શોભનમ્ ॥૬॥

કર્મ કરનાર પુરુષને અવશ્ય તેનું ફળ જણાય છે; પરંતુ કાયર થઈને મૂઝી દેવાથી કાંઈ પણ સાફ ફળ થતું નથી. ૬

યથાશક્તિ ચિકીર્ષન્તિ યથાશક્તિ ચ કુર્વતે ।

ન કિંચિદવમન્યન્તે નરાઃ પંડિતબુદ્ધયઃ ॥૭॥

જેઓ યથાશક્તિ ઇચ્છા કરે છે અને યથાશક્તિ પુરુષાર્થ કરે છે તથા ઇચ્છતું પણ અપમાન કરતા નથી તેઓ પંડિત અને બુદ્ધિવાન છે. ૭

આવૃદ્ધા માનુષાઃ સર્વે નિબદ્ધાઃ કર્મણોર્દ્વયોઃ ।

દૈવે પુરુષકારે ચ પરે તામ્યાં ન વિદ્યતે ॥૮॥

૪, ૫ વન. ૨૧૫-૨૭, ૩૨-૫૮. ૬ વન. ૨૧૫-૨૪.

૭ ઉદ્યોગ. ૩૨-૬૯૧. ૮ સૌપ્તિક ૨-૭૧.

આખાલવૃદ્ધ સર્વ મનુષ્યો દૈવ અને પુરુષાર્થ એવાં બે પ્રકારનાં કર્મોમાં બંધાયલા છે. તે વિના ખીજું જણાતું નથી.

न हि दैवेन सिध्यन्ति कार्याण्येकेन सत्तम ।

न चापि कर्मणैकेन द्वाभ्यां सिद्धिस्तु योगतः ॥ ૧ ॥

એકલા દૈવથી તેમ એકલા પુરુષાર્થથી પણ મનુષ્યનું એકે કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી; પણ એ બંનેના યોગથીજ સિદ્ધ થાય છે.

सुखं दुःखान्तमालस्यं दुःखं दाक्ष्यं सुखोदयम् ।

भूतिस्त्वेवं श्रिया सार्द्धं दक्षे वसति नालसे ॥ ૧૦ ॥

દુઃખને અંતે સુખ, આળસને અંતે દુઃખ અને ડહાપણને અંતે સુખનો ઉદય થાય છે; તેમજ વૈભવ તથા સંપત્તિ પણ ડાહ્યા પુરુષોને આવી મળે છે; આળસુઓને નહિ. ૧૦

अलक्ष्मीराविशत्येनं शयानमलसं नरम् ।

निःसंशयं फलं लब्ध्वा दक्षो भूतिमवाप्नुते ॥ ૧૧ ॥

આળસમાં પડેલા પુરુષને નિર્ધનતાજ પ્રાપ્ત થાય છે અને ડાહ્યો પુરુષ પોતાના પુરુષાર્થનું ફળ મેળવીને વૈભવને પામે છે, એમાં સંશય નથી. ૧૧

श्वकार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्णे चापराह्निकम् ।

न हि प्रतीक्षते मृत्युः कृतमस्य न वा कृतम् ॥ ૧૨ ॥

મનુષ્યે પોતાને કાલે કરવાનું કાર્ય આજ કરવું અને

બપોરે કરવાનું હોય તે સવારે કરવું; કારણ કે આ પુરુષનું કામ સિદ્ધ થયું કે નથી થયું તેની મૃત્યુ વાટ જોતું નથી. ૧૨
સિદ્ધિર્વાપ્યથવાઽસિદ્ધિરપ્રવૃત્તિરતોઽન્યથા ।

बहूनां समवाये हि भावानां कर्मसिद्धयः ॥ १३ ॥

કાર્યની સિદ્ધિ થાય વા ન થાય તોપણ આજસ-
પરાયણ થવું નહિ. કારણ કે ઘણાં કારણો ભેગાં થવાથીજ
કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે. ૧૩

गुणाभावे फलं न्यूनं भवत्यफलमेव च ।

अनारंभे तु न फलं न गुणो दृश्यते क्वचित् ॥ १४ ॥

મનુષ્યમાં યોગ્ય ગુણ ન હોય તો ફળ આછું મળે છે
અથવા નિષ્ફળતા મળે છે; પરંતુ આરંભજ ન કર્યો હોય
તો તો નથી કાંઈ ફળ મળતું કે નથી કાંઈ ગુણો જણાતા.

निश्चित्य यः प्रक्रमते नान्तर्वसति कर्मणः ।

अवन्ध्यकालो वश्यात्मा स वै पंडित उच्यते ॥ १५ ॥

જ પુરુષ નિશ્ચયપૂર્વક કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે અને કાર્ય
પૂર્ણ થયા વિના શાન્ત થતો નથી; તથા જોનો સમય નિષ્ફળ
જતો નથી અને જોણે મનને વશ કરેલું છે તેજ પંડિત
કહેવાય છે. ૧૫

आलस्यं मदमोहौ च चापल्यं गोष्ठिरेव च ।

स्तब्धता चाभिमानित्वं तथाऽत्यागित्वमेव च ।

एते वै सप्त दोषाः स्युः सदा विद्यार्थिनां मताः ॥१६॥
આલસ્ય, મદ-મોહ, ચપળતા, વૃથા વાર્તા, જડતા,
અભિમાનીપણું તથા લોભ, એ પ્રમાણે વિદ્યાર્થીઓમાં
સાત દોષો સદા રહેલા છે. ૧૬

यत्र धीमानवेक्षेत श्रेयांसं बहुभिर्गुणैः ।
साम्प्रैवार्थं ततो लिप्सेत् कर्म चास्मै प्रयोजयेत् ॥१७॥
બુદ્ધિમાન પુરુષે જનામાં ઘણા ગુણો હોય તેવા પુરુષને
જોવો, પછી શાન્તિથી તેને મળવું અને પછી તેને પોતાના
કાર્યમાં જોડવો. ૧૭

अथाप्युपायं पश्येत् दुःखस्य परिमोक्षणे ।
अशोचन्नारभेतैव मुक्तश्चाव्यसनी भवेत् ॥ १८ ॥
દુઃખમાંથી મુક્ત થવાનો ઉપાય શોધી કાઢવો અને શોક
ન કરતાં તે ઉપાયનો આરંભ કરવો, જથી તે મુક્ત થયેલો
પુરુષ દુઃખ રહિત થાય છે. ૧૮

स्वभावाद्यत्नमातिष्ठेद्यत्नवान्नावसीदति ।
जरामरणरोगेभ्यः प्रियमात्मानमुद्धरेत् ॥१९॥
સ્વભાવથી યત્ન કરવો. યત્નવાન પુરુષ દુઃખી થતો
નથી. પુરુષે જરા, મરણ અને રોગોથી પોતાના પ્રિય
આત્માનો ઉદ્ધાર કરવો. ૧૯

भीतवत्संविधातव्यं यावद्भयमनागतम् ।

आगतन्तु भयं दृष्ट्वा ग्रहर्त्तव्यमभीतवत् ॥ २० ॥

જ્યાં સુધી ભય ન આવી પડયો હોય ત્યાં સુધી મનુષ્યે ભયભીતની પેઠે તેનો ઉપાય વિચારવો જોઈએ; પરંતુ ભય આવી પડેલો જણાયેથી નિર્ભયની પેઠે તેનો નાશ કરવો. ૨૦

व्यसनं चास्य कांक्षेत विवासं वा युधिष्ठिर ।

अपि सिन्धोर्गिरेर्वापि किं पुनर्मर्त्यधर्मिणः ॥ २१ ॥

હે યુધિષ્ઠિર! મનુષ્યની તો શું વાત, પરંતુ સમુદ્ર અથવા પહાડ પણ વિરોધી થાય તો તે દુઃખ સહન કરવું અથવા બીજા સ્થળે જઈ રહેવું. ૨૧

यस्य कृत्यं न विघ्नन्ति शीतमुष्णं भयं रतिः ।

समृद्धिरसमृद्धिर्वा स वै पण्डित उच्यते ॥ २२ ॥

શીત, તાપ, ભય, પ્રેમ, સમૃદ્ધિ અથવા અસમૃદ્ધિના કારણથી જ પોતાનું કાર્ય છોડી દેતો નથી તેજ પંડિત કહેવાય છે. ૨૨

અધ્યાય ૧૨ મો-વિજ્ઞતા

ન તેન વૃદ્ધો ભવતિ યેનાસ્ય પલિતં શિરઃ ।

યો વૈ યુવાપ્યધીયાનસ્તં દેવાઃ સ્થવિરં વિદુઃ ॥૧॥

માથાના વાળ ઘોળા થવાથીજ વૃદ્ધ થવાતું નથી;
પરંતુ યુવાન હોવા છતાં પણ જો વિદ્વાન હોય તે મનુષ્યને
દેવતાઓ વૃદ્ધ કહે છે. ૧

ધર્મમર્થં ચ કામં ચ ત્રીનેતાન્ યોઽનુપश्यति ।

અર્થમર્થાનુબન્ધં ચ ધર્મન્ધર્માનુબંધનઃ ॥૨॥

કામં કામાનુબન્ધં ચ વિપરીતાન્ પૃથક્ પૃથક્ ।

યો વિચિન્ત્ય ધિયા ધીરો વ્યવસ્યતિ સ બુદ્ધિમાન્ ॥૩

ધર્મ, અર્થ તથા કામ, એ ત્રણેને જ પુરુષ જાણે છે
અને તેનાં સ્વરૂપોને તથા તેને સિદ્ધ કરવામાં સહાયક
તેમજ વિપરીત એટલે બાધક થનારાં સાધનોનો જુદો
જુદો વિચાર કરીને જ ધીર પુરુષ તેની વ્યવસ્થા કરે છે
તે બુદ્ધિમાન છે. ૨, ૩

અનુબન્ધાનપેક્ષેત સાનુબન્ધેષુ કર્મસુ ।

સમ્પ્રધાર્ય ચ કુર્વીત ન વેગેન સમાચરેત્ ॥૪॥

સર્વ કર્મો સાધનો સાથે સંબંધવાળાં હોવાથી પ્રથમ
સાધનોનો વિચાર કરવો અને તે પછીજ યોગ્ય નિશ્ચય કરીને

કાર્ય આરંભવું જોઈએ; અને ઉતાવળથી કંઈ કરવું નહિ.

અનુબન્ધં ચ સંપ્રેક્ષ્ય વિપાકશ્ચૈવ કર્મણામ્ ।

ઉત્થાનમાત્મનશ્ચૈવ ધીરઃ કુર્વીત વા ન વા ॥૫॥

કર્મનાં સાધનો, પરિણામ તથા પોતાનો પુરુષાર્થ, એ સર્વનો વિચાર કરીને ધીર પુરુષે યોગ્ય લાગે તો તે કર્મ કરવું અથવા ન કરવું. ૫

किं नु मे स्यादिदं कृत्वा किं नु मे स्यादकुर्वतः ।

इति कर्माणि संचित्य कुर्याद्वा पुरुषो न वा ॥६॥

આ કાર્ય કરવાથી અને નહિ કરવાથી શું ફળ થશે ? કિંવા શું નુકસાન થશે ? એનો વિચાર કરીને પછીજ પુરુષે યોગ્ય લાગે તો કાર્ય કરવું અથવા ન કરવું. ૬

तच्चज्ञः सर्वभूतानां योगज्ञः सर्वकर्मणाम् ।

उपायज्ञो मनुष्याणां नरः पण्डित उच्यते ॥७॥

જે પુરુષ સર્વ પ્રાણીઓના તત્ત્વને જાણનારો છે તથા સર્વ કર્મોના યોગને જાણનારો છે અને મનુષ્યોનાં દુઃખોના ઉપાયોને જાણે છે તે પુરુષ પંડિત કહેવાય છે. ૭

अवस्थानुगताश्चेष्टाः समयानुगताः क्रियाः ।

तस्मादवस्थां समयं धीक्ष्य कर्म समाचरेत् ॥८॥

અવસ્થાને અનુસરીને કરેલો પરિશ્રમ અને સમયને

અનુસરીને કરેલી ક્રિયા સફળ થાય છે; તેથી અવસ્થા અને સમય બેઠેનેજ કાર્ય કરવું. ૮

પ્રસ્તાવસદૃશં વાક્યં સદ્ભાવસદૃશં પ્રિયમ્ ।

આત્મશક્તિસમં કોપં યો જાનાતિ સ પણિતઃ ॥૧॥

પ્રસંગ પ્રમાણેજ વચન કહેવું; સદ્ભાવ પ્રમાણેજ પ્રિય કાર્ય કરવું અને પોતાની શક્તિ પ્રમાણેજ ક્રોધ કરવો; એટલાં વાનાં જ પુરુષ બાણે છે તે પાંડિત છે. ૯

અકાલજ્ઞઃ સુદુર્મેધાઃ કાર્યાણામવિશેષવિત્ ।

વૃથાચારસમારંભી પ્રેત્ય ચેહ વિનશ્યતિ ॥૧૦॥

સમયને ન બાણનારો, મંદ બુદ્ધિવાળો, કાર્યનાં સાધન તથા પરિણામ ઈત્યાદિથી અબાણુયો અને કાર્યનો વૃથા સમારંભ કરનારો મનુષ્ય આ લોક તથા પરલોકમાં વિનાશ પામે છે.

દેશકાલૌ તુ સંપ્રેક્ષ્યૌ બલાબલમથાત્મનઃ ।

નાદેશકાલે કિંચિત્સ્યાત્ દેશકાલૌ પ્રતીક્ષતામ્ ॥૧૧॥

દેશ, કાળ તથા પોતાનું બળ અને નિર્બળતા બેવાં બેઠવે. યોગ્ય દેશકાળ વિના કોઈ કાર્ય થતું નથી; માટે દેશ-કાળ બેઠવે તે પ્રમાણેજ વર્તવું. ૧૧

અર્થ મહાન્તમાસાદ્ય વિદ્યામૈશ્વર્યમેવ વા ।

વિચરત્યસમુન્નદ્ધો યઃ સ પણિતઃ ઉચ્યતે ॥૧૨॥

અતિશય ધન, વિદ્યા તેમજ ઐશ્વર્યને પ્રાપ્ત કરીને જે પુરુષ નમ્રતાથી વર્તે છે તેને પાંડિત કહે છે. ૧૨

अणुभ्यश्च महद्भ्यश्च शास्त्रेभ्यः कुशली नरः ।

सर्वत्र सारमादद्यात् पुष्पेभ्य इव षट्पदाः ॥ १३ ॥

જામર જેમ પુષ્પોમાંથી સુગંધ અહણુ કરે છે, તેમ કુશળ પુરુષે નાનાં અને મોટાં સર્વ શાસ્ત્રોમાંથી સાર અહણુ કરવો.

युक्तिशास्त्रं च ते ज्ञेयं शब्दशास्त्रं च भारत ।

गान्धर्वशास्त्रं च कला परिज्ञेया नराधिप ॥ १४ ॥

હે રાજન્ ! મનુષ્યે ન્યાયશાસ્ત્ર, વ્યાકરણશાસ્ત્ર, ગાંધર્વ-શાસ્ત્ર તથા કળા, એટલાં અવશ્ય જાણવાં જોઈએ. ૧૪

पुराणामितिहासाश्च तथाख्यानानि यानि च ।

महात्मनां च चरितं श्रोतव्यं नित्यमेव च ॥ १५ ॥

પુરાણ, ઇતિહાસ, વિવિધ આખ્યાનો તથા મહાત્મા-ઓનાં જીવનચરિત્રો એ સર્વ નિત્ય શ્રવણ કરવાં જોઈએ.

भारं स वहते तस्य ग्रंथस्यार्थं न वेत्ति यः ।

यस्तु ग्रंथार्थतत्त्वज्ञो नास्य ग्रंथागमो वृथा ॥ १६ ॥

વાંચવા કે સાંભળવા છતાં જે પુરુષ અંથના અર્થને જાણતો નથી તે વૃથાજ અંથનો ભાર વહે છે. જે પુરુષ અંથમાં કહેલા અર્થના તત્ત્વને જાણનારો છે તેનોજ અંથનો

અભ્યાસ સદ્ગુણ છે. ૧૬

यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा शास्त्रं तस्य करोति किम् ।

लोचनाभ्यां विहीनस्य दर्पणः किं करिष्यति ॥૧૭॥

જને પોતાની બુદ્ધિ નથી તેને શાસ્ત્ર શું કરશે? અક્ષુ-
હીન મનુષ્યને દર્પણ શું લાલ કરશે? ૧૭

उदीरितोऽथः पशुनापि गृह्यते हयाश्च नागाश्च
बहन्ति देशिताः । अनुक्तमप्यूहति पण्डितो जनः परोक्षित-
ज्ञानफला हि बुद्धयः ॥૧૮॥

કહેલો અર્થ તો પશુઓ પણ ગ્રહણ કરે છે અને આજ્ઞા
કરવાથી ઘોડા તથા હાથીઓ પણ તે પ્રમાણે વર્તે છે;
પરંતુ પંડિત પુરુષો તો વગર કહ્યેજ સમાના મનનો
ભાવાર્થ સમજી જાય છે. કારણ કે બીજના મનનો ભાવ
સમજવો એ બુદ્ધિનું ક્ષણ છે. ૧૮

प्रवृत्तवाक् चित्रकथ ऊहवान् प्रतिमानवान् ।

आशुग्रन्थार्थवक्ता च यः स पण्डित उच्यते ॥ ૧૯ ॥

ગોલવામાં ચતુર, વિવિધ કથાઓને જાણનારો, તર્કશક્તિ-
વાળો, કહેલા મર્મને જાણનારો અને ઝડપથી અંથના
અર્થને કહેનારો, એવો જ પુરુષ હોય તે પંડિત કહેવાય છે.

अप्युन्मत्तात् प्रलपतो बालाच्च परिजल्पतः ।

सर्वतः सारमादद्यादश्मभ्य इव कांचनम् ॥૨૦॥

જેમ પથ્થરમાંથી કાંચન કાઢી લેવામાં આવે છે; તેમ ગાંડા માણસનો બકવાદ તેમજ બાળકોનાં કાલાં કાલાં વચનો, એ સર્વમાંથી સાર ગ્રહણ કરવો. ૨૦

વિષાદપ્યમૃતં ગ્રાહ્યં બાલાદપિ સુભાષિતમ્ ।

અમિત્રાદપિ સદ્વૃત્તમમેધ્યાદપિ કાંચનમ્ ॥ ૨૧ ॥

અમૃત વિષયુક્ત હોય તો વિષને દૂર કરીને અમૃત ગ્રહણ કરવું. બાળક પણ હિતનું વચન કહે તો તે ગ્રહણ કરવું. શત્રુમાં પણ સારો ગુણ હોય તો ગ્રહણ કરવો અને અપવિત્ર સ્થાનમાંથી પણ સુવર્ણ મળી આવે તો ગ્રહણ કરવું. ૨૧

પ્રભવન્ પૃચ્છતે યો હિ સંમાનયતિ વા પુનઃ ।

નૂનં મન્યે સ ધર્માત્મા પંડિતારુચ્યાં સ ગચ્છતિ ॥૨૨

જે મનુષ્ય પોતે જાણતો હોવા છતાં પણ બીજાને પૂછે છે અથવા તેનું સન્માન કરે છે તે નિશ્ચય પંડિત અને ધર્માત્મા કહેવાય છે. ૨૨

જ્ઞાનવિજ્ઞાનસંપન્નઃ પાપોહવિશારદાન્ ।

પ્રવક્તૃન્ પૃચ્છતે યોઽન્યાન્ સ વૈ નાપદમૃચ્છતિ ॥૨૩॥

તર્કવિતર્કમાં પારદર્શી અને જ્ઞાનવિજ્ઞાનસંપન્ન વક્તાઓની સલાહ જે મનુષ્ય પૂછે છે તે આપત્તિ પામતો નથી.

અન્યથા બહુબુદ્ધ્યાદ્યો વાક્યં વદન્તિ સંસદિ ।

અન્યથૈવ હ્રાંવાદી દુર્બલં વદતે વચઃ ॥૨૪॥

જે અહંકારી પુરુષ સભામાં બીજાને હલકાં વચન કહે છે તે ધણો બુદ્ધિશાળી હોય તોપણ દુર્બળ કહેવાય છે. ૨૪

અનાગતં હિ બુદ્ધ્યેત યચ્ચ કાર્યં પુરઃસ્થિતમ્ ।

ન તુ બુદ્ધિશ્યાત્ કિંચિદતિક્રામેત્ પ્રયોજનમ્ ॥૨૫॥

હાલ કરવાનાં તેમજ ભવિષ્યમાં કરવાનાં કામો ધ્યાનમાં રાખવાં. તેમ ન કરવાથી ધારેલા હેતુનું કામ સમયે ઉલ્લંઘન થઈ જાય છે. ૨૫

નાપ્રાપ્યમભિવાંછન્તિ નષ્ટં નેચ્છન્તિ શોચિતુમ્ ।

આપ્ત્સુ ન ચ મુદ્ધાન્તિ નરાઃ પંડિતબુદ્ધયઃ ॥૨૬॥

જે અપ્રાપ્ત વસ્તુને મેળવવા ઇચ્છતા નથી અને નાશ પામેલાને શોચતા નથી તથા આપ્તકાળમાં પણ જે મોહ પામતા નથી તેવા પુરુષો પંડિત કહેવાય છે. ૨૬

રાગે દર્પે ચ માને ચ દ્રોહે પાપે ચ કર્મણિ ।

અગ્રિયે ચૈવ કર્તવ્યે ચિરકારી પ્રશસ્યતે ॥૨૭॥

રાગ, અહંકાર, માન, દ્રોહ, પાપકર્મ તથા બીજાનું અહિંસ, એવાં કામો ધીમેથી વિચાર કરીને કરનારો વખણાય છે.

બંધૂનાં સુહૃદાં ચૈવ મૃત્યાનાં સ્ત્રીજનસ્ય ચ ।

૨૪ અનુશાસન૦ ૧૪૬-૬૭૭૬. ૨૫ આદિ૦ ૧૪૧-૭૯.

૨૬ ઉદ્યોગ૦ ૩૨-૯૯૩. ૨૭ શાન્તિ૦ ૨૬૭-૯૫૫૦.

અવ્યક્તેષ્વપરાધેષુ ચિરકારી પ્રશસ્યતે ॥૨૮॥

બંધુઓ, મિત્રો, નોકરો તથા સ્ત્રીજનોના ગુપ્ત અપરાધો વિષે ધીમેથી વિચાર કરીને નિશ્ચય કરનારો વખણાય છે.

સુખે વા યદિ વા દુઃખે વર્તમાનો વિચક્ષણઃ ।

યશ્વિનોતિ શુભાન્યેવ સ તંત્રાણીહ પश्यति ॥૨૯॥

જ સુખમાં તેમ દુઃખમાં ડહાપણથી વર્તે છે અને જ શુભ તથા અશુભ પરિણામને જાણે છે તેજ શાસ્ત્રને જાણે છે.

નિરર્થકલહં પ્રાજ્ઞો વર્જયેન્મૂઢસેવિતમ્ ।

કીર્તિં ચ લભતે લોકે ન ચાનર્થેન યુજ્યતે ॥૩૦॥

બુદ્ધિમાન મનુષ્ય મૂઢ લોકોની પેઠે નિરર્થક કલહ ન કરવાથી જગતમાં કીર્તિ મેળવે છે અને અનર્થ થતો નથી.

અપ્રિયસ્યાપિ પથ્યસ્ય પરિણામઃ સુખાવહઃ ।

વક્તા શ્રોતા ચ યત્રાસ્તિ રમન્તે તત્ર સંપદઃ ॥૩૧॥

જ અપ્રિય છતાં પણ હિતકારી તથા પરિણામે સુખ આપનાર હોય; એવું વચન સાંભળનારા અને કહેનારા જ્યાં હોય છે ત્યાં સંપત્તિઓ રમણ કરે છે. ૩૧

શ્રોતવ્યં હિતકામાનાં સુહૃદાં હિતમિચ્છતા ।

અકર્તવ્યો હિ નિર્બન્ધો નિર્બન્ધો હિ ક્ષયોદયઃ ॥૩૨॥

શુભની ઈચ્છાવાળા પુરુષે પોતાના હિતેચ્છુ મિત્રોનાં

વાક્ય સાંભળવાં જોઈએ અને હઠ કરવી જોઈએ નહિ.
કારણકે હઠ કરવાથી કલ્યાણનો નાશ થાય છે. ૩૨

સુહૃદાં હિતકામાનાં યઃ શૃણોતિ ન ભાષિતમ્ ।

વિપત્તિઃ શાસ્ત્રોક્તિઃ તસ્ય સ નરઃ શત્રુનંદનઃ ॥૩૩॥

શુભેચ્છક મિત્રોની વાતને જે પુરુષ સાંભળતો નથી
તેને વિપત્તિ વહેલી આવે છે અને તે પુરુષ શત્રુઓને
આનંદ આપનારો થાય છે. ૩૩

યોઽસત્સેવી વૃથાચારો ન શ્રોતા સુહૃદાં સતામ્ ।

પરાન્વૃણીતે સ્વાન્ દ્રેષ્ટિ તં ગૌસ્ત્યજતિ ભારત ॥૩૪॥

અસાધુઓને સેવનારો, વૃથા કામો કરનારો, મિત્રોનું
કહેવું ન સાંભળનારો, પારકાઓનો આદર કરનારો, પોતાના
જનોનો દ્રેષ કરનારો, એવા પુરુષને પૃથ્વી ત્યજે છે. ૩૪

દુર્જનઃ પરિહર્તૃવ્યો વિદ્યાલાંકૃતોઽપિ સન્ ।

મણિના ભૂષિતઃ સર્પઃ કિમસૌ ન ભયંકરઃ ॥૩૫॥

દુષ્ટ માણસ વિદ્યા ભણ્યો હોય તોપણ તેનો ત્યાગ
કરવો. મણિને ધારણ કરેલો સર્પ શું ભયંકર નથી ? ૩૫

મંત્રયેત્ સહ વિદ્વદ્भिઃ શક્તૈઃ કર્માણિ કારયેત્ ।

સ્નિગ્ધૈશ્ચ નીતિવિન્યસાન્ મૂર્ખાન્ સર્વત્ર વર્જયેત્ ॥૩૬॥

વિદ્વાન સાથે શુભ વાત કરવી, શક્તિવાન પાસે કાર્ય

કરાવવું, સ્નેહી સાથે નીતિ—અનીતિનો વિચાર કરવો અને
મૂર્ખ મનુષ્યનો સર્વદા ત્યાગ કરવો. ૩૬

પ્રજ્ઞાવૃદ્ધં ધર્મવૃદ્ધં સ્વબંધુમ્

વિદ્યાવૃદ્ધં વયસા ચાપિ વૃદ્ધમ્ ।

કાર્યાકાર્યે પૂજયિત્વા પ્રસાદ્ય

યઃ સંપૃચ્છેન્નો સ મુદ્ધેત્ કદાચિત્ ॥૩૭॥

કરવા યોગ્ય અને ન કરવા યોગ્ય કામો વિષે જ્ઞાનવૃદ્ધ,
ધર્મવૃદ્ધ, વયોવૃદ્ધ અને વિદ્યાવૃદ્ધ એવા પોતાના સર્વ
બંધુઓને માન આપીને તથા તેમને પ્રસન્ન કરીને તેમની
જ સલાહ પૂછે છે તે પુરુષ કદી પણ મુંઝાતો નથી. ૩૭

પરિચ્છેદો હિ પાંડિત્યં યદાપન્ના વિપત્તયઃ ।

અપરિચ્છેદકર્તૃણાં વિપદઃ સ્યુઃ પદે પદે ॥૩૮॥

વિપત્તિઓ આવી પડી હોય ત્યારે પણ સમય પ્રમાણે
વર્તવામાં પાંડિતાઈ છે. જ્યાં તેમ ન વર્તે તેમને પગલે
પગલે વિપત્તિઓ આવી પડે છે. ૩૮

સહ સર્વાઃ સમુત્પન્નાઃ પ્રસમીક્ષ્યાપદો મૃશમ્ ।

સંયુક્તાંશ્ચ વિયુક્તાંશ્ચ સર્વોપાયાન્ સૃજેદ્બુધઃ ॥ ૩૯ ॥

આવી પડેલી સર્વ આપત્તિઓનો સારી રીતે વિચાર
કરીને નજીકના તથા દૂરના સર્વ ઉપાયો બુદ્ધિમાને કરવા.

યસ્ય યસ્ય હિ યો માવસ્તેન તેન હિ તં નરમ્ ।

અનુપ્રવિશ્ય મેઘાવી ક્ષિપ્રમાત્મવશં નયેત્ ॥ ૪૦ ॥

જેનો જેવો સ્વભાવ હોય તે પ્રમાણે તેના અંતરમાં પ્રવેશ કરીને બુદ્ધિમાન મનુષ્યે તેને પોતાને વશ કરવો. ૪૦

ચલત્યેકેન પાદેન તિષ્ઠત્યેકેન બુદ્ધિમાન્ ।

નાસર્માંક્ષ્ય પરં સ્થાનં પૂર્વમાયતનં ત્યજેત્ ॥ ૪૧ ॥

બુદ્ધિમાને એક પગ સ્થિર થયા પછીજ બીજો પગ મૂકવો. બીજું સ્થાન જોયા વગર પ્રથમનું સ્થાન ત્યજવું નહિ. ૪૧

યો ધ્રુવાણિ પરિત્યજ્ય અધ્રુવાણિ નિષેવતે ।

ધ્રુવાણિ તસ્ય નશ્યન્તિ અધ્રુવં નષ્ટમેવ હિ ॥ ૪૨ ॥

જે મનુષ્ય સ્થિર વસ્તુનો ત્યાગ કરીને અસ્થિર વસ્તુનું સેવન કરે છે તેની સ્થિર વસ્તુ નાશ પામે છે અને અસ્થિર વસ્તુ તો નાશ પામેલીજ છે. ૪૨

અનાગતવિધાતા ચ પ્રત્યુત્પન્નમાતિસ્તથા ।

દ્વાવેતૌ સુખમેધેત યદ્ભાવિષ્યો વિનશ્યતિ ॥ ૪૩ ॥

સંકટ આવી પડયા પહેલાં ગોઠવણ કરનારા અને સમય-મૂલ્યકતાવાળા, એ બે પ્રકારના જનો સુખી થાય છે. જ્યો ક્ષેવળ ભવિષ્ય પરજ આશા રાખે છે તેઓ નાશ પામે છે. ૪૩

સુમંત્રિતે સુવિક્રાન્તે સુકૃતે સુવિચારિતે ।

સિદ્ધ્યન્ત્યર્થા મહાબાહો દૈવં ચાત્ર પ્રદક્ષિણઃ ॥ ૪૪ ॥

૪૦ થી ૪૨ હિત૦ ૩૦૯, ૧૪૪, ૨૫૪, ૪૩ હિત૦ ૫૯૪, ૪૪ ૧૧૦ ૩૬-૭.

ઉત્તમ મંત્રણાપૂર્વક વિચાર કરીને પરાક્રમસહિત કાર્ય કરવાથી અર્થ સિદ્ધ થાય છે અને દૈવ પણ અનુકૂળ થાય છે.

અલ્પાનામપિ વસ્તૂનાં સંહતિઃ કાર્યસાધિકા ।

તુળૈર્ગુણત્વમાપન્નૈર્વધ્યન્તે મત્તદાન્તિનઃ ॥ ૪૫ ॥

જમ તુણ લેણાં કરીને બનાવેલાં દોરડાંથી બળવાન હાથી પણ બંધાય છે; તેમ નાની નાની વસ્તુઓનો પણ સંગ્રહ કરવાથી તે કાર્યસાધક થાય છે. ૪૫

સેવિતવ્યો મહાવૃક્ષઃ ફલચ્છાયાસમન્વિતઃ ।

યદિ દૈવાત્ ફલં નાસ્તિ છાયા કેન નિવાર્યતે ॥ ૪૬ ॥

ફળ તથા છાયાવાળા મોટા વૃક્ષનોજ આશ્રય લેવો જોઈએ કેમકે કદાચ દૈવયોગને લીધે ફળ ન મળે તોપણ તેની છાયા તો કોઈથી અટકાવી શકાતી નથી. ૪૬

કુલજે વૃત્તસમ્પન્નં ધર્મજ્ઞે સત્યવાદિનિ ।

મહાપક્ષે ધનિન્યાર્યે નિષ્કેપં નિષ્કિપેદ્બુધઃ ॥ ૪૭ ॥

સારા કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો, સારા આચરણવાળો, ધર્મને જાણનારો, સત્યવાદી, મોટા પક્ષવાળો, ધનવાન અને શ્રેષ્ઠ હોય એવા પુરુષનેજ ડાહ્યા પુરુષે ધનાદિ સોંપવું.

સુજીર્ણમન્નં સુવિચક્ષણઃ સુતઃ

સુશાસિતા સ્ત્રી નૃપતિઃ સુસેવિતઃ ॥

સુચિન્ત્ય ચોક્તં સુવિચાર્ય યત્કૃતં

સુદીર્ઘકાલેऽપિ ન યાતિ વિક્રિયામ્ ॥૪૮॥

સાડું જૂનું અન્ન, પંડિત પુત્ર, સારી કળવાયેલી સ્ત્રી, સારી રીતે સેવેલો રાજા, સુવિચારયુક્ત કહેલું વચન અને સારી રીતે વિચાર કરીને કરેલું કાર્ય—એ સર્વ ધણા કાળે પણ બગડતાં નથી. ૪૮

કરિષ્યન્ન ગ્રમાષેત કૃતાન્યેવ તુ દર્શयेत् ।

ધર્મકામાર્થકાર્યાણિ તથા મંત્રો ન મિચ્છતે ॥ ૪૯ ॥

જે કામો હજી કરવાનાં હોય તે કહેવાં નહિ, પણ કર્યા પછીજ કહેવાં. ધર્મ, અર્થ અને કામ સંબંધી કાર્યો તથા તે સંબંધી ગુપ્ત વિચાર પ્રકટ ન થાય તેમ કરવું. ૪૯

યસ્ય કૃત્યં ન જાનન્તિ મંત્રં વા મંત્રિતં પરે ।

કૃતમેવાસ્ય જાનન્તિ સ વૈ પંડિત ઉચ્ચતે ॥ ૫૦ ॥

જે પુરુષનું કરવાનું કાર્ય, ગુપ્ત વિચાર તથા કહેલી વાત બીજાઓ બાણી શકતા નથી; પરંતુ તેણે કરેલાં કામોજ બાણી શકે છે તેનેજ પંડિત કહે છે. ૫૦

પરં ક્ષિપતિ દોષેણ વર્તમાનઃ સ્વયં તથા ।

યશ્ચ ક્રુધ્યત્યનીશાનઃ સ ચ મૂઢતમો નરઃ ॥ ૫૧ ॥

જે પુરુષ પોતેજ દોષી છતાં બીજાઓ ઉપર દોષ નાખે છે અને જે બીજાઓ ઉપર વિના કારણે ક્રોધ કરે છે તે

પુરુષ ધણેજ મૂઠ છે. ૫૧

वनस्पतेरपक्वानि फलानि प्रचिनोति यः ।

સ નામોતિ રસં તેમ્યો બીજં ચાસ્ય વિનશ્યતિ ॥ ૫૨ ॥

જે પુરુષ વનસ્પતિનાં કાયાં ફળ ચુંટી લે છે તે તેમાંથી રસ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી, પણ ઉલટો બી પણ ખુએ છે.

यस्तु पक्वमुपादत्ते काले परिणतं फलम् ।

ફલાદ્રસં સ લભતે બીજાચૈવ ફલં પુનઃ ॥ ૫૩ ॥

જે યોગ્ય કાળે પાકેલું ફળ ગ્રહણ કરે છે; તેને તેમાંથી રસ મળે છે અને તેના બીજમાંથી પાછાં ફળ મળે છે. ૫૩

ऋणशेषोऽग्निशेषश्च व्याधिशेषस्तथैव च ।

પુનશ્ચ વર્દ્યતે યસ્માત્ તસ્માત્ શેષં ન કારયેત્ ॥ ૫૪ ॥

દેવું, અગ્નિ અને વ્યાધિ, એ થોડાં હોય તો પણ પાછાં વધી જાય છે; તે માટે તેનો તો સમૂળો નાશ કરવો. ૫૪

कांश्चिदर्थान् नरः प्राप्नो लघुमूलान् महाफलान् ।

ક્ષિપ્રમારમતે કર્તું ન વિમ્નયતિ તાદૃશાન્ ॥ ૫૫ ॥

નાની શરૂઆતવાળા છતાં મહાન ફળને આપનારા એવા કોઈ પણ કાર્યનો બુદ્ધિમાન માણસ જલદી આરંભ કરે છે અને પછી તેમાં વિધન આવવા દેતો નથી. ૫૫

किमप्यस्ति स्वभावेन सुन्दरं वाप्यसुन्दरम् ।

૫૨, ૫૩ ઉદ્યોગ ૦ ૩૩-૧૧૦૦૧. ૫૪ આણુકય.

૫૫ ઉદ્યોગ ૦ ૩૩-૧૧૧૫.

તદેવ રોચતે યસ્મૈ ભવેત્તત્તસ્ય સુન્દરમ્ ॥૫૬॥

આ સંસારમાં સ્વભાવથીજ સુંદર અથવા અસુંદર હોય
એવી કયી વસ્તુ છે ? જે જે વસ્તુ જેને જેને રુચે છે
તે તે વસ્તુજ તેને તેને સુંદર લાગે છે. ૫૬

ન વૃદ્ધિર્બહુમન્તવ્યા યા વૃદ્ધિઃ ક્ષયમાવહેત્ ।

ક્ષયોઽપિ બહુમન્તવ્યો યઃ ક્ષયો વૃદ્ધિમાવહેત્ ॥૫૭॥

જે વૃદ્ધિ કરવાથી બીજને હાનિ થાય છે તે વૃદ્ધિ માન
આપવા યોગ્ય નથી; પરંતુ જે હાનિથી બીજને લાભ થાય
તેવી હાનિ બહુ માન આપવા યોગ્ય છે. ૫૭

અધ્યાય ૧૩ મો

આત્મભર્યાદા અને પ્રભુસેવક

અધોઘઃ પश्यતઃ કસ્ય મહિમા નોપચીયતે ।

उपर्युपरि पश्यन्तः सर्व एव दरिद्रति ॥૧॥

પોતાને હલકો માનનાર કયો માણસ મોટાઇ પામતો
નથી ? પોતાને ઉંચા માનનારા બધાજ દારિદ્ર્ય પામે છે.

मणिलुण्ठति पादेषु काचः शिरसि धार्यते ।

यथैवास्ते तथैवास्तां काचः काचो मणिर्मणिः ॥૨॥

૫૬ હિત૦ ૩૧૦. ૫૭ ઉદ્યોગ૦ ૩૮-૧૬૫૧.

૧ હિત૦ ૨૫૭. ૨ હિત૦ ૩૨૫.

મણિ ભલે પગમાં રખડતો હોય અને કાચને મસ્તક પર ધારણ કર્યો હોય તો ભલે તે તેમ રહે; પરંતુ કાચ તે કાચ અને મણિ તે મણિજ છે. ૨

સેવયા ધનમિચ્છાદ્ધિઃ સેવકૈઃ પદ્ય ચત્કૃતમ્ ।

સ્વાતંત્ર્યં ચચ્છરીરસ્ય મૂઢૈસ્તદપિ હારિતમ્ ॥૩॥

શરીરની સ્વાતંત્રતા જે મૂર્ખોએ છોડી દીધી છે; એવા સેવા કરીને ધનને ઈચ્છનારા સેવકો જે કામ કરે છે તે તો બુઝ્યા !

અબુધૈરર્થલાભાય પણ્યસ્ત્રીભિરિવ સ્વયમ્ ।

આત્મા સંસ્કૃત્ય સંસ્કૃત્ય પરોપકરિણીકૃતઃ ॥૪॥

વેશ્યાઓ જેમ ધનના લાભને માટે શરીરને શોભીતું કરીને પારકાના ઉપલોગમાં આપે છે; તેમ મૂર્ખ માણસો પણ ધનને માટે શરીરને સાફ રાખીને પરાધીન કરે છે. ૪

પ્રણમત્યુન્નતિતોર્જીવિતહેતોર્વિમુંચતિ પ્રાણાન્ ।

દુઃખીયતિ સુખહેતોઃ કો મૂઢઃ સેવકાદન્યઃ ॥૫॥

મોટો થવા માટે જે પોતે નીચો થાય છે; જીવિત માટે પ્રાણ આપે છે અને સુખના હેતુથી દુઃખી થાય છે; એવો તો મૂઢ સેવક (ચાકર) વિના બીજો કોણ હોય ? ૫

एतावज्जन्मसाफल्यं यदनायत्तवृत्तिता ।

ये पराधीनतां यातास्ते वै जीवन्ति के मृताः ॥ ६ ॥

પરાધીન રહ્યા વિના જીવનનો નિર્વાહ કરવો એજ

જન્મની સફળતા છે. જેઓ પરાધીન છે તેઓને જે જીવતા કહીએ તો પછી મરેલા કોને કહેવા ? ૬

અર્જિત સ્વેન વીર્યેણ નાપ્યપાશ્રિત્ય કંચન ।

ફલં શાકમપિ શ્રેયો ભોક્તું કૃપણં ગૃહે ॥ ૭ ॥

ખીજનો આશ્રય ન લેતાં પોતાના ઘરમાં પોતાના પુરુષાર્થથી મેળવેલા ફળ—શાકનું સ્વતંત્રપણે ભોજન કરવું તેજ ઉત્તમ છે. ૭

પરસ્ય તુ ગૃહે ભોક્તુઃ પરિભૂતસ્ય નિત્યશઃ ।

સુમૃષ્ટમપિ ન શ્રેયો વિકલ્પોઽયમતઃ સતામ્ ॥ ૮ ॥

પરાયે ઘેર તિરસ્કાર પામીને નિત્યપ્રતિ નાના પ્રકારનાં મિથ્યાન્ન ભોજન કરવામાં આવે તોપણ તે સુખકારક નથી; માટે સારા પુરુષો તેમ કરવા ઈચ્છતા નથી. ૮

શ્વત્ કીલાર્ણવો યસ્તુ પરાન્નં ભોક્તુમિચ્છતિ ।

ધિગસ્તુ તસ્ય તદ્ભુક્તં કૃપણસ્ય દુરાત્મનઃ ॥૯॥

જે મનુષ્ય ખીજનું માંસ ખાનાર શ્વાનની પેઠે પરાયું અન્ન ખાવાને ઈચ્છે છે, તેવા દુરાત્મા તથા કંજુસ મનુષ્યના તે ભોજનને ધિક્કાર છે. ૯

અભિમતં યો અવગમ્ય ભર્તુઃ

સર્વાણિ કાર્યાણિ કરોત્યતન્દ્રીઃ ।

વક્તા હિતાનામનુરક્ત આર્યઃ

શક્તિઙ્ગ આત્મેવ હિ સોઽનુકમ્પ્યઃ ॥ ૧૦ ॥

જે મનુષ્ય પોતાના સ્વામીનો અભિપ્રાય બાણીને આળસ વિના સર્વ કાર્યો કરે છે; તથા જે હિતવચનને કહેનારો, પ્રીતિવાળો અને કરેલા ઉપકારને બાણનારો છે; તેના ઉપર પોતાના આત્મા સમાન દયા રાખવી. ૧૦

યસ્તાત નો ક્રુધ્યતિ સર્વકાલં

ભૃત્યસ્ય ભક્તસ્ય હિતેરતસ્ય ।

તસ્મિન્ ભૃતા ભર્ત્તરિ વિશ્વસંતિ

ન ચૈનમાપત્સુ પરિત્યજન્તિ ॥ ૧૧ ॥

નોકર, આશ્રિત મનુષ્ય તથા શુભેચ્છક, એ ત્રણેના ઉપર જે સર્વદા ક્રોધ કરતો નથી તેવા શેઠ પર નોકરો વિશ્વાસ રાખે છે, અને આપત્તિમાં પણ તેનો પરિત્યાગ કરતા નથી.

સર્વં પરવશં દુઃખં સર્વમાત્મવશં સુખમ્ ।

एतद्विद्यात् समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥ ૧૨ ॥

પરાધીનતા એ સર્વ દુઃખ છે, અને સ્વાધીનતા એ સર્વ સુખ છે; સુખ અને દુઃખનું સંક્ષેપમાં એ પ્રમાણે લક્ષણ બાણવું. ૧૨

અધ્યાય ૧૪ મો-બંધુતા અને સંસર્ગ

પરોઽપિ હિતવાન્ બંધુર્બન્ધુરપ્ચહિતઃ પરઃ ।

અહિતો દેહજો વ્યાધિર્હિતમારણ્યમૌષધમ્ ॥૧॥

પારકો છતાં પણ જે હિત કરનારો હોય તો તે બંધુ છે, અને બંધુ છતાં પણ અહિત કરતો હોય તો તે પરાયો છે. રોગ પોતાના દેહથી ઉપજવા છતાં પણ અહિત કરે છે અને ઔષધ અરણ્યમાં ઉપજવા છતાં પણ હિતકારી થાય છે. ૧

औरसं कृतसम्बन्धं तथा वंशक्रमागतम् ।

રક્ષિતં વ્યસનેભ્યશ્ચ મિત્રં જ્ઞેયં ચતુર્વિધમ્ ॥૨॥

ઔરસ(પુત્ર), સંબંધથી થયેલા, વંશપરંપરાના તથા દુઃખથી બચાવનારા, એ ચાર પ્રકારના મિત્ર છે. ૨

स्वाभाविकन्तु यन्मित्रं भाग्येनैवाभिजायते ।

તદકૃત્રિમસૌહાર્દમાપત્સ્વપિ ન મુંચતિ ॥૩॥

સ્વભાવ મળવાથી થનારો મિત્ર ભાગ્યમાં હોય તોજ મળે છે. કારણ કે તે અકૃત્રિમ એટલે સ્વાભાવિક મિત્રતા આપત્કાળે પણ છૂટતી નથી. ૩

न मातरि न दारेषु न सोदर्ये न चात्मजे ।

વિશ્વાસસ્તાદૃશઃ પુંસાં યાવન્મિત્રે સ્વભાવજે ॥૪॥

૧ હિત૦ ૩૫૯. ૨ હિત૦ ૨૩૩. ૩ હિત૦ ૨૪૮. ૪ હિત૦ ૨૪૯.

સ્વાભાવિક મિત્રમાં જોવો વિશ્વાસ હોય છે તેવો માતામાં,
સ્રીમાં, સગા ભાઈમાં અને પુત્રમાં પણ નથી હોતો. ૪

શુચિત્વં ત્યાગિતા શૌર્યં સમાન્યં સુખદુઃસ્વયોઃ ।

દાક્ષિણ્યં ચાનુરક્તિશ્ચ સત્યતા ચ સુહૃદ્ગુણાઃ ॥૫॥

પવિત્રતા, ઉદારતા, શૂરવીરતા, સુખ દુઃખમાં સમભાવ,
ચતુરાઈ; પ્રેમ અને સત્યતા, એ ગુણો નિઃસ્વાર્થી મિત્રના છે. ૫

રહસ્યભેદો યાશ્ચા ચ નૈષ્ઠુર્યં ચલચિત્તતા ।

ક્રોધો નિઃસત્યતા દ્યૂતમેતન્મિત્રસ્ય દૂષણમ્ ॥૬॥

ગુપ્ત વાત કહી દેવી, યાચના કરવી, કુવચન, ચિત્તની
અસ્થિરતા, ક્રોધ, જૂઠ અને જુગાર એટલાં મિત્રનાં દૂષણો છે. ૬

યયોરેવ સમં વિત્તં યયોરેવ સમં શ્રુતમ્ ।

તયોર્વિવાહઃ સર્વ્યં ચ ન તુ પુષ્ટવિપુષ્ટયોઃ ॥૭॥

જેઓ ધનમાં તથા જ્ઞાનમાં સમાન હોય તેઓ વચ્ચે-
જ વિવાહ અને મિત્રતા થાય છે; હલકા અને મોટાઓ
વચ્ચે થતી નથી. ૭

યયોશ્ચિત્તેન વા વિત્તં નૈભૃતં નિભૃતેન વા ।

સમેતિ પ્રજ્ઞયા પ્રજ્ઞા તયોર્મૈત્રી ન જીર્યતિ ॥૮॥

જેઓનાં ચિત્ત, ગુપ્ત આચરણ તથા બુદ્ધિ સમાન હોય
છે તેઓની મૈત્રી જીર્ણ થતી નથી—તાજી રહે છે. ૮

મત્યાપરીક્ષ્ય મેધાવી બુદ્ધ્યા સંપાદ્ય ચાસકૃત્ ।

૫, ૬ હિત ૦ ૧૩૮, ૧૪૦. ૭આદિ ૦ ૧૩૨-૧૦. ૮ઉદ્યોગ ૦ ૩૮-૧૪૬૩.

શ્રુત્વા દૃષ્ટ્વાથ વિજ્ઞાય પ્રાજ્ઞૈર્મૈત્રીં સમાચરેત્ ॥૧॥

ડાહ્યો મનુષ્ય યુક્તિ વડે પરીક્ષા કરીને, બુદ્ધિ વડે વારં-
વાર યોગ્યતાનો નિશ્ચય કરીને તથા બેઠને, સાંભળીને
અને વધારે ખાત્રી કરીને જ મનુષ્ય બુદ્ધિમાન જણાય
તેનીજ મૈત્રી કરે છે. ૯

દુર્બુદ્ધિમકૃતજ્ઞં ચ ચ્છન્નં કૂપં તૃણૈરિવ ।

વિવર્જયીત મેધાવી તસ્મિન્ મૈત્રી પ્રણય્યતિ ॥૧૦॥

બુદ્ધિમાન પુરુષે દુર્બુદ્ધિવાળા અને કરેલા ગુણને નહિ
જાણનારા મનુષ્યનો તૃણથી ઢંકાયેલા ફૂવાની માફક પરિ-
ત્યાગ કરવો. કેમકે તેવાની મૈત્રી નહિ ટકતાં નાશ પામે છે.

પરોક્ષે કાર્યહન્તારં પ્રત્યક્ષે પ્રિયવાદિનમ્ ।

વર્જયેત્તાદૃશં મિત્રં વિષકુંભં પયોમુખમ્ ॥ ૧૧ ॥

અંદર વિષથી ભરેલો હોય અને ઉપર દેખાવ માટે
થોડું દૂધ હોય તેવા ઘડાનો જમ ત્યાગ કરાય છે; તેવીજ
રીતે પાછળથી કાર્યની હાનિ કરે અને પ્રત્યક્ષમાં પ્રિય
વચન બોલે એવા મિત્રનો ત્યાગ કરવો. ૧૧

યે વૈ ભેદનશીલાસ્તુ સકામા નિસ્ત્રપાઃ શઠાઃ ।

તે પાપા इति विख्याताः सवासे परिगर्हिताः ॥ ૧૨॥

જેઓ બુદ્ધાઇ કરાવનારા, સ્વાર્થી, નિર્લજ્જ અને શઠ છે

તેઓ પાપીતરીઠ વિખ્યાત છે; તેમનો સહવાસ રાખવો નહિ.

યતતે ચાપવાદાય યત્નમારમ્ભતે ક્ષયે ।

અલ્પેપ્યપકૃતે મોહાન્ન શાન્તિમધિગચ્છતિ ॥૧૩॥

થોડા પણ નુકસાનથી જોયો ખીજ પર અપવાદ મૂકી તેનો નાશ કરવા યત્ન કરે છે તેવા મોહ પામેલા મનુષ્યો શાંતિ પામતા નથી. ૧૩

તાદૃશૈ સંગતં નીચૈર્નૃશંસૈરકૃતાત્મભિઃ ।

નિશમ્ય નિપુણં બુદ્ધ્યા વિદ્વાન્ દૂરાદ્વિવર્જયેત્ ॥૧૪॥

વિદ્વાન પુરુષે બુદ્ધિથી સારી રીતે વિચાર કરીને ઉપર જણાવ્યા જેવા નીચ, ધાતકી અને કરેલા ગુણને નહિ જાણનારા મનુષ્યોનો સંગ દૂરથીજ ત્યજવો. ૧૪

કૃતઙ્ગં ધાર્મિકં સત્યમશુદ્ધં દૃઢભક્તિકમ્ ।

જિતેન્દ્રિયં સ્થિતં સ્થિત્યાં મિત્રમત્યાગિ ચેષ્યતે ॥૧૫॥

કરેલા ઉપકારને જાણનારો, ધાર્મિક, સત્યવાદી, ઉદાર, દૃઢ પ્રીતિવાળો, જિતેન્દ્રિય, મર્યાદા રાખવાવાળો અને દુઃખ-માં પણ ત્યાગ ન કરે તેવોજ મિત્ર કરવો યોગ્ય છે. ૧૫

દુષ્કુલીનઃ કુલીનો વા મર્યાદાં યો ન લંઘયેત્ ।

ધર્માપેક્ષી મૃદુહીમાન્ સ કુલીનશતાદ્વરઃ ॥૧૬॥

હલકા કુળવાળો હોય વા કુળવાન હોય પણ જ મર્યાદા-નું ઉલ્લંઘન કરતો નથી; ધર્મની ઈચ્છાવાળો, કોમળ અને

લજ્જાવાળો છે તે કુળવાન કરતાં સોગણો શ્રેષ્ઠ છે. ૧૬

સ બંધુર્યો વિપન્નાનામાપદુદ્ધરણક્ષમઃ ।

ન તુ મીતપરિત્રાણવસ્ત્પાલસ્મયપિન્દિતઃ ॥૧૭॥

તેજ ખરો બંધુ છે કે જે વિપત્તિમાં પડેલા મિત્રોનો આપત્તિથી ઉદ્ધાર કરે છે. ભયમાંથી છોડાવવાને સમયે જે ડાઘો થઇને ઠપકા દે તે બંધુ નથી. ૧૭

આકેશગ્રહણાન્મિત્રમકાર્યાત્ સંનિવર્તયન્ ।

અવાચ્યઃ કસ્યચિદ્ભાવિ કૃતયત્નો યથાબલમ્ ॥૧૮॥

કેશ પકડીને પણ મિત્રને ખોટા કાર્યથી નિવૃત્ત કરવા યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરનારો પુરુષ પાછળથી કાઠના પણ ઠપકાને પાત્ર થતો નથી. ૧૮

જ્ઞાતીનાં હિ મિથો મેદે યન્મિત્રં નાભિપચતે ।

સર્વયત્નેન માધ્યસ્થં ન તન્મિત્રં વિદુર્બુધાઃ ॥૧૯॥

જ્ઞાતિઓના માંહેમાંહેના ભેદ પડ્યા હોય ત્યારે જે મિત્ર કાંઈ કામ આવતો નથી અને સર્વ પ્રયત્નથી પોતે બુદ્ધો રહે છે; તેને બુદ્ધિવાન પુરુષો મિત્ર ગણતા નથી. ૧૯

વ્યસને ક્લિષ્ટમાનં હિ યો મિત્રં નાભિપચતે ।

અનુનીય યથાશક્તિ તં નૃશંસં વિદુર્બુધાઃ ॥૨૦॥

દુઃખથી પીડા પામતા મિત્રને યથાશક્તિ શિખામણ

આપીને જે પુરુષ દુઃખથી મુક્ત કરવા યત્ન કરતો નથી તેને બુદ્ધિમાન પુરુષો ધાતકી ગણે છે. ૨૦

नैतन्मित्रे यस्य कोपाद्विभेति यद्वा मित्रं शंकितेनोपचर्यम् ।
यस्मिन्मित्रे पितृवाश्वंसीते तद्वै मित्रं संगतानीतराणि ॥

જેના દ્વાપથી ભય લાગતો હોય કિંવા જે મિત્ર સાથે વ્યવહાર કરતાં શંકા થાય તે મિત્ર ગણાતો નથી; પરંતુ જે મિત્ર સાથે પિતાની પેઢે વિશ્વાસ રાખવામાં આવે તેજ મિત્ર ગણાય છે. ખીજાઓની મિત્રતા તો સંબંધ માત્ર છે. ૨૧

तस्मात् प्राज्ञैश्च वृद्धैश्च सुस्वभावैस्तपस्विभिः ।

सद्भिश्च सह संसर्गः कार्यः शमपरायणैः ॥૨૨॥

તે માટે ડાહ્યા, વૃદ્ધ, સારા સ્વભાવવાળા, તપસ્વી અને મન વશ રાખનારા સત્પુરુષોનોજ સંસર્ગ રાખવો. ૨૨

येषां त्रीण्यवदातानि विद्या योनिश्च कर्म च ।

तान् सेवेत् समास्याहि शास्त्रेभ्योऽपि गरीयसी ॥૨૩॥

વિદ્યા, જન્મ અને કર્મ, એ ત્રણે જેમનાં શુદ્ધ હોય એવાઓનોજ સહવાસ કરવો. કારણ કે તેઓ સાથે બેસવું એ શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવા કરતાં પણ વિશેષ લાભદાયક છે. ૨૩

वस्त्रमापस्तिला भूमिर्गन्धो वासयते यथा ।

पुष्पानामधिवासेन तथा संसर्गजा गुणाः ॥૨૪॥

વસ્ત્ર, જળ, તલ અને ભૂમિ, એ પુષ્પના સંસર્ગથી

જમ સુગંધવાળાં થાય છે; તેમજ ગુણી પુરુષના સંસર્ગથી મનુષ્યો ગુણવાન થાય છે. ૨૪

મોહજાલસ્ય યોનિર્હિ મૂઢૈરિવ સમાગમઃ ।

અહન્યહનિ ધર્મસ્ય યોનિઃ સાધુસમાગમઃ ॥૨૫॥

મૂખ્યાંઓનો સમાગમ મોહજાળનેજ ઉપજાવે છે અને સાધુસમાગમ દિનપ્રતિદિન ધર્મનેજ આપનાર છે. ૨૫

સતાં સકૃત્ સંગતમીપ્સિતં પરં

તતઃ પરં મિત્રમિતિ પ્રચક્ષતે ।

ન ચાફલં સત્પુરુષેણ સંગતં

તતઃ સતાં સન્નિવસેત્સમાગમે ॥૨૬॥

સજ્જનોનો એક વાર પણ યથેચ્છ સમાગમ થાય છે તો તે પછી મિત્રતા થાય છે. સત્પુરુષોનો સમાગમ નિષ્ફળ થતો નથી; માટે સત્પુરુષોના સમાગમમાં રહેવું. ૨૬

મહાકુલીનાભિરપાપિકામિઃ

સ્ત્રીમિઃ સતીભિસ્તવ સખ્યમસ્તુ ।

ચંડાશ્ચ શૌંડાશ્ચ મહાશનાશ્ચ

ચૌરાશ્ચષ્ટાશ્ચપલાશ્ચ વજ્જર્યાઃ ॥૨૭॥

સારા કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલી, પાપથી રહિત અને પતિવ્રતા સ્ત્રીઓની સાથે મિત્રતા રાખવી; અને કૂર, ક્લેશ કરનારી, ઘણું ખાનારી, ચોરી કરનારી, દુષ્ટ તથા ચપળતાવાળી સ્ત્રીઓનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ૨૭

અધ્યાય ૧૫ મો-રાજનીતિ

સર્વો દંડજિતો લોકો દુર્લભો હિ શુચિર્નરઃ ।

દંડસ્ય હિ મયાત્ સર્વ જગદ્ભોગાય કલ્પતે ॥૧॥

સર્વ લોકો કેવળ દંડના ભયથી આધીન રહે છે. સ્વભાવ-
થીજ પવિત્ર હોય એવા પુરુષો તો દુર્લભ છે. દંડના ભયથીજ
આપું જગત ભોજન ઈત્યાદિ ભોગ ભોગવે છે. ૧

દંડઃ શાસ્તિ પ્રજાઃ સર્વા દંડ એવાભિરક્ષતિ ।

દંડઃ સુષ્ટેષુ જાગર્તિ દંડં ધર્મ વિદુર્બુધાઃ ॥૨॥

સર્વ પ્રજાઓને દંડજી શિક્ષા કરે છે અને ઉંધતા
લોકોનું રક્ષણ દંડજી જાગૃત રહીને કરે છે; માટેજ પંડિત
પુરુષો દંડને ધર્મરૂપ જાણે છે. ૨

સ રાજા પુરુષો દંડઃ સ નેતા શાસિતા ચ સઃ ।

ચતુર્ણામાશ્રમાણાં ચ ધર્મસ્ય પ્રતિભૂઃ સ્મૃતઃ ॥૩॥

દંડ રાજા છે; દંડ પુરુષ છે; દંડ ખરે રસ્તે ચલાવનાર
છે અને દંડજી ચારે આશ્રમોના ધર્મનો જામીન છે. ૩

તસ્માદ્ધુઃ સંપ્રણેતારં રાજાનં સત્યવાદિનમ્ ।

સમીક્ષ્યકારિણે પ્રાપ્તં ધર્મકામાર્થકોવિદમ્ ॥૪॥

સત્યવાદી, વિચારીને કાર્ય કરનાર, વિદ્વાન અને ધર્મ,

૧ મનુ ૭-૨૨. ૨ મનુ ૭-૧૮. ૩ મનુ ૭-૧૭.

૪ મનુ ૭-૨૬.

અર્થ તથા કામને જાણનારો રાજાજ દંડ કરવાને યોગ્ય છે. ૪

यदि न राजा पातेः सम्यग्नेता ततः प्रजा ।

અકર્ણધારા જલધૌ વિપ્લુવેતેહ નૌરિવ ॥૫॥

જમ ખલાસી સિવાય નાવ દરિયામાં ખૂડે છે; તેમ નિયામક રાજા વિના સર્વ રૈયત નાશ પામે છે. ૫

समीक्ष्य स धृतः सम्यक् सर्वा रंजयति प्रजाः ।

અસમીક્ષ્ય પ્રણીતસ્તુ વિનાશયતિ સર્વતઃ ॥૬॥

જે રાજા પ્રજાનું સારી રીતે રક્ષણ કરે છે તેના પર સર્વ પ્રજા પ્રીતિ કરે છે; અને યોગ્ય રીતે રક્ષણ ન કરવાથી સર્વનો વિનાશ થાય છે. ૬

तस्करेभ्यो नियुक्तेभ्यः शत्रुभ्यो नृपवल्लभात् ।

નૃપતિર્નિજલોભાચ્ચ પ્રજા રક્ષેત્ પિતૃવ હિ ॥૭॥

ચોરોથી, અધિકારીઓથી, શત્રુઓથી, રાજાના સ્નેહી-ઓથી અને પોતાના (રાજાના) લોભથી રાજાએ પિતાની પેઠે પ્રજાનું રક્ષણ કરવું. ૭

साम्बत्सरिकमाप्तैश्च राष्ट्रादाहारयेद् बलिम् ।

સ્યાચ્છામ્નાયપરો લોકે વર્તેત પિતૃવન્નૃષુ ॥૮॥

રાજાએ સમર્થ મંત્રીઓ દ્વારા વર્ષમાં લેવા લાયક ધાન્ય વગેરેના હિસ્સા મંગાવી લેવા અને લોકમાં કરવેરા વગેરે લેવામાં રાજનીતિ મુજબ વર્તવું; તથા પોતાના દેશના

રહેનારાઓ સાથે સ્નેહાદિથી પિતાની પેઠે વર્તવું. ૮

પુષ્પં પુષ્પં વિચિન્વીત મૂલચ્છેદં ન કારયેત્ ।

માલાકાર ઇવારામે ન યથાંગારકારકઃ ॥૯॥

બાગના માળીની પેઠે વૃક્ષ પરથી ફળફૂલ વીણી લેવાં;
પરંતુ કોયલા બનાવનારની પેઠે તેનું મૂળ કાપવું નહિ. ૯

નોચ્છિન્ધાદાત્મનો મૂલં પરેષાં ચાતિતૃષ્ણયા ।

ઉચ્છિન્દન્ હ્યાત્મનો મૂલમાત્માનં તાંશ્ચ પીડયેત્ ॥૧૦॥

રાબરો યોગ્ય કર વગેરેનો ત્યાગ કરીને પોતાનો
નાશ કરવો નહિ; તેમજ અધિક લોભને વશ થઇને બીજા-
ઓનો નાશ કરવો નહિ. કારણ કે પોતાનો નાશ થવાથી
પોતાને તેમજ બીજાઓને પણ પીડા થાય છે. ૧૦

અનાદેયં નાદદીત પરિક્ષીણોઽપિ પાર્થિવઃ ।

ન ચાદેયં સમૃદ્ધોઽપિ સૂક્ષ્મમપ્યર્થમુત્સૃજેત્ ॥૧૧॥

પોતે નિર્ધન હોય તોપણ ન લેવા યોગ્ય ધન—કર
હોય તે રાબરો લેવું નહિ અને અત્યંત ધનાઢ્ય હોય તો-
પણ લેવા યોગ્ય હોય તેવું થોડું પણ છોડી દેવું નહિ. ૧૧

વૃદ્ધબાલધનં રક્ષ્યમંધસ્ય કૃપણસ્ય ચ ।

ન સ્વાત્પૂર્વં કુર્વીત ન રુદંતીધનં હરેત્ ।

કૃતં કૃપણવૃત્તં હિ રાષ્ટ્રં હન્તિ નૃપશ્રિયમ્ ॥૧૨॥

૯ ઉદ્યોગ ૦ ૩૩-૧૧૧૧. ૧૦ મનુ ૦ ૭-૧૩૬. ૧૧ મનુ ૦ ૮-૧૭૦.

૧૨ અનુશાસન ૦ ૬૧-૩૦૮૯.

વૃદ્ધ, બાળક, અંધ અને દીન મનુષ્યોના ધનનું રાજ્યે રક્ષણ કરવું. કૂવા વગેરે કરાવી તેનો કર લેવો નહિ. ધણી ગરીબ સ્ત્રીઓ પાસેથી કર લેવો નહિ. ભીખથી લેણું કરેલું ધન લેવાથી રાજ્ય અને રાજની લક્ષ્મી નષ્ટ થાય છે.

બાલદાયાદિકં રિક્થં તાવદ્રાજાનુપાલયેત્ ।

યાવત્ સ સ્યાત્ સમાવૃત્તો યાવચ્ચાતીતશૈશવઃ ॥૧૩॥

જે બાળકની મિલકત તેના કાકા વગેરે પચાવી જવા ચાહતા હોય તેવા અનાથ બાળકની મિલકત જ્યાંલગી તે યોગ્ય રીતે મિલકતની વ્યવસ્થા કરવામાં હોંશિયાર થાય ત્યાંસુધી તેની માલમતાનું રાજ્યે રક્ષણ કરવું. ૧૩

વંધ્યાસ્વપુત્રાસુ ચૈવં સ્યાદ્રક્ષણં નિષ્કુલાસુ ચ ।

પાતિવ્રતાસુ ચ સ્ત્રીષુ વિધવાસ્વાતુરાસુ ચ ॥૧૪॥

જેના પતિએ બીજો વિવાહ કર્યો હોય તેવી શોક્ય-વાળી સ્ત્રીને નિર્વાહ માટે આપેલા ધનનું, વાંઝણીના ધનનું, નખોદિયાના ધનનું અને પતિવ્રતા વિધવા અને રોગી સ્ત્રીના ધનનું પણ રાજ્યેજ રક્ષણ કરવું; કે જથી તે પોતાની વહાલી પ્રજા હેરાનગતિ ન ભોગવવા પામે.

પ્રણયસ્વામિકં રિક્થં રાજા ત્ર્યબ્દં નિધાપયેત્ ।

અર્વાક્ ત્ર્યબ્દાદ્ધરેત્ સ્વામી પરેણ નૃપતિર્હરેત્ ॥૧૫॥

જે ધનનો સ્વામી જણાતો ન હોય તેવા ધનની

રાજાએ ત્રણ વર્ષ સુધી રક્ષા કરવી અને ત્યાંસુધીમાં તેનો સ્વામી આવે તો તે ધન તેને આપવું અને ન આવે તો તે પછી રાજાએ લેવું. ૧૫

દાતવ્યં સર્વવર્ણેભ્યો રાજ્ઞા ચૌરૈર્હૃતં ધનમ્ ।

રાજા તદુપયુંજાનશ્ચૌરસ્યામોતિ કિલ્બિષમ્ ॥૧૬॥

પ્રજાનું ચોરાએ ચોરેલું ધન રાજાએ પાછું મેળવીને તેના ધણીને આપવું. તેમ ન કરતાં રાજા પોતે રાખી લે તો ચોરનું પાપ તેને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૬

નોત્પાદયેત્ સ્વયં કાર્યં રાજા નાપ્યસ્ય પૂરુષઃ ।

ન ચ પ્રાપિતમન્યેન ગ્રસેદર્થં કથં ચ ન ॥૧૭॥

રાજા કે રાજાના નીમેલા અધિકારી નોકરાએ ધનના લોભ વગેરેથી દેવા (ઋણ) સંબંધીના દાવા-ટંટાઓને જન્મ ન અપાવવો અને અર્થી પ્રત્યર્થી વડે પહોંચાડેલા કાર્યમાં પણ ધન વગેરેના લોભને લીધે બેદરકારી ન રાખવી. ૧૭

મોહાદ્રાજા સ્વરાષ્ટ્રં યઃ કર્ષયત્યનપેક્ષયા ।

સોઽચિરાદ્ઘ્નયતે રાજ્યાઝીવિતાચ્ચ સર્વાંધવઃ ॥૧૮॥

જે રાજા મોહવશ થઈને પોતાના રાજ્યમાંથી અયોગ્ય રીતે કર-વેરા લે છે તે રાજા રાજ્યથી, જીવિતથી તથા કુટુંબથી અદ્ય સમયમાં પતિત થાય છે. ૧૮

આત્મા જયઃ સદા રાજ્ઞા તતો જેયાશ્ચ શત્રવઃ ।

અજિતાત્મા નરપતિર્વિજયેત કથં રિપૂન્ ॥૧૯॥

રાજાએ પ્રથમ મનને વશ રાખવું અને પછી શત્રુઓને જીતવા. જાણે મનને જીત્યું નથી તેવો રાજા તે શત્રુઓને તો ક્યાંથીજ જીતશે ? ૧૯

દશ કામસમુત્થાનિ તથાષ્ટૌ ક્રોધજાનિ ચ ।

વ્યસનાનિ દુરન્તાનિ પ્રયત્નેન વિવર્જયેત્ ॥૨૦॥

કામથી થયેલાં દશ વ્યસનો (મૃગયા—શિકાર, ક્રીડા, રતિ, મધપાન, નૃત્ય, ગીત ઇત્યાદિ) તથા ક્રોધથી ઉત્પન્ન થયેલાં આઠ વ્યસનો (દ્રોહ, ઇર્ષ્યા, અયોગ્ય વાણી, અયોગ્ય શિક્ષા ઇત્યાદિ) એ સર્વ દુઃખદાયી હોવાથી તેનો પ્રયત્ન વડે ત્યાગ કરવો. ૨૦

અતિમીરુમતિહ્લીબં દીર્ઘસૂત્રં પ્રમાદિનઃ ।

વ્યસનાદ્વિષયાક્રાન્તં ન ભજન્તિ નૃપં પ્રજાઃ ॥૨૧॥

અતિ ખીકણુ, અતિ નપુંસક, વિલંબ કરનાર, આળસુ, વિષયાસક્ત અને વ્યસની રાજાને પ્રજા ભજતી નથી. ૨૧

અવજ્ઞાનાદ્રાજ્ઞો ભવતિ મતિહીનઃ પરિજનઃ

તતસ્ત્વગ્રામાણ્યાદ્ભવતિ ન સમીપે બુધજનઃ ।

બુદ્ધૈસ્ત્યક્તે રાજ્યે ન હિ ભવતિ નીતિર્ગુણવતી

વિષમાયાં નીતૌ સકલમવશં સીદતિ જગત્ ॥૨૨॥

રાજની અવજ્ઞા થવાથી નોકરો બુદ્ધિહીન થાય છે. તેઓની અપ્રમાણિકતાથી પંડિત જનો પાસે રહેતા નથી. પંડિતો ત્યજી જવાથી રાજ્યમાં શુભ નીતિ રહેતી નથી અને નીતિ જવાથી સર્વ રાજ્ય નિરંકુશ થઇ નાશ પામે છે.

યઃ કુલાભિજનાચારૈરાતિશુદ્ધઃ પ્રતાપવાન્ ।

ધાર્મિકો નીતિકુશલઃ સ સ્વામી યુજ્યતે શ્રુતિ ॥૨૩॥

જનાં કુળ, કુટુંબીજનો તથા આચાર અત્યંત શુદ્ધ હોય; તથા જે પ્રતાપી, ધાર્મિક અને નીતિમાં કુશળ હોય તેજ પૃથ્વીમાં રાજ થવાને યોગ્ય છે. ૨૩

યથૈનં નાભિસન્દધ્યુર્મિત્રોદાસીનશત્રવઃ ।

યથા સર્વ સંવિદ્વાદેષ સામાસિકો નયઃ ॥૨૪॥

મિત્ર, ઉદાસીન અને શત્રુઓ પીડા ન આપે એવો ઉપાય રાજ્યે પોતાના રાજ્યમાં કરવો; એ સંક્ષેપમાં નીતિ કહેવામાં આવે છે. ૨૪

ધર્મેણ રાજ્યં વિન્દેત ધર્મેણ પરિપાલયેત્ ।

ધર્મમૂલાં શ્રિયં પ્રાપ્ય ન જહાતિ ન હીયતે ॥૨૫॥

રાજ્યે ધર્મથી રાજ્ય મેળવવું અને ધર્મથી તેનું પાલન કરવું. ધર્મપૂર્વક પ્રાપ્ત કરેલી રાજ્યલક્ષ્મી કદી પણ જતી નથી અથવા ક્ષીણ થતી નથી. ૨૫

વશ્યેન્દ્રિયં જિતાત્માનં ધૃતદંડં વિકારિષુ ।

પરીક્ષ્ય કારિણં ધીરમત્યન્તં શ્રીર્નિષેવતે ॥૨૬॥

ઇંદ્રિયોને વશ રાખનાર, મનને વશ રાખનાર, અપ-
રાધીને શિક્ષા કરનાર અને પરીક્ષા કરીને કાર્ય કરનાર
ધીર રાજની લક્ષ્મી નિરંતર રાજપ્રજાની સેવા કરે છે. ૨૬

કામં ક્રોધં ચ લોભં ચ દંભં દર્પં ચ ભૂમિપઃ ।

સમ્યગ્વિજેતું યો વેદ સ મહીમાભિજાયતે ॥૨૭॥

જે રાજ કામ, ક્રોધ, લોભ, પાખંડ તથા ગર્વના સંપૂર્ણ
વિજયને જાણે છે; તેજ પૃથ્વીપર રાજ્ય કરી શકે છે. ૨૭

ય આત્મનઃ પ્રિયસુખે હિત્વા મૃગયતે શ્રિયમ્ ।

અમાત્યાનામથો હર્ષમાદધાત્યચિરેણ સઃ ૨૮॥

જે રાજ પોતાની પ્રિય વસ્તુઓનો અને સુખનો ત્યાગ
કરીને લક્ષ્મી મેળવવા ઇચ્છે છે; તે નોકરવર્ગને જલદી
હર્ષ ઉપજાવે છે. ૨૮

અતિવ્યયોઽનવેક્ષા ચ તથાર્જનમધર્મતઃ ।

પોષણં દૂરસંસ્થાનાં કોષવ્યસનમુચ્યતે ॥૨૯॥

વધારે ખર્ચ, વગર વિચાર્યું કાર્ય, અધર્મથી મેળવેલું
ધન અને દૂર રહેલા લોકોનું પોષણ કરવું, એ સર્વ કારણો
ભંડારને ખુટાડે તેવાં વ્યસન છે. ૨૯

નાપરીક્ષ્ય મહીપાલઃ કુર્યાત્ સચિવમાત્મનઃ ।

અમાત્યે અર્થલિપ્સા ચ મંત્રરક્ષણમેવ ચ ॥૩૦॥

પરીક્ષા કર્યા વિના રાજ્યે કાઈને પોતાનો પ્રધાન નીમવો નહિ. કારણ કે ધનની લાલચ અને ગુપ્ત વાતની રક્ષા, એ પ્રધાનનાજ હાથમાં રાખવું પડે છે. ૩૦

યો યેન પ્રતિબુદ્ધઃ સ્યાત્ સહ તેનોદયી વ્યયી ।

સુવિશ્વસ્તો નિયોક્તવ્યઃ પ્રાણેષુ ચ ધનેષુ ચ ॥૩૧॥

જે પુરુષના સહવાસથી રાજ પ્રવીણ થાય; જે યોગ્ય રીતે દ્રવ્યની વૃદ્ધિ કરનારે તથા યોગ્ય વ્યય કરનારે હોય અને જે પ્રાણ તથા ધનની આબતમાં વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય હોય; તેવાનેજ મંત્રી તરીકે નીમવો. ૩૧

ધૂર્તઃ સ્ત્રી વા શિશુર્યસ્ય મંત્રિણઃ સ્યુર્મહીપતેઃ ।

અનીતિપવનાક્ષિપ્તઃ કાર્યાન્ધૌ સ નિમજ્જતિ ॥૩૨॥

જેનો મંત્રી ધૂર્ત સ્ત્રી અથવા બાળક હોય; તે રાજ અનીતિરૂપી પવનથી ઉડીને કાર્યરૂપી સમુદ્રમાં ડૂબે છે.

પ્રાપ્યાર્થગ્રહણં દ્રવ્યં પરિવર્તોઽનુરોધનમ્ ।

ઉપેક્ષા બુદ્ધિહીનત્વં ભોગોઽમાત્યસ્ય દૂષણમ્ ॥૩૩॥

રાજ્યે લેવા યોગ્ય દ્રવ્ય પોતે લેવું અથવા રોકી રાખવું, ઉપેક્ષા કરવી, બુદ્ધિની હીનતા તથા ભોગ ભોગવવા, એ સર્વ મંત્રીનાં દૂષણ છે. ૩૩

દૂતં ચૈવ પ્રકુર્વીત સર્વશાસ્ત્રવિશારદમ્ ।

ઈંગિતાકારચેષ્ટં ચ શુચિં દક્ષં કુલોદ્રતમ્ ॥૩૪॥

સર્વ શાસ્ત્રમાં કુશળ, ચેષ્ટા તથા મુખાકૃતિ ઉપરથી મનો-
ભાવ જાણનારો, પવિત્ર, ચતુર તથા સારા કુળમાં જન્મેલો
હોય એવાજ મનુષ્યને દૂત કરવો. ૩૪

અનુરક્તઃ શુચિર્દક્ષઃ સ્મૃતિમાન્ દેશકાલવિત્ ।

વપુષ્માન્ વીતર્થીર્વાગ્મી દૂતો રાજ્ઞઃ પ્રશસ્યતે ॥૩૫॥

જે દૂત પ્રેમ રાખનારો, પવિત્ર, ચતુર, યાદશક્તિવાળો,
દેશકાળ જાણનારો, સારા શરીરવાળો, નિર્ભય તથા બોલવા-
ની આવડતવાળો હોય તે રાજા માટે વખાણવા યોગ્ય છે.

ન તુ હન્યાત્ નૃપો જાતુ દૂતં કસ્યાંચિદાપદિ ।

દૂતસ્ય હન્તા નિરયમાવિશેત્ સચિવૈઃ સહ ॥૩૬॥

ઠાઠ પણ આપત્તિ હોય છતાં રાજાએ દૂતને હણવો
નહિ. દૂતને હણનારો રાજા મંત્રીઓ સાથે નરકમાં પડે છે. ૩૬

યત્ર ધર્મોદ્ધર્મેણ સત્યં યત્રાનૃતેન ચ ।

હન્યતે પ્રેક્ષમાણાનાં હતાસ્તત્ર સભાસદાઃ ॥૩૭॥

જેઓના દેખતાં અધર્મ વડે ધર્મ તથા અસત્ય વડે સત્ય
હણાય છે; તે જોનારા સભાસદો પણ હણાયેલા જાણવા. ૩૭

યથા નયત્યસૂક્ષ્પાતૈર્મૃગસ્ય મૃગયુઃ પદમ્ ।

નયેત્તયાનુમાનેન ધર્મસ્ય નૃપતિઃ પદમ્ ॥૩૮॥

જમ પારધિ લોહીનાં ચિહ્ન વડે મૃગનાં પગલાં શોધી
કાઢે છે; તેમ રાજ્યે અનુમાનથી ધર્મનું સ્થાન જાણવું. ૩૮

गृहिणः पुत्रिणो मौला क्षत्रविदूद्रयोऽनयः ।

अर्थ्युक्ताः साक्ष्यमर्हन्ति न ये केचिदनापदि ॥३९॥

અર્થીના કહેવાથી ગૃહસ્થો, પુત્રવાળાઓ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય
તથા શૂદ્ર પણ સાક્ષી તરીકે યોગ્ય ગણાય છે; પરંતુ આપત્તિ
ન હોય ત્યારે તે કાઈ યોગ્ય ગણાતા નથી. ૩૯

बालवृद्धातुराणां च साक्ष्येषु वदतां मृषा ।

जानीयादस्थिरां वाचमुत्सिक्तमनसान्तथा ॥४०॥

બાળક, વૃદ્ધ, રોગી અને જનું મન ઠેકાણે ન હોય
એવા માણસો સાક્ષી આપતાં જૂઠું બોલે તો તેમનાં
વચનો અસ્થિર જાણવાં. ૪૦

समक्षदर्शनात् साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिद्ध्यति ।

तत्र सत्यं ब्रुवन् साक्षी धर्मार्थाभ्यां न हीयते ॥४१॥

નજરે જોઈ શકાય એવા બનાવમાં નજરે જોયાની
સાક્ષી જોઈએ અને સાંભળવા યોગ્ય બનાવમાં સાંભળ્યાની
સાક્ષી જોઈએ. એવા પ્રસંગમાં સાચું બોલનારો સાક્ષી
ધર્મ અને અર્થથી હીન થતો નથી. ૪૧

अनुबन्धं परिज्ञाय देशकालौ च तत्त्वतः ।

सारापराधौ चालोक्य दंडं दंडयेषु पातयेत् ॥४२॥

૩૯ થી ૪૨, મતુ. ૮-૬૨. ૮-૭૧. ૮-૭૪. ૮-૧૨૬,

અપરાધીનો અપરાધ, દેશ, કાળ વગેરે યથાર્થ જાણીને જ અપરાધીને જ દંડ આપવો યોગ્ય હોય તેને તે પ્રમાણેનો દંડ આપવો. ૪૨

અધર્મદંડનં લોકે યશોઘ્નં કીર્તિનાશનમ્ ।

અસ્વર્ગ્યં ચ પરત્રાપિ તસ્માત્તત્ પરિવર્જયેત્ ॥૪૩॥

અધર્મથી દંડ કરનાર મનુષ્યનો યશ અને કીર્તિ આ લોકમાંથી નાશ પામે છે અને પરલોકનું સુખ પણ નાશ પામે છે; તે માટે અધર્મથી દંડ કરવાનું છોડી દેવું. ૪૩

અધર્મતાં યાતિ ધર્મો યાત્યધર્મશ્ચ ધર્મતામ્ ।

વધો નામ ભવેદ્ધર્મો નૈતદ્ભવિતુમર્હતિ ॥૪૪॥

કોઈ સમયે ધર્મ અધર્મરૂપ થાય છે અને અધર્મ ધર્મરૂપ થાય છે; પરંતુ કોઈ પણ અપરાધમાં ધર્મનો સમાવેશ થઈ શકતો નથી. ૪૪

ક્ષન્તવ્યં પ્રમુખાં નિત્યં ક્ષિપતાં કાર્યિણાં નૃણામ્ ।

બાલવૃદ્ધાતુરાણાં ચ કુર્વતા હિતમાત્મનઃ ॥૪૫॥

ખાળક, વૃદ્ધ તથા રોગી મનુષ્યો પોતાના કાર્યથી દુઃખી થઈને રાજ ઉપર દોષ મૂકે તો પોતાનું ભલું ઈચ્છનાર રાજ્યે તેઓને ક્ષમા આપવી. ૪૫

યથા સર્વાણિ ભૂતાનિ ધરા ધારયતે સમમ્ ।

તથા સર્વાણિ ભૂતાનિ વિમૃતે પાર્થિવ વ્રતમ્ ॥૪૬॥

પૃથ્વી જમ સર્વ પદાર્થોને સમાનભાવે ધારણ કરે છે, તેમ સર્વ પ્રાણીઓનું પાલન કરવું એ રાજનો ધર્મ છે. ૪૬

યત્રાવલો વખ્યમાનસ્ત્રાતારં નાધિગચ્છતિ ।

મહાન્ દૈવકૃતસ્તત્ર દંડઃ પતતિ દારુણઃ ॥૪૭॥

જ્યાં નિર્બળ લોકો બીજાથી પીડા પામવા છતાં રાજની રક્ષા મેળવી ન શકે, ત્યાં દૈવનો દંડ જોરથી પડે છે. ૪૭

કૃપણાનાથવૃદ્ધાનાં યદશ્રુ પામિર્જતિ ।

હર્ષ સંજનયનૃણાં સ રાજ્ઞો ધર્મ ઉચ્યતે ॥૪૮॥

દીન, અનાથ અને વૃદ્ધ, એઓનાં દુઃખથી ઝરતાં અશ્રુને નિવારણ કરવાં તથા તેવા મનુષ્યોના દૃઢ્યમાં હર્ષ ઉપજાવવો, એ રાજનો ધર્મ કહેવાય છે. ૪૮

ન વિભેતિ રણાદ્યો વૈ સંગ્રામેઽપ્યપરાઙ્મુસ્રઃ ।

ધર્મયુદ્ધે મૃતો વાપિ તેન લોકવ્રયં જિતમ્ ॥૪૯॥

જે રાજ રણાંગણથી બહીતો નથી તથા સંગ્રામમાંથી મુખ્ય ફેરવતો નથી તે ધર્મયુદ્ધમાં મરે તોપણ તેણે ત્રણે લોક જીતેલા જણવા. ૪૯

ન ચ હન્યાત્ સ્થલારૂઢં ન ક્લીબં ન કૃતાંજલિમ્ ।

ન મુક્તકેશં નાસીન ન તવાસ્મીતિ વાદિનમ્ ॥૫૦॥

૪૬ મનુ० ૯-૩૧૧. ૪૭ શાંતિપર્વ.

૪૮ શાંતિપર્વ. ૪૯ મહાનિર્વાણ ૮-૬૭. ૫૦ મનુ० ૭-૬૧.

ન સુપ્તં ન વિસન્નાહં ન નમ્નં ન નિરાયુધમ્ ।

નાયુધ્યમાનં પદ્યન્તં ન પરેણ સમાગતમ્ ॥૫૧॥

ભૂમિ પર બેઠેલો, નપુંસક, હાથ બેડીને ઉભેલો, છૂટા ઠેચવાળો, યુદ્ધ તજીને બેઠેલો, “હું તમારે શરણુ છું” એવું કહેનારો, સૂતેલો, કવચ વિનાનો, નશ્ત, હથિયાર વિનાનો, યુદ્ધ નહિ કરનારો, બેવા આવેલો અને જ બીજા સાથે યુદ્ધ કરતો હોય, એટલા મનુષ્યોને રાજ્યએ હણવા નહિ.

અસ્કૃત્ય બલં રાજા યોધયેદવલોકયન્ ।

સ્વામિનાધિષ્ઠિતઃ શ્વાપિ કિં ન સિંહાયતે ધ્રુવમ્ ॥૫૨॥

રાજ્યએ વિચાર કરી, સેનાને આગળ કરીને યુદ્ધ કરવું. કેમકે સ્વામીની હુંક ધરાવનાર કૂતરો પણ સિંહના જીવું આચરણ કરે છે. પર

નાધર્મેણ મહીં જેતું લિપ્સેત જગતીપતિઃ ।

અધર્મવિજયં લબ્ધ્વા કોઽનુમન્યેત ભૂમિપઃ ॥૫૩॥

રાજ્યએ અધર્મથી પૃથ્વીને જીતવાની ઇચ્છા કરવી નહિ. કારણ કે અધર્મથી વિજય મેળવવાથી રાજ્યોમાં માન મળતું નથી. ૫૩

અધ્યાય ૧૬ મો-સદાચાર

દુરાચારા દુર્વિચેષ્ટા દુષ્પ્રજ્ઞાઃ પ્રિયસાહસાઃ ।

અસન્તસ્તિવતિ વિખ્યાતાઃ સન્તશ્ચાચારલક્ષણાઃ ॥૧॥

દુરાચારી, ખોટાં કામ કરનારા, ખોટી બુદ્ધિવાળા અને સાહસમાં પ્રેમી મનુષ્યો. અસાધુ કહેવાય છે અને સદાચાર એ સાધુ પુરુષોનું લક્ષણ છે. ૧

આચારાલ્લભતે ચાયુરાચારાલ્લભતે શ્રિયમ્ ।

આચારાલ્લભતે કીર્તિં પુરુષઃ પ્રેત્ય ચેહ ચ ॥૨॥

સદાચારથી આયુષ્ય વધે છે; સદાચારથી લક્ષ્મી વધે છે અને સદાચારથી પુરુષ આ લોક તથા પરલોકમાં કીર્તિ પામે છે.

દૃષ્ટિપૂતં ન્યસેત્ પાદં વસ્ત્રપૂતં જલં પિબેત્ ।

સત્યપૂતાં વદેત્ વાચં મનઃપૂતં સમાચરેત્ ॥૩॥

દૃષ્ટિથી જોઈને પગ મૂકવો; વસ્ત્રથી ગાળીને પાણી પીવું; સત્યપૂર્વક વાણી વદવી અને વિચારપૂર્વક સદાચરણ કરવું.

વાક્સંયમો હિ નૃપતે સુદુષ્કરતમો મતઃ ।

અર્થવચ્ચ વિચિત્રં ચ ન શક્યં બહુ ભાષિતુમ્ ॥૪॥

વાણીનો સંયમ રાખવો બહુ કઠિન છે અને અર્થ-

૧ શાંતિ૦ ૧૯૩-૭૦૩૩. ૨ અનુશાસન૦ ૧૦૪-૪૯૫૯.

૩ મનુ૦ ૬-૪૬.

યુક્ત તથા વિચિત્રતાવાળું ધણું ભાષણ કરવું એ શક્ય નથી.

અમ્યાવહતિ કલ્યાણં વિવિધં વાક્ સુભાષિતા ।

સૈવ દુર્ભાષિતા રાજન્નનર્થાયોપપદ્યતે ॥૫॥

સુભાષિત વાણી વિવિધ કલ્યાણને આપનારી છે અને તેજ વાણી દુર્વચનયુક્ત હોય તો અનર્થ આપનારી છે. ૫

અનાહૂતો વિશેષસ્તુ અપૃષ્ઠો बहु भाषते ।

आत्मानं मन्यते प्रीतिः भूपालस्य स दुर्मतिः ॥६॥

જ બોલાવ્યા વિના જાય અને પૂછ્યા વિના ધણું બોલે, તે પોતાને રાજનો પ્રિય માને તો તે કુષ્ટુદ્ધિવાળો છે. ૬

आपद्यन्मार्गगमने कार्यकालात्ययेषु च ।

कल्याणवचनं ब्रूयादपृष्ठोऽपि हितं नरः ॥७॥

આપત્તિને લીધે કાંઈ ઉલટે રસ્તે જતું હોય અથવા કાર્યનો સમય વીતી જતો રહેતો હોય ત્યારે પૂછ્યા વિના પણ હિતકારી વચન કહેવું. ૭

हास्यवस्तुषु चापास्य वर्त्तमानेषु केषुचित् ।

नातिगाढं प्रहृष्येत न चाप्युन्मत्तद्वसेत् ॥८॥

न चातिधैर्येण चरेत् गुरुतां हि व्रजेत्तथा ।

स्मितन्तु मृदुपूर्वेण दर्शयेदप्रमादजम् ॥९॥

હસવાના પ્રસંગે પણ વધારે હસવું નહિ; હર્ષના પ્રસંગે પણ ગાંડાની પેઠે હસવું નહિ. વળી એવા પ્રસંગે અતિ

ધૈર્ય રાખવું નહિ તેમ અતિ ગંભીરતા પણ રાખવી નહિ;
પરંતુ સાવચેતીપૂર્વક ઠામળ હાસ્ય કરવું. ૮,૯

બ્રાહ્મે મુહૂર્તે વિધ્યેત ધર્માર્થૌ ચાનુચિન્તયેત્ ।

ઉત્થાયાચમ્ય તિષ્ઠેત પૂર્વા સંધ્યાં કૃતાંજલિઃ ।

एवमेवापरां संध्यां समुपासीत वाग्यतः ॥१०॥

બ્રાહ્મ મુહૂર્તમાં એટલે પાછલી રાત્રે જગીને ધર્મ
તથા અર્થનું ચિંતન કરવું; પછી ઉઠીને આચમન કરવું
અને પછી શૌચસ્નાનાદિથી પરવારીને હાથ જોડીને ભાવ-
ભરી વાણીસહિત પ્રાતઃસંધ્યા કરવી અને એ પ્રમાણે
બીજી સંધ્યાઓ પણ કરવી. ૧૦

अनायुष्यं दिवा स्वप्नं तथाभ्युदितशायिता ।

प्रगे निशामाशु तथा ये चोच्छिष्टाः स्वपन्ति वै ॥११॥

દિવસે નિદ્રા લેવાથી અને દિવસ ઉગતાં સુધી સૂઈ
રહેવાથી આયુષ્યનો ક્ષય થાય છે; તેમજ પાછલી રાત્રે સૂવું
અને રાત્રે અપવિત્ર થઈને સૂવું એ પણ નિષિદ્ધ છે. ૧૧

प्रसाधनं स केशानामंजनं दन्तधावनम् ।

पूर्वाह्न एव कार्याणि देवतानां च पूजनम् ॥१२॥

વાળ હોળવા, આંખોમાં અંજન આંજવું, દાંતાણુ કરવું
તથા દેવપૂજન કરવું; એ કાર્ય દિવસે પહેલા પહોરમાંજ કરવાં.

૧૬૪૭૭ મોક્તવ્યં ન નગ્રં સ્નાતુમર્હતિ ।

સુપ્તવ્યં નૈવ નગ્રેન ચોચ્છિષ્ટોઽપિ સંવિશેત્ ।

ભૂમૌ સદૈવ નાશ્વીયાન્નાનાસીનો ન શઙ્કવત્ ॥૧૩॥

એક વસ્ત્ર પહેરીને ભોજન કરવું નહિ; નગ્ન થઈને સ્નાન કરવું નહિ; નગ્ન અને અપવિત્ર શરીરે સૂવું નહિ; ભૂમિ પર મૂકીને ભોજન કરવું નહિ તેમજ ઉભા ઉભા અથવા શબ્દ કરતાં ખાવું નહિ. ૧૩

ઉપાનહૌ ચ વસ્ત્રં ચ ધૃતમન્યૈર્ન ધારયેત્ ।

બ્રહ્મચારી ચ નિત્યં સ્યાત્ પાદં પાદેન નાક્રમેત્ ।

અન્યસ્ય ચાપ્યવસ્નાતં દૂરતઃ પરિવર્જયેત્ ॥૧૪॥

ખીજનાં પહેરેલાં પગરખાં અથવા વસ્ત્ર પહેરવાં નહિ; નિત્ય બ્રહ્મચારી રહેવું, પગ પર પગ ચઢાવવો નહિ તથા ખીજને નાહતાં વધેલા પાણીનો ઉપયોગ કરવો નહિ. ૧૪

દૂરાદવસથાન્મૂત્રં દૂરાત્ પાદાવસેચનમ્ ।

ઉચ્છિષ્ટોત્સર્જનં ચૈવ દૂરે કાર્યં હિતૈષિણા ॥૧૫॥

પોતાનું શુભ ઇચ્છનારે મૂત્રત્યાગનું, પગ ધોવાનું અને એકું નાખવાનું, એ કાર્યો રહેઠાણથી છોટે કરવાં. ૧૫

નાપ્સુ મૂત્રં પુરીષં વા છીવનં વા સમુત્સૃજેત્ ।

અમે વ્યસ્તિમન્યદ્ભ્રુ લોહિતં વા વિષાણિ વા ॥૧૬॥

જળાશયમાં મૂત્ર, વિષ્ઠા અથવા બળખા નાખવાં કે ઘોવાં નહિ; તેમજ મળમૂત્રવાણું વસ્ત્ર, રક્ત તેમજ ડોહ પ્રકારનું વિષ પણ જળાશયમાં નાખવું કે ઘોવું નહિ. ૧૬

મત્તક્રુદ્ધાતુરાણાં ચ ન શુંજીત કદાચન ।

કેશકીટાવપન્નં ચ પદા સ્પૃષ્ટં ચ કામતઃ ॥૧૭॥

ગાંડો, ક્રોધી અને રોગી એવાને ત્યાં કદી પણ લોજન કરવું નહિ; તેમજ વાળ તથા જીવાતવાણું અને બળી બેઠને પગથી ઠોકર મારેલા અન્નનું લોજન કરવું નહિ. ૧૭

નોચ્છિદ્ધં કસ્યચિદ્દ્યાન્નાદ્યાચ્ચૈવ તથાન્તરા ।

ન ચૈવાધ્યશનં કુર્યાન્ન ચોચ્છિદ્ધઃ કચિદ્ વ્રજેત્ ॥૧૮॥

કાંઈને એકું અન્ન આપવું નહિ; લોજનના બે સમયની વચમાં લોજન કરવું નહિ; ઘણું લોજન કરવું નહિ અને એકા મુખે કાંઈ ઠેકાણે જવું નહિ. ૧૮

રજસાભિપ્લુતાં નારીં નરસ્ય હ્યુપગચ્છતઃ ।

પ્રજ્ઞા તેજો બલં ચક્ષુરાયુશ્ચૈવ પ્રહીયતે ॥૧૯॥

જે પુરુષ રજસ્વલા નારી સાથે સમાગમ કરે છે તેના બુદ્ધિ, તેજ, બળ, ચક્ષુ અને આયુષ્ય ક્ષીણ થાય છે. ૧૯

અનાતુરઃ સ્વાનિ खानि न स्पृशेदनिमित्ततઃ ।

રોમાણિ ચ રહસ્યાનિ સર્વાણ્યેવ વિવર્જયેત્ ॥૨૦॥

રોગ વિનાના પુરુષે વિના કારણે પોતાનાં રૂવાડાં તેમજ
ગુપ્ત સ્થાનોને સ્પર્શ કરવો નહિ. ૨૦

વિરલે શયનં વાસં ત્યજેત્ પ્રાજ્ઞઃ પરસ્ત્રિયાઃ ।

અયુક્તભાષણં ચૈવ સ્ત્રિયઃ શૌર્યં ન દર્શયેત્ ॥૨૧॥

બુદ્ધિમાન પુરુષે પરસ્ત્રી સાથે એકાંતમાં સૂવાનું તથા
રહેવાનું રાખવું નહિ; તેમજ સ્ત્રીઓ સાથે અયોગ્ય ભાષણ
કરવું નહિ અને તેમને પોતાનું પરાક્રમ દેખાડવું નહિ. ૨૧

ઔદ્વિત્યં પરિહાસં ચ તર્જનં बहुभाषणम् ।

पित्रोरग्रे न कुर्वीत यदीच्छेदात्मनो हितम् ॥૨૨॥

પોતાનું હિત ઇચ્છનારે ઉદ્ધતપણું, ઉપહાસ (મશકરી),
ધમકી આપવી અને બહુ બોલવું, એવું વર્તન વડીલો
આગળ કરવું નહિ. ૨૨

गुरूणां चैव निर्बन्धो न कर्त्तव्यः कदाचन ।

अनुमान्यः प्रसाद्यश्च गुरुः क्रुद्धो युधिष्ठिर ॥૨૩॥

હેયુધિષ્ઠર ! મોટાઓ સાથે કદી પણ હઠ કરવી નહિ
અને તેઓ ક્રોધ કરે તોપણ નમ્રતાથી તેમને પ્રસન્ન કરવા. ૨૩

अभिवन्देत् वृद्धांश्च दद्याच्चैवासनं स्वयम् ।

कृताञ्जलिरुपासीत गच्छन्तं पृष्ठतोऽन्वियात् ॥૨૪॥

વૃદ્ધ મનુષ્યો ધરમાં આવે કે તરતજ તેમને નમન કરીને

જાતે આસન આપવું તથા હાથ જોડીને પાસે બેસવું અને
જાય ત્યારે તેમની પાછળ વળાવવા જવું. ૨૪

व्रजोत्तैरु ब्रजेन्नित्यमाशुगैर्लक्षणान्वितैः ।

वर्णरूपोपसम्पन्नैः प्रतोदेनातुदन् भृशम् ॥૨૫॥

કેળવાયલો, ઝડપથી ચાલનારો અને સારાં લક્ષણવાળો
તથા વર્ણ અને ઉંચાઈમાં સારો હોય તેવા ઘોડા પર બેસવું;
અને તેને ચાબુક મારવી નહિ. ૨૫

धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः ।

तस्माद्धर्मो न हन्तव्यो मा नो धर्मो हतोऽवधीत् ॥૨૬॥

જે મનુષ્ય ધર્મને હણે છે—ચૂકે છે તેને ધર્મ પણ હણે
છે; અને જે ધર્મની રક્ષા કરે છે તેની ધર્મ પણ રક્ષા કરે
છે. માટે ધર્મ આપણે નાશ ન કરે તે સારૂ આપણે પણ
ધર્મને હણવો યોગ્ય નથી. ૨૬

અધ્યાય ૧૭ મો*

વિવિધ વચન

બ્રહ્મનિષ્ઠો ગૃહસ્થઃ સ્યાત્ તત્ત્વજ્ઞાનપરાયણઃ ।

યદ્યત્કર્મ પ્રકુર્વીત તદ્ બ્રહ્મણિ સમર્પયેત્ ॥૧॥

ગૃહસ્થ મનુષ્યે બ્રહ્મનિષ્ઠ તથા તત્ત્વજ્ઞાનપરાયણ થવું
અને જે જે કર્મ કરવામાં આવે તે બ્રહ્મને અર્પણ કરવાં. ૧

સ્ત્રીભિર્ભર્તૃવચઃ કાર્યમેષ ધર્મઃ પરઃ સ્ત્રિયઃ ।

સદ્વૃત્તાચારિણીં પત્નીં ત્યક્ત્વા પતતિ ધર્મતઃ ॥૨॥

સ્ત્રીએ પોતાના પતિની આજ્ઞાનુસાર વર્તવું, એ તેમનો
પરમ ધર્મ છે; અને જે પતિ સારા આચરણવાળી સ્ત્રીનો
ત્યાગ કરે છે તે ધર્મથી બ્રષ્ટ થાય છે. ૨

અજ્ઞાતપતિમર્યાદામજ્ઞાતપતિસેવનામ્ ।

નોદ્વાહયેત્ પિતા બાલામજ્ઞાતધર્મશાસનામ્ ॥૩॥

કન્યા જ્યાંસુધી પોતાના સ્વામીની મર્યાદાથી અબાણી
હોય; પતિસેવાથી અબાણી હોય તથા ધર્મની આજ્ઞાઓથી

* સ્વર્ગસ્થ શ્રીયુત નારાયણ હેમચંદ્રે પ્રકટ કરેલા “બ્રહ્મ-
ધર્મ” નામના પુસ્તકના દ્વિતીય ખંડમાંના ધણુખર શ્લોક આ
પુસ્તકમાં આવી જવા ઉપરાંત જે થોડા શ્લોક રહેલા તે પણ
ઉપયોગી સમજી આ અધ્યાય વધારી લઈ તેમાં આપ્યા છે.

૧ મહાનિર્વાણતંત્ર ૮-૨૨. મહાનિર્વાણતંત્ર.

અબાણી હોય ત્યાંસુધી પિતાએ તેનો વિવાહ કરવો નહિ. ૩

મૌનાન્ન સ મુનિર્ભૂયાન્નારણ્યવસનાન્મુનિઃ ।

સ્વલક્ષણન્તુ યો વેદ સ મુનિઃ શ્રેષ્ઠ ઉચ્યતે ॥૪॥

પુરુષ વાણીનું મૌન રાખવાથી મુનિ થતો નથી, તેમ
અરણ્યમાં રહેવાથી મુનિ થતો નથી; પરંતુ જે પોતાનાં
લક્ષણોને સારી રીતે જાણે છે તેજ શ્રેષ્ઠ મુનિ કહેવાય છે. ૪

યુવૈવ ધર્મશીલઃ સ્યાદનિત્યં સ્વલુ જીવિતમ્ ।

કો હિ જાનાતિ કસ્યાચ મૃત્યુકાલો ભવિષ્યતિ ॥૫॥

યુવાવસ્થાથીજ ધર્મપરાયણ થવું જોઈએ; કેમકે આખું
જીવન અનિત્ય છે. કોણ જાણે છે કે આજે કોનું મૃત્યુ થશે ?

યસ્ય વાઙ્મનસી સ્યાતાં સમ્યક્ પ્રણિહિતે સદા ।

તપસ્ત્યાગશ્ચ સત્યં ચ સર્વં પરમવાપ્નુયાત્ ॥૬॥

જેનાં મન અને વાણી સર્વદા સારી રીતે વશ હોય
અને જે તપ, દાન તથા સત્યનું પાલન કરે છે તેવાજ સર્વ
મનુષ્યો પરમ પદને પ્રાપ્ત થાય છે. ૬

ધર્મે નિત્યઃ પ્રશાન્તાત્મા કાર્યયોગવહઃ સદા ।

નાધર્મે કુરુતે બુદ્ધિઃ ન ચ પાપે પ્રવર્તતે ॥૭॥

જે શાંતિવાળો પુરુષ સદા ધર્મનો આશ્રય કરીને સર્વ
કાર્ય કરે છે, તે અધર્મમાં મન રાખતો નથી તેમજ

પાપમાં પ્રવૃત્ત થતો નથી. ૭

પ્રાપ્ય ચાપ્યુત્તમં જન્મ લબ્ધ્વા ચેન્દ્રિયસૌષ્ઠવમ્ ।

ન વેચ્યાત્મહિતં યસ્તુ સ મયેદાત્મઘાતકઃ ॥૮॥

ઉત્તમ મનુષ્યજન્મને અને સુંદર ઇન્દ્રિયોને પામીને
જે મનુષ્યે આત્મહિત બ્રહ્મનહિ, તે આત્મઘાતી થાય છે.

અદ્ધિર્ગાત્રાણિ શુદ્ધ્યન્તિ મનઃ સત્યેન શુદ્ધયતિ ।

વિદ્યાતપોમ્યાં ભૂતાત્મા બુદ્ધિર્જ્ઞાનેન શુદ્ધયતિ ॥૯॥

પાણી વડે અંગો શુદ્ધ થાય છે; સત્ય વડે મન શુદ્ધ
થાય છે; વિદ્યા અને તપ વડે પ્રાણીઓનો આત્મા શુદ્ધ થાય
છે અને જ્ઞાન વડે બુદ્ધિ શુદ્ધ થાય છે. ૯

પ્રિયો ભવતિ દાનેન પ્રિયવાદેન ચાપરઃ ।

અપ્રિયસ્ય ચ પથ્યસ્ય વક્તા શ્રોતા ચ દુર્લભઃ ॥૧૦॥

કાઈ દાનથી પ્રિય થાય છે અને કાઈ મિષ્ટ વચનોથી
પ્રિય થાય છે; પરંતુ અપ્રિય અને હિતકારક વચનના
કહેનાર અને સાંભળનાર દુર્લભ છે. ૧૦

યથાશ્રુતં યથાદૃષ્ટં સર્વમેવાજ્ઞસા વદ ।

સત્યેન પૂયતે સાક્ષી ધર્મઃ સત્યેન રક્ષયતે ॥૧૧॥

જેવું સાંભળ્યું અને જોયું હોય તેવું જ ખરેખરું સર્વ
કહેવું; કેમકે સત્ય કહેવાથી સાક્ષી પવિત્ર થાય છે અને
ધર્મની રક્ષા થાય છે. ૧૧

યસ્ય વિદ્વાન્ હિ વદતઃ ક્ષેત્રજો નામિશંકતે ।

તસ્માન્ન દેવાઃ શ્રેયાંસં લોકેઽન્યં પુરુષં વિદુઃ ॥૧૨॥

જેના વચનમાં વિદ્વાન આત્મા શંકા ન પામે તેના જોવા શ્રેષ્ઠ પુરુષ દેવતાઓ પણ આ લોકમાં બીજાને માનતા નથી.

અક્રોધેન જયેત્ ક્રોધમસાધું સાધુના જયેત્ ।

જયેત્ કદર્ય દાનેન જયેત્ સત્યેન ચાનૃતમ્ ॥૧૩॥

અક્રોધ વડે ક્રોધનો જય કરવો; સાધુતા વડે અસાધુતાનો જય કરવો; દાન વડે કંબુસાધનો જય કરવો અને સત્ય વડે અસત્યનો જય કરવો. ૧૩

કુશલઃ સુખદુઃખેષુ સાધુંશ્ચાપ્યુપસેવતે ।

સત્યસાધુસમારમ્ભાત્ બુદ્ધિર્ધર્મેષુ રાજતે ॥૧૪॥

જે મનુષ્ય સુખદુઃખ સહેવામાં કુશળ છે અને સાધુ પુરુષોની સેવા કરે છે તેની બુદ્ધિ સત્યપાલન અને સારા આચરણને લીધે ધર્મમાં સ્થિર થાય છે. ૧૪

યસ્તુ નિઃશ્રેયસં વાક્યં મોહાન્ન પ્રતિપદ્યતે ।

સ દીર્ઘસૂત્રી હીનાર્થઃ પશ્ચાત્તાપેન યુજ્યતે ॥૧૫॥

પોતાનું કલ્યાણ કરે એવા વચનને જ મોહને લીધે અહણ કરતો નથી, તે દીર્ઘસૂત્રી પુરુષાર્થથી બ્રષ્ટ થઈને છેવટે પશ્ચાત્તાપ કરે છે. ૧૫

સતાં મતમતિક્રમ્ય યોઽસતાં વર્તતે મતે ।

શોચન્તે વ્યસને તસ્ય સુહૃદો ન ચિરાદિવ ॥૧૬॥

સાધુ જનોના અભિપ્રાયને ન માનતાં અસાધુઓના મત પ્રમાણે જે મનુષ્ય વર્તે છે, તેના મિત્રો તેને દુઃખમાં પડેલો જોઈને ઘણો સમય શોક કરતા નથી. ૧૬

પાત્રસ્ય હિ વિશેષેણ શ્રદ્ધાધાનસ્તથૈવ ચ ।

અલ્પં વા બહુ વા પ્રેત્ય દાનસ્યાવાપ્યતે ફલમ્ ॥૧૭॥

દાન આપનારો મનુષ્ય જેવી શ્રદ્ધાથી અને જેવા મનુષ્ય વિશેષને તથા પોતાની શક્તિના પ્રમાણમાં થોડું અથવા ઘણું દાન આપે છે; તેવુંજ અને તેટલુંજ ફળ પરલોકમાં પામે છે.

દાનાન્ન દુષ્કરં તાત્ પૃથિવ્યામસ્તિ કિञ્ચન ।

અર્થે ચ મહતી તૃષ્ણા સ ચ દુઃખેન લભ્યતે ॥૧૮॥

હે ભાઈ ! આ પૃથ્વીમાં દાનના જેવું બીજું કોઈ કઠિન કાર્ય નથી. કારણકે લોકોને ધનની તૃષ્ણા મોટી હોય છે અને તે દુઃખથી મેળવી શકાય છે. ૧૮

ન્યાયોપાર્જિતવિત્તેન કર્ત્તવ્યં જ્ઞાનરક્ષણમ્ ।

અન્યાયેન તુ યો જીવેત્ સર્વધર્મબહિષ્કૃતઃ ॥૧૯॥

ન્યાયથી મેળવેલા ધનનું જ્ઞાન વડે રક્ષણ કરવું. અન્યાયથી મેળવેલા ધન વડે જે પુરુષ જીવે ગાળે છે તે સર્વ ધર્મોથી બ્રૂટ થાય છે. ૧૯

શક્ત્યાન્નદાનં સતતં તિતિક્ષા ધર્મનિત્યતા ।

યથાર્હ પ્રતિપૂજા ચ સર્વભૂતેષુ વૈ સદા ॥૨૦॥

શક્તિ પ્રમાણે નિરંતર દાન આપવું, સર્વદા સહન-

શીલ થવું, ધર્મનું નિત્ય અનુષ્ઠાન કરવું અને સદાકાળ
સર્વ પ્રાણીઓને યથાયોગ્ય માન આપવું. ૨૦

અન્નદઃ સુખમાપ્નોતિ સુતૃપ્તઃ સર્વવસ્તુષુ ।

ભૂમિદાનાત્ પરં નાસ્તિ વિદ્યાદાનં તતોઽધિકમ્ ॥૨૧॥

સર્વ વસ્તુઓમાં પણ જે અન્નનું દાન કરનારો છે તે
તૃપ્ત થઈને સુખ પામે છે. ભૂમિદાનના જેવું બીજું દાન
નથી અને વિદ્યાદાન તો તેથી પણ અધિક છે. ૨૧

ઔષધં પથ્યમાહારં સ્નેહામ્યજ્ઞં પ્રતિશ્રયમ્ ।

દાનાન્યેતાનિ દેયાનિ હ્યન્યાનિ ચ વિશેષતઃ ।

દીનાન્ધકૃપણાદિભ્યઃ શ્રેયસ્કામેન ધીમતા ॥૨૨॥

પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છનારા બુદ્ધિમાન પુરુષે દીન,
આંધળા અને દયાપાત્ર મનુષ્યોને ઔષધ, પથ્ય ભોજન,
તેલ ચોળીને સ્નાન કરવાનું તથા રહેવાનું સ્થાન એટલાં
દાન દેવાં અને બીજાં વિશેષ દાન પણ આપવાં. ૨૨

શક્તઃ પરજને દાતા સ્વજને દુઃસ્વજીવીનિ ।

મધ્વાપાતો વિષાસ્વાદઃ સ ધર્મપ્રતિરૂપકઃ ॥૨૩॥

પોતાનાં માણસો દુઃખમાં જીવન ગાળતાં હોય છતાં જે
પારકાં માણસોને દાન આપે છે તે પુરુષ ધર્મનો શત્રુ ગણાય
છે. કારણ કે તેનું દાન મધપાનની પેઠે સ્વાદિષ્ટ છતાં
પરિણામે વિષના જેવું દુઃખદાયક થાય છે. ૨૩

ક્રોધઃ સુદુર્જયઃ શત્રુર્લોભો વ્યાધિરનન્તકઃ ।

સર્વભૂતહિતઃ સાધુરસાધુર્નિર્દયઃ સ્મૃતઃ ॥૨૪॥

ક્રોધ એ કઠિનતારી જીતી શકાય એવો શત્રુ છે. લોભ એ મટે નહિ એવો વ્યાધિ છે. જે પુરુષ સર્વ પ્રાણીઓનું હિત કરે તે સાધુ છે અને જે નિર્દય છે તે અસાધુ કહેવાય છે. ૨૪

મિત્રધુક્ દુષ્ટભાવશ્ચ નાસ્તિકોઽથાનૃજુઃ શઠઃ ।

ગુણવન્તશ્ચ યો દ્વેષ્ટિ તમાદુઃ પુરુષાધમમ્ ॥૨૫॥

જે મિત્રનો દ્રોહ કરનાર, દુષ્ટ સ્વભાવવાળો, નાસ્તિક, કુટિલ, શઠ અને ગુણવાનનો દ્વેષ કરનાર છે તે પુરુષને અધમ કહ્યો છે. ૨૫

ન્હીમાન્ હિ પાપં પ્રદેષ્ટિ તસ્ય શ્રીરભિવર્દ્ધતે ।

ન્હીર્હતા બાધતે ધર્મં ધર્મો હન્તિ હતઃ શ્રિયમ્ ॥૨૬॥

જે લજ્જાવાન મનુષ્ય પાપ કરતો નથી તેની લક્ષ્મી વૃદ્ધિ પામે છે; લજ્જાનો નાશ થવાથી ધર્મની હાનિ થાય છે અને ધર્મની હાનિ થવાથી લક્ષ્મીનો નાશ થાય છે. ૨૬

અનસ્રયઃ કૃતઙ્ગશ્ચ કલ્યાણાનિ ચ સેવતે ।

સુખાનિ ધર્મમર્થશ્ચ સ્વર્ગશ્ચ લભતે નરઃ ॥૨૭॥

જે મનુષ્ય ઇર્ષ્યા વિનાનો, કરેલા ઉપકારને જાણનારો તથા કલ્યાણને સેવનારો હોય છે; તે સુખ, ધર્મ, અર્થ તથા સ્વર્ગને પામે છે. ૨૭

યથૈવાત્મા પરસ્તદ્વત્ દ્રષ્ટવ્યઃ શુભમિચ્છતા ।

સુખદુઃખાનિ તુલ્યાનિ યથાત્માનિ તથા પરે ॥૨૮॥

શુભને ઇચ્છનારા મનુષ્યો જવું “પોતાનું” તેવુંજ પારકું” એમ જુએ છે. કેમકે સુખ અને દુઃખથી જવી લાગણી પોતાને થાય, તેવીજ લાગણી ખીજને પણ થાય છે એમ તે સમજે છે. ૨૮

अन्यान् परिवदन् साधुर्यथा हि परितप्यते ।

तथा परिवदन्नयांस्तुष्टो भवति दुर्जनः ॥૨૯॥

ખીજને કુવચન કહ્યાથી સાધુ પુરુષ જમ સંતાપ પામે છે; તેમ ખીજને કુવચન કહીને દુર્જન સંતાપ પામે છે. ૨૯

बहवोऽविनयान्नष्टा राजानः सपरिच्छदाः ।

वनस्था अपि राज्यानि विनयात् प्रतिपेदिरे ॥૩૦॥

ઉદ્ધતપણાને લીધે વિવિધ સાધનોવાળા ધણા રાજાઓ પણ વિનાશ પામ્યા છે અને વનમાં રહેનારા ધણા માણસોએ વિનય(નમ્રતા)ના ગુણ વડે રાજ્ય પણ મેળવ્યાં છે. ૩૦

यत्कर्मकुर्वतोऽस्य स्यात्परितोषोऽन्तरात्मनः ।

तत् प्रयत्नेन कुर्वीत विपरीतन्तु वर्जयेत् ॥૩૧॥

જ કરવાથી પોતાના અંતરાત્માને સંતાપ થાય તે કર્મ પ્રયત્નપૂર્વક કરવું અને જ કરવાથી સંતાપ થાય તે કર્મનો ત્યાગ કરવો. ૩૧

धर्मं कार्यं यतन् शक्त्या न चेत् प्राप्नोति मानवः ।

प्राप्तो भवति तत् पुण्यमत्र मे नास्ति संशयः ॥૩૨॥

શક્તિ પ્રમાણે ધર્મકાર્ય કરવાનો પ્રયત્ન કરવા છતાં તે

સંપૂર્ણ ન થાય તોપણ તેને પુણ્ય થાય છે એમાં સંશય નથી.

इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वपहारिषु ।

સંયમે યત્નમાતિષ્ટેત્ વિદ્વાન્ યન્તેવ વાજિનામ્ ॥૩૩॥

ઘોડાને જમ સારથિ વશ રાખે-છે; તેમ વિષયોમાં
ખેંચી જનારી ઇન્દ્રિયોને વિદ્વાન પુરુષે સંયમમાં રાખવા
યત્ન કરવો જોઈએ. ૩૩

न तथैतानि शक्यन्ते संनियन्तुमसेवया ।

વિષયેષુ પ્રજુષ્ટાનિ યથા જ્ઞાનેન નિત્યશઃ ॥૩૪॥

જમ જ્ઞાને કરીને વિષયોમાં જોડાયલી ઇન્દ્રિયો જીતાય
છે, તેમ વિષયોનો ત્યાગ કરવાથી જીતાતી નથી. ૩૪

अविद्वांसमलं लोके विद्वांसमपि वा पुनः ।

પ્રમદા હ્યુત્પથં નેતું કામક્રોધવશાનુગમ્ ॥૩૫॥

કામ તથા ક્રોધને આધીન થયેલા પુરુષોને આ જગતમાં
વિદ્વાન હોય અથવા અવિદ્વાન હોય, તોપણ તેમને ખોટા
રસ્તા પર લઇ જવાને સ્ત્રીઓ સમર્થ થાય છે. ૩૫

वशे कृत्वेन्द्रियग्रामं संयम्य च मनस्तथा ।

સર્વાન્ સંસાધયેદર્થાનાક્ષિપન્ યોગતસ્તનુમ્ ॥૩૬॥

સર્વ ઇન્દ્રિયોને વશ કરીને, મન નિયમમાં રાખીને તથા
યોગ વડે શરીર શુદ્ધ કરીને સર્વ અર્થોનું સાધન કરવું. ૩૬

यदा न कुरुते पापं सर्वभूतेषु कर्हिचित् ।

કર્મણા મનસા વાચા બ્રહ્મ સમ્પદ્યતે તદા ॥૩૭॥

જ્યારે મનુષ્ય કોઈ પણ પ્રાણીના પ્રત્યે કર્મથી, મનથી અને વાણીથી પાપાયરણ કરતો નથી, ત્યારે તે બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૭

પુણ્યં કુર્વન્ પુણ્યકીર્તિઃ પુણ્યસ્થાનં સ ગચ્છતિ ।

પુણ્યં પ્રાણાન્ ધારયતિ પુણ્યં પ્રાણદમ્બુચ્યતે ॥૩૮॥

પુણ્ય કર્મ કરનારો અને ઉત્તમ કીર્તિવાળો પુરુષ પુણ્ય-લોકમાં જાય છે અને ઉત્તમ પ્રાણને ધારણ કરે છે; માટે પુણ્ય એ પ્રાણને આપનારું કહેવાય છે. ૩૮

પાપં ચિન્તયતે ચૈવ બ્રવીતિ ચ કરોતિ ચ ।

તસ્યાધર્મે પ્રવિષ્ટસ્ય ગુણા નશ્યન્તિ સાધવઃ ॥૩૯॥

જે માણસ પાપનું ચિંતન કરે છે, પાપની વાર્તા કરે છે અને પાપનું કર્મ કરે છે તે અધર્મમાં પ્રવૃત્ત થયેલા માણસના સદ્ગુણો નાશ પામે છે. ૩૯

યે પાપાનિ ન કુર્વન્તિ મનોવાક્કર્મબુદ્ધિભિઃ ।

તે તપન્તિ મહાત્માનો ન શરીરસ્ય શોષણમ્ ॥૪૦॥

જેઓ મન, વાણી, કર્મ અને બુદ્ધિથી પાપકર્મ કરતા નથી તેવા મહાત્માઓજ ખરું તપ કરે છે; માત્ર શરીરનું શોષણ કરે છે તેઓ નહિ. ૪૦

પ્રાજ્ઞો ધર્મેણ રમતે ધર્મં ચૈવોપજીવતિ ।

ધર્માત્મા ભવતિ હ્યેવ ચિત્તશ્ચાસ્ય પ્રસીદતિ ॥૪૧॥

બુદ્ધિવાન મનુષ્ય ધર્મમાં પ્રીતિવાન હોય છે, ધર્મથીજ

જીવે છે અને ધર્માત્મા થાય છે; તથા ધર્મમાંજ તેનું ચિત્ત પ્રસન્ન રહે છે. ૪૧

यस्यात्मा विरतः पापात् कल्याणे च निवेशितः ।

तेन सर्वमिदं बुद्धं प्रकृतिर्विकृतिश्च या ॥૪૨॥

જનો આત્મા પાપથી નિવૃત્ત થયેલો છે અને શુભ કાર્યમાં જોડાયેલો છે, તે પુરુષજ આ જગતમાં સ્વભાવને અને વિકારને જાણે છે. ૪૨

प्रज्ञा चक्षुर्नर इह दोषान्नैवानुरुध्यते ।

विरज्यते यथाकामं न च धर्मं विमुञ्चति ॥૪૩॥

જ મનુષ્યનું બુદ્ધિશી નેત્ર ખુલેલું છે તે આ જગતમાં ઠાઠ પણ દોષથી બંધાતો નથી. ઇચ્છા હોય તેનો તે ત્યાગ કરે છે; પણ ધર્મનો ત્યાગ કરતો નથી. ૪૩

वार्यमाणोऽपि पापेभ्यः पापात्मा पापमिच्छति ।

चोद्यमानोऽपि पापेन शुभात्मा शुभमिच्छति ॥૪૪॥

પાપમાંથી વારવા છતાં પણ પાપી માણસ પાપની ઇચ્છા કરે છે અને પાપમાં જોડાવા છતાં પણ સારો પુરુષ શુભનેજ ઇચ્છે છે. ૪૪

निषेवते प्रशस्तानि निन्दितानि न सेवते ।

अनास्तिकः श्रद्धवान् एतत्पण्डितलक्षणम् ॥૪૫॥

જ મનુષ્ય ઉત્તમ ધર્મનું પાલન કરે છે, નિંદા કરવા યોગ્ય આચરણ કરતો નથી; આસ્તિક છે અને શ્રદ્ધાવાન છે;

તેજ પંડિતનાં લક્ષણવાળો છે. ૪૫

શુભાશુભફલં કર્મ મનોનત્પેદસંભવમ્ ।

કર્મજા ગતયો નૃણામુત્તમાધમમધ્યમાઃ ॥૪૬॥

મન, વાણી અને શરીરથી થયેલાં કર્મો વડેજ શુભ અને અશુભ ફળ ઉપજતાં હોવાથી મનુષ્યની ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ ગતિ તેનાં તેવાં કર્મો વડેજ થાય છે. ૪૬

પરદ્રવ્યેષ્વભિધ્યાનં મનસાઽનિષ્ઠચિન્તનમ્ ।

વિતથાભિનિવેશશ્ચ ત્રિવિધં કર્મ માનસમ્ ॥૪૭॥

પરાયાં દ્રવ્યની લાલચ, મનથી અશુભ ચિંતન અને અયોગ્ય આગ્રહ, એ ત્રણે પ્રકારનાં માનસિક પાપકર્મ છે.

પારુષ્યમનૃતશ્ચૈવ પૈશુન્યશ્ચાપિ સર્વશઃ ।

અસમ્બદ્ધપ્રલાપશ્ચ વાઙ્મયં સ્યાચ્ચતુર્વિદુમ્ ॥૪૮॥

કઠોર વચન, અસત્ય લાપણ, પરાયાં છિદ્ર જોવાં, આડિયાપણું અને સંબંધ વિનાનું બોલવું, એ ચાર પ્રકારનાં પાપ વાણીથી થાય છે. ૪૮

અદત્તાનામુપાદાનં હિંસા ચૈવાવિધાનતઃ ।

પરદારોપસેવા ચ શરીરં ત્રિવિધં સ્મૃતમ્ ॥૪૯॥

નહિ આપેલી વસ્તુ પરાણે લેવી, વિધિરહિત હિંસા અને પરસ્ત્રીનું સેવન, એ ત્રણ પ્રકારનાં શારીરિક પાપ છે. ૪૯

ત્રિદણ્ડમેતાન્નિશ્ણિપ્ય સર્વભૂતેષુ માનવઃ ।

કામક્રોધૌ તુ સંયમ્ય તતઃ સિદ્ધિં નિચચ્છતિ ॥૫૦॥

સર્વ પ્રાણીના હિતને માટે મન, વાણી અને શરીર, એ ત્રણને (ઉપર કહેલાં) પાપથી રોકવારૂપી ત્રિદંડને ધારણ કરીને તથા કામ અને ક્રોધને સંયમમાં રાખીને મનુષ્ય સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે. ૫૦

કૃત્વા પાપં હિ સન્તપ્ય તસ્માત્ પાપાત્ પ્રમુચ્યતે ।

નૈવં કુર્યાં પુનરિતિ નિવૃત્ત્યા પૂયતે તુ સઃ ॥૫૧॥

કરેલા પાપનો પશ્ચાત્તાપ કરવાથી તે પાપથી મુક્ત થવાય છે અને “ ફરીથી તેમ નહિ કરું ” એવી પ્રતિજ્ઞા કરીને પાપકર્મથી નિવૃત્ત થવાથી તે મનુષ્ય પવિત્ર થાય છે.

ધર્મં શનૈઃ સશ્ચિનુયાત્ વલ્મીકમિવ મૃત્તિકાઃ ।

પરલોકસહાયાર્થં સર્વભૂતાન્યપીડયન્ ॥૫૨॥

મનુષ્યે ઠાઠ પ્રાણીને પીડા ન આપતાં ઉઘેઈ જમ માટીનો થર બનાવે છે, તેમ પરલોકમાં સહાય થવાને માટે ધર્મનો ધીમે ધીમે સંગ્રહ કરવો. ૫૨

મૃતં શરીરમુત્સૃજ્ય કાષ્ઠલોષ્ઠસમં ક્ષિતૌ ।

વિમુક્તા બાન્ધવા યાન્તિ ધર્મસ્તમનુગચ્છતિ ॥૫૩॥

બંધુઓ કાષ્ઠ અને માટીના ઢેકાની પેઠે, મરેલા શરીરનો પૃથ્વી પર ત્યાગ કરીને પાછા જાય છે અને માત્ર ધર્મ (પાપ અને પુણ્ય) તેની સાથે જાય છે. ૫૩

चाणक्यनीति सार

प्रकरण १ लुं-सत्संग विषे

दर्शनध्यानसंस्पर्शैर्मत्सी कूर्मीं च पक्षिणी ।

शिशुं पालयते नित्यं तथा सज्जनसंगतिः ॥१॥

જેમ માછલી, કાચળી અને પક્ષિણી દર્શન, ધ્યાન ને સ્પર્શથી બચ્ચાંચ્ચાનું સર્વદા પાલન કરે છે; તેમ સજ્જનો પણ તેમનો સત્સંગ કરનારનું પાલન કરે છે. ૧

ગમ્યતે यदि मृगेन्द्रमंदिरं लभ्यते करिकपोलमौक्तिकम् ।

जं कालयगते च लभ्यते वत्सपृच्छ खरचर्मखंडनम् ॥

સિંહના રહેઠાણમાં જઈ ચઢનારને હાથીના કપાળ-માંથી નીકળેલાં મોતી મળે છે; અને શિયાળના રહેઠાણમાં જનારને તો વાછરડાનું પૂંછડું અને ગધેડાના ચામડાના કટકાજ મળે છે—અર્થાત્ મનુષ્ય જેવે ઠેકાણે જાય તેવુંજ

ફળ મેળવે છે.૨

સાધૂનાં દર્શનં પુણ્યં તીર્થભૂતા હિ સાધવઃ ।

કાલેન ફલતે તીર્થં સઘઃ સાધુસમાગમઃ ॥૩॥

સદાચારી સાધુનું દર્શન પુણ્યરૂપ છે; કારણ કે તેઓ જંગમ તીર્થરૂપ હોય છે. સ્થાવર તીર્થ તો કાળે કરીને ફળને આપે; પણ સાધુસમાગમ સત્વર ફળ આપે છે. ૩

સંસારકડુવૃક્ષસ્ય દ્વે ફલે અમૃતોપમે ।

સુભાષિતં ચ સુસ્વાદુ સંગતિઃ સુજને જને ॥૪॥

આ સંસારરૂપી કડવા વૃક્ષનાં બે ફળ અમૃત જેવાં છે. એક રસયુક્ત મધુર વચન અને બીજું સજ્જનની સંગતિ.

પ્રકરણ ૨ જું-સજ્જન વિષે

સંતોષામૃતવૃક્ષાનાં યત્સુખં શાંતિરેવ ચ ।

ન ચ તદ્વનલુબ્ધાનામિતશ્ચેતશ્ચ ધાવતામ્ ॥૧॥

સંતોષરૂપી અમૃતથી તૃપ્ત થયેલા અને શાંત ચિત્ત-
વાળા પુરુષને જ સુખ મળે છે; તે ધનના લોભથી અહીં-
તહીં દોડાદોડ કરનારા પુરુષોને મળતું નથી. ૧

તૃણં બ્રહ્મવિદઃ સ્વર્ગસ્તૃણં શૂરસ્ય જીવિતમ્ ।

જિતાક્ષસ્ય તૃણં નારી નિસ્પૃહસ્ય તૃણં જગત્ ॥૨॥

બ્રહ્મવેદાને મન સ્વર્ગ પણ તૃણ સમાન છે; શૂરવીરને
જીવંતર પણ તૃણ સમાન છે; ઇન્દ્રિયો વશ હોય તેને સ્ત્રી તૃણ
સમાન છે અને નિસ્પૃહ મનુષ્યને મન જગત તૃણ સમાન છે.

અહો વત વિચિત્રાણિ ચરિતાનિ મહાત્મનામ્ ।

લક્ષ્મીં તૃણાય મન્યન્તે તદ્ધારેણ નમંતિ ચ ॥૩॥

મહાત્માઓનાં ચરિત્ર આશ્ચર્યકારક અને વિચિત્ર હોય છે.
કેમકે તેઓ લક્ષ્મીને તૃણ સમાન માને છે; અને (પ્રાપ્ત
હોય કે થાય તો) તેના ભારથી તેઓ નમ્ર થઈ રહે છે. ૩

સ્વર્ગસ્થિતાનામિહ જીવલોકે ચત્વારિ ચિહ્નાનિ વસંતિ દેહે ।

દાનપ્રસંગો મધુરા ચ વાણી દેવાર્ચનં બ્રાહ્મણતર્પણં ચ ॥૪॥

સ્વર્ગના લોકોમાંથી આ જીવલોકમાં જન્મેલા મનુષ્યમાં
ચાર ચિહ્નો હોય છે. દાન કરવાનો સ્વભાવ, મીઠી વાણી,

દેવપૂજા અને ગુણકર્મથી બ્રાહ્મણ હોય તેને તૃપ્ત કરવાનો સ્વભાવ. ૪

દાતૃત્વં પ્રિયવક્તૃત્વં ધીરત્વમુચિતજ્ઞતા ।

અમ્યાસેન ન લભ્યન્તે ચત્વારઃ સહજા ગુણાઃ॥૫॥

શ્રેષ્ઠ પુરુષોને ઉદારતા, પ્રિય વાણી, ધીરતા અને યોગ્યાયોગ્યતુ જ્ઞાન, એ ચાર ગુણો અભ્યાસથી મળેલા હોતા નથી, પણ તેમનામાં સ્વભાવથીજ હોય છે. ૫

ધર્મે તત્પરતા મુખે મધુરતા દાને સમુત્સાહતા

મિત્રેઽવંચકતા ગુરૌ વિનયિતા ચિત્તેઽતિગંભીરતા ।

આચારે શુચિતા ગુણે રસિકતા શાસ્ત્રેષુ વિજ્ઞાતૃતા

રૂપે સુંદરતા શિવે ભજનતા ત્વય્યસ્તિ મો રાઘવ ॥૬॥

ધર્મમાં તત્પરતા, વાણીમાં મધુરતા, દાનમાં ઉત્સાહ, મિત્ર સાથે નિષ્કપટતા, ગુરુજનો પ્રત્યે નમ્રતા, ચિત્તમાં અતિ ગંભીરતા, આચારમાં પવિત્રતા, ગુણોમાં રસિકતા, શાસ્ત્રોમાં સારી પ્રવીણતા, રૂપમાં સુંદરતા અને શિવમાં ભક્તિ એ સર્વ ગુણો તો હે રાઘવ ! એક તમારામાંજ છે—અર્થાત્ અવતારી પુરુષોમાંજ એ સદ્ગુણો એકત્ર હોય છે. ૬

કાષ્ઠં કલ્પતરુઃ સુમેરુરચલશ્ચિંતામણિઃ પ્રસ્તરઃ

સૂર્યસ્તીવ્રકરઃ શશી ક્ષયકરઃ ક્ષારો હિ વારાંનિધિઃ ।

કામો નષ્ટતર્જુર્બલાર્દિતિસુતો નિત્યં પશુઃ કામગૌ-

ર્નોતાંસ્તે તુલયામિ મો રઘુપતે કસ્યોપમા દીયતે ॥૭॥

કલ્પવૃક્ષ તો કાષ્ઠ છે; મેરુપર્વત અચળ—જડ છે; ચિંતા-
મણિ તો પથ્થર છે; સૂર્યનાં કિરણ અત્યંત ઉષ્ણ છે; ચંદ્રમાનાં
કિરણ તો ક્ષીણ થઈ જાય છે; સમુદ્ર તો ખારો છે; કામદેવને
શરીર નથી; બલિરાજ દૈત્ય જાતિના હતા અને કામધેનુ તો
પશુ જાતિ છે; તેથી એ સર્વની તુલના હું આપ સાથે કરી
શકતો નથી. માટે હે રઘુપતિ ! આપને હું કાની ઉપમા આપું?

છિન્નોઽપિ ચંદનતરુર્ન જહાતિ ગંધં

વૃદ્ધોઽપિ વારણપતિર્ન જહાતિ લીલામ્ ।

યંત્રાર્પિતો મધુરતાં ન જહાતિ ચેક્ષુઃ

ક્ષીણોઽપિ ન ત્યજતિ શીલગુણાન્કુલીનઃ ॥૮॥

કાપવા છતાં પણ જેમ ચંદનનું વૃક્ષ સુગંધ છોડી
દેતું નથી; હાથી વૃદ્ધ થાય તો પણ વિલાસ છોડતો નથી
અને યંત્રમાં પીલવા છતાં શેરડી મધુરતા છોડતી નથી;
તેમ કુળવાન પુરુષો દરિદ્રતા પામે તો પણ પોતાના સદ્ગુણો
ત્યજ દેતા નથી. ૮

પ્રલયે ભિન્નમર્યાદા ભવન્તિ કિલ સાગરાઃ ।

સાગરા ભેદમિच्छન્તિ પ્રલયેઽપિ ન સાધવઃ ॥૯॥

સમુદ્રો તો પ્રલયકાળમાં પણ મર્યાદા ત્યજ દે છે અને
સાગરો ભેદ (જુદાં જુદાં નામો) ઈચ્છે છે; પરંતુ સારા
માણસો પ્રલયકાળમાં પણ તેવું કરતા કે ઈચ્છતા નથી. ૯

પ્રકરણ ૩ જું-દુર્જન વિષે

દુરાચારી દુષ્ટદૃષ્ટિદુરાવાસી ચ દુર્જનઃ ।

યન્મૈત્રી ક્રિયતે પુંસાં સ તુ શીઘ્રં વિનશ્યતિ ॥૧॥

દુરાચારી, ખોટી દૃષ્ટિવાળા, ખરાબ સ્થાનમાં રહેનારા અને દુર્જન સાથે જ મૈત્રી કરે છે; તે જલદી નાશ પામે છે.

મૂર્ખસ્તુ પરિહર્તવ્યઃ પ્રત્યક્ષો દ્વિપદઃ પશુઃ ।

મિનત્તિ વાક્યશલ્યેન હૃદયં કંટકો યથા ॥૨॥

મૂર્ખનો તો ત્યાગજ કરવો યોગ્ય છે. કેમકે તે સાક્ષાત્ બે પગવાળા પશુ જેવો છે. કંટક જમ આંધળાના પગને વિંધીને સાલે છે; તેમ મૂર્ખ મનુષ્ય દુર્વચનરૂપી ખાણુથી હૃદયને વિંધે છે. ૨

દુર્જનસ્ય ચ સર્પસ્ય વરં સર્પો ન દુર્જનઃ ।

સર્પો દશતિ કાલેન દુર્જનસ્તુ પદે પદે ॥૩॥

દુર્જન અને સર્પ એ બેમાં સર્પ સારો છે; દુર્જન નહિ. કારણકે સર્પ તો કોઈક સમયેજ ડસે છે, અને દુર્જન તો પગલે પગલે દુઃખ આપે છે. ૩

તક્ષકસ્ય વિષં દંતે મક્ષિકાયા વિષં શિરઃ ।

વૃશ્ચિકસ્ય વિષં પુચ્છે સર્વાંગે દુર્જનો વિષમ્ ॥૪॥

સર્પના દાંતમાં વિષ છે; માખીના માથામાં વિષ છે; વિંછીના આંકડામાં વિષ છે પણ દુર્જનના તો સર્વાંગમાં

વિષ છે—અર્થાત્ દુર્જનથી તો દૂરજ રહેવું. ૪

અત્યન્તકોપઃ કટુકા ચ વાણી દરિદ્રતા ચ સ્વજનેષુ વૈરમ્ ।
નીચપ્રસંગઃ કુલહીનસેવા ચિહ્નાનિ દેહે નરકસ્થિતાનામ્ ॥૫॥

અત્યંત ક્રોધ, કડવી વાણી, દરિદ્રતા, સંબંધીઓમાં
વૈરભાવ, નીચનો સંગ અને કુળહીનની સેવા, એ ચિહ્ન
નરકમાંથી જન્મેલાના દેહમાં સ્વભાવથી હોય છે. ૫

હસ્તૌ દાનવિવર્જિતૌ શ્રુતિપુટૌ સારસ્વતદ્રોહિણૌ

નેત્રે સાધુવિલોકનેન રહિતે પાદૌ ન તીર્થ ગતૌ ।

અન્યાયાર્જિતવિત્તપૂર્ણમુદરં ગર્વેણ તુંગં શિરો

રે રે જમ્બુક મુંચ મુંચ સહસા નીચં સુનિંદ્યં વપ્તુઃ ॥૬॥

જ મનુષ્યના હાથ દાનરહિત, કાન વેદશાસ્ત્રના
વિરોધી, જનાં નેત્રો સત્પુરુષોનાં દર્શનરહિત, પગ તીર્થ-
યાત્રારહિત, અન્યાયથી મેળવેલા ધન વડે ઉદરપોષણ અને
મસ્તક ગર્વથી અક્રંડ રહેલું છે; એવા નીચ માણસના
નિંદવા યોગ્ય શરીરને રે રે શિયાળ ! તું પણ નહિ ખાતાં
મૂકી દે—છોડી દે. ૬

ન વેત્તિ યો યસ્ય ગુણપ્રકર્ષ સ તં સદા નિન્દતિ નાત્ર ચિત્રમ્ ।

યથા કિરાતી કરિકુંભલબ્ધાં મુક્તાં પરિત્યજ્ય વિમર્તિં ગુંજામ્ ॥૭॥

જમ ભીલડી હાથીના કુંભસ્થળના મોતીને જવા દઈ
ચણોડીનો હાર પહેરે છે; તેમ જ મનુષ્ય ગુણીજનના ગુણ-
પ્રભાવને જાણતો નથી તેજ તેની સદા નિંદા કરે છે. ૭

દંદ્યમાનાઃ સુતીવ્રેણ નીચાઃ પરયશોઽગ્નિના ।

અશક્તાસ્તત્પદં ગન્તું તતો નિંદાં પ્રકુર્વતે ॥૮॥

બીજની કીર્તિરૂપી દુઃખદાયક અગ્નિથી બળ્યા કરતા દુર્જનો, તેના જેવું પદ મેળવવા અશક્ત હોય છે; એટલે તેની નિંદા કરીને સંતોષ પામે છે. ૮

પરસ્પરસ્ય મર્માણિ યે ભાષંતે નરાધમાઃ ।

ત એવ વિલયં યાંતિ વલ્મીકોદરસર્પવત્ ॥૯॥

જે અધમ મનુષ્યો એકબીજના અંતઃકરણમાં દુઃખ થાય એવાં વચનો બોલે છે; તેઓ હંડા રાફડામાં પડી રહી નાશ પામનારા સર્પની પેઠે અવશ્ય નાશ પામે છે. ૯

અંતઃસારવિહીનાનામુપદેશો ન જાયતે ।

મલયાચલસંસર્ગાન્ન વેણુશ્ચંદનાયતે ॥૧૦॥

જેમ મલયાચલના સંગથી વાંસ ચંદન થતો નથી; તેમ અંતરમાં બુદ્ધિ વિનાના મનુષ્યોને ઉપદેશ લાગતો નથી. ૧૦ ન દુર્જનઃ સાધુદશામુપૈતિ बहुप्रकारैरपि शिक्ष्यमाणः ।

આલ્સિક્તઃ પયસા ઘૃતેન ન નિંબવૃક્ષો મધુરત્વમેતિ ॥૧૧॥

જેમ દૂધ અને ઘી લીમડાના મૂળમાં સિંચવાથી તેમાં મીઠાશ આવતી નથી; તેમ બહુ પ્રકારે ઉપદેશ આપવા છતાં પણ દુર્જનમાં સાધુતા આવી શકતી નથી. ૧૧

અન્તર્ગતમલો દુષ્ટસ્તીર્થસ્નાનશતૈરપિ ।

ન શુદ્ધ્યતિ યથા માંડં સુરાયા દાહિતં ચ તત્ ॥૧૨॥

જેમ મદિરાના પાત્રને અગ્નિમાં બાળવા છતાં પણ તે પવિત્ર થતું નથી; તેમ જેના અંતરમાં પાપરૂપી મળ રહેલો છે, તે દુષ્ટ સો વાર તીર્થસ્નાન કરે તોપણ શુદ્ધ થઈ શકતો નથી. ૧૨

દુર્જનં સજ્જનં કર્તુમુપાયો ન હિ ભૂતલે ।

અપાનં શતઘ્ના ધૌતં ન શ્રેષ્ઠમિન્દ્રિયં ભવેત્ ॥૧૩॥

જેમ ગુદાદંદ્રિયને સોવાર ધુવે તોપણ તે ઉત્તમ થઈ શકતી નથી; તેમ દુર્જનને સજ્જન કરવાનો કોઈ પણ ઉપાય આ પૃથ્વીમાં નથી. ૧૩

વયસઃ પરિણામેઽપિ યઃ સ્વલઃ સ્વલ એવ સઃ ।

સંપક્કમપિ માધુર્યં નોપયાતીંદ્રવારુણમ્ ॥૧૪॥

જેમ ઇંદ્રવરણાનું ફળ પાકું થયા છતાં પણ મીઠું થતું નથી; તેમ ખળ મનુષ્ય પણ ઉંમર વધવા છતાં ખળજ રહે છે. ૧૪

પ્રકરણ ૪ થું-બ્રાહ્મણ વિષે

અકુષ્ટફલમૂલોનિ વનવાસરતિઃ સદા ।

કુરુતેઽહરહઃ શ્રાદ્ધમૃષિર્વિપ્રઃ સ ઉચ્યતે ॥૧॥

જે બ્રાહ્મણ વગર ખેડાયલી ભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયેલાં ફળભૂળથી નિર્વાહ કરીને સદા વનવાસમાંજ પ્રીતિવાળો તથા પ્રતિદિવસ શ્રાદ્ધ કરનારો હોય તે ઋષિ કહેવાય છે. ૧

एकाहारेण संतुष्टः षट्कर्मनिरतः सदा ।

ऋतुकालाभिगामी च स विप्रो द्विज उच्यते ॥૨॥

જે બ્રાહ્મણ એક ટંકના આહારથી સંતુષ્ટ રહેનારો, ભણવું-ભણાવવું, યજ્ઞ કરવો-કરાવવો અને દાન લેવું તથા આપવું, એ પોતાનાં ષટ્કર્મમાં સદા પ્રીતિવાળો, અને ઋતુ-કાળેજ સ્ત્રીસંગ કરનારો હોય, તે વિપ્ર દ્વિજ કહેવાય છે.

लौकिके कर्मणि रतः पशूनां परिपालकः ।

वाणिज्यकृषिकर्मा यः स विप्रो वैश्य उच्यते ॥૩॥

જે બ્રાહ્મણ લૌકિક કર્મમાં પ્રીતિવાળો, પશુઓનું પરિ-પાલન કરનારો તથા વ્યાપાર અને ખેતીનો ધંધો કરનારો હોય તે વૈશ્ય કહેવાય છે. ૩

लाक्षादितैलनीलीनां कौसुंभमधुसर्पिषाम् ।

विक्रेता मद्यमांसानां स विप्रः शूद्र उच्यते ॥૪॥

લાખ, તેલ, ગળી, કસુંબો, મધ, ધી, મદિરા અને માંસ

વગેરે પદાર્થો વેચનારો આશ્ચર્ય શૂદ્ર કહેવાય છે. ૪

પરકાર્યવિંતા ચ દાંભિકઃ સ્વાર્થસાધકઃ ।

છલી દ્રેષી મૃદુઃ કૂરો વિપ્રો માર્જાર ઉચ્યતે ॥૫॥

ખીબનું કામ બગાડનારો, પાખંડી, સ્વાર્થ સાધનારો, છળ કરનારો, દ્રેષ કરનારો, મોઢે મીઠું બોલનારો અને દુદ્ધમાં કૂરતાવાળો આશ્ચર્ય બિલાડો કહેવાય છે. ૫

વાપીકૂપતઢાગાનામારામસુરવેશ્મનામ્ ।

ઉચ્છેદને નિરાશંકઃ સ વિપ્રો મ્લેચ્છ ઉચ્યતે ॥૬॥

વાવ, ફૂવા, તળાવ, બગીચા અને દેવમંદિરનો વિનાશ કરવામાં જે આશ્ચર્ય નીડર હોય, તે મ્લેચ્છ કહેવાય છે. ૬

દેવદ્રવ્યં ગુરુદ્રવ્યં પરદારાભિમર્શનમ્ ।

નિર્વાહઃ સર્વભૂતેષુ વિપ્રશ્રાણ્ડાલ ઉચ્યતે ॥૭॥

દેવદ્રવ્ય અને ગુરુદ્રવ્યનું હરણ કરનારો, પરસ્ત્રીનો સંગ કરનારો અને સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર નિર્વાહ કરનારો આશ્ચર્ય ચંડાળ કહેવાય છે. ૭

પ્રકરણ ૫ મું-માતાપિતા વિષે

જનિતા ચોપનેતા ચ યસ્તુ વિદ્યાં પ્રયચ્છતિ ।

અન્નદાતા મયત્રાતા પંચૈતે પિતરઃ સ્મૃતાઃ ॥૧॥

જન્મે આપનાર, સંસ્કાર કરાવનાર, વિદ્યા ભણાવનાર,
અન્નદાતા અને ભયથી બચાવનાર, એ પાંચ પિતા ગણાય છે.

રાજપત્ની ગુરોઃ પત્ની મિત્રપત્ની તથૈવ ચ ।

પત્નીમાતા સ્વમાતા ચ પંચૈતા માતરઃ સ્મૃતાઃ ॥૨॥

રાજપત્ની, ગુરુપત્ની, મિત્રપત્ની, પત્નીની માતા (સાસુ)
અને પોતાની માતા, એ પાંચ માતાઓ કહેવાય છે. ૨

દીપો ભક્ષયતે ધ્વાતં કજ્જલં ચ પ્રસ્રયતે ।

યદન્નં ભક્ષ્યતે નિત્યં જાયતે તાદૃશી પ્રજા ॥૩॥

દીવો જમ અંધકારનું ભક્ષણ કરતો હોવાથી કાજળને
ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ મનુષ્ય પણ નિત્ય જવું અન્ન ભક્ષણ
કરે છે તેવીજ પ્રજા તેને ઉત્પન્ન થાય છે. ૩

લાલયેત્પંચ વર્ષાણિ દશ વર્ષાણિ તાડયેત્ ।

પ્રાપ્તે તુ ષોડશે વર્ષે પુત્રે મિત્રત્વમાચરે ॥૪॥

પુત્રને પાંચ વરસ સુધી લાડ લડાવવાં; દશ વર્ષનો
થતાં સુધી તાડન કરવું અને સોળ વર્ષનો થતાં તેની
સાથે મિત્રભાવથી વર્તવું. ૪

પુત્રાશ્ચ વિવિધૈઃ શીલૈર્નિયોજ્યાઃ સતતં બુધૈઃ ।

નીતિજ્ઞાઃ શીલસંપન્ના ભવંતિ કુલપૂજિતાઃ ॥૫॥

બુદ્ધિવાન મનુષ્યોએ પુત્રોને સર્વદા વિવિધ પ્રકારે સદા-
ચારમાં બેઠવા બેઠાંએ. ઠમક એથી તેઓ નીતિને બાળનારા
અને સદ્ગુણસંપન્ન થાય છે તથા કુળમાં પૂજાય છે. ૫

માતા રિપુઃ પિતા શત્રુર્બાલો યામ્યાં ન પાઠ્યતે ।

સમામધ્યે ન શોભેત હંસમધ્યે વક્રો યથા ॥૬॥

જે માતા અને પિતા બાળકને સુશીલતા અને સુનીતિ
ધત્યાદિતું શિક્ષણ આપતાં નથી તે બાળકનાં શત્રુ છે. જેમ
હંસના સમાજમાં બગલો શોભે નહિ, તેમ સજ્જનોની
સભામાં તેવો બાળક શોભતો નથી. ૬

પ્રકરણ ૬ હું-સપૂત અને કપૂત વિષે

एकेनापि सुवृक्षेण पुष्पितेन सुगन्धिना ।

वासितं तद्वनं सर्वं सुपुत्रेण कुलं यथा ॥१॥

જેમ પુષ્પ અને સુગંધયુક્ત એક પણ સાફ વૃક્ષ હોય
તો સર્વ વન સુગંધવાળું થઈ રહે છે; તેમ એક પણ
સારા પુત્રથી આખું કુળ કીર્તિવાન થાય છે. ૧

एकेनापि सुपुत्रेण विद्यायुक्तेन साधुना ।

आह्लादितं कुलं सर्वं यथा चंद्रेण शर्वरी ॥२॥

જેમ ચંદ્રમા વડે રાત્રિ શોભા પામે છે; તેમ એક પણ

વિદ્વાન અને સાધુ સુપુત્રથી સમગ્ર કુળ આનંદ પામે છે. ૨

किंजातैर्बहुभिः पुत्रैः शोकसंतापकारकैः ।

वरमेकः कुलालंबी यत्र विश्राम्यते कुलम् ॥૩॥

શોક અને સંતાપ કરાવનારા બહુ પુત્રો જન્મ્યા હોય તેથી શું ? તેના કરતાં તો કુળના આધારરૂપ એવો એક પુત્ર હોય એજ શ્રેષ્ઠ છે; કે જનાથી કુળ વિશ્રામ પામે છે. ૩

मूर्खश्चिरायुर्जातोऽपि तस्माज्जातमृतो वरः ।

मृतस्तु चाल्पदुःखाय यावज्जीवं जडो ददेत् ॥૪॥

મૂર્ખ પુત્ર મોટી ઉંમરનો થાય તે કરતાં જન્મતાંજ મૃત્યુ પામે તે શ્રેષ્ઠ છે. કેમકે તેના મરણ વખતે થોડું દુઃખ થાય છે; અને જીવવાથી તો જીવે ત્યાં સુધી સંતાપ થાય છે. ૪

एकैकं शुष्कवृक्षेण दह्यमानेन वह्निना ।

दह्यते तद्वनं सर्वं कुपुत्रेण कुलं यथा ॥૫॥

જમ એકજ સૂકા વૃક્ષને લીધે આજીવન અગ્નિથી બળી જાય છે, તેમ એકજ કપૂતથી સર્વ કુટુંબ સંતાપ પામે છે. ૫

પ્રકરણ ૭ મું—વિદ્યાભ્યાસ વિષે

કામધેનુગુણા વિદ્યા હ્યકાલે ફલદાયિની ।

પ્રવાસે માતૃસદૃશી વિદ્યા ગુપ્તં ધનં સ્મૃતમ્ ॥ ૧ ॥

વિદ્યામાં કામધેનુના જેવા ગુણ છે. કેમકે તે કવચ્છતે પણ ક્ષણ આપનારી છે અને પ્રવાસમાં માતા સમાન છે. વળી વિદ્યાને ગુપ્ત ધન પણ કહે છે. ૧

વિદ્યા મિત્રં પ્રવાસેષુ માર્યા મિત્રં ગૃહેષુ ચ ।

વ્યાધિતસ્યૌષધં મિત્રં ધર્મો મિત્રં મૃતસ્ય ચ ॥ ૨ ॥

પ્રવાસમાં વિદ્યા મિત્રરૂપ છે; ઘરમાં સ્ત્રી મિત્રરૂપ છે; વ્યાધિમાં ઔષધ મિત્રરૂપ છે, અને મરનારને ધર્મ મિત્રરૂપ છે.

આહારનિદ્રામયમૈથુનાનિ સમાનિ ચૈતાનિ નૃણાં
પશુનામ્ । જ્ઞાનં નરણામધિકો વિશેષો જ્ઞાનેન હીનાઃ
પશુભિઃ સમાનાઃ ॥ ૩ ॥

આહાર, નિદ્રા, સ્વપ્ન અને મૈથુન, એટલી બાબતો મનુષ્ય અને પશુઓમાં સમાન છે. મનુષ્યોમાં માત્ર જ્ઞાનજ અધિક છે. જ્ઞાનહીન મનુષ્ય પશુ સમાન કહેવાય છે. ૩

જ્ઞનઃ પુચ્છમિવ વ્યર્થં જીવિતં વિદ્યયા વિના ।

ન ગુહ્યગોપને શક્તં ન ચ દંશનિવારણે ॥ ૪ ॥

જ્ઞાનની પૂછડી ગુપ્ત સ્થળને ઢાંકવાને વા માખી મચ્છરને ઉડાડવાને કામ આવતી નથી—અર્થાત્ વ્યર્થ છે; તેવી

રીતે વિદ્યા વિતાના મનુષ્યનું જીવતર પણ વ્યર્થ છે. ૪

किं कुलेन विशालेन विद्याहीनेन देहिनाम् ।

दुष्कुलं चापि विदुषो देवैरपि सुपूज्यते ॥ ૫ ॥

મોટા કુળનો હોવા છતાં જો તે વિદ્યાહીન હોય તો તેથી શું લાભ? નીચા કુળમાં હોય તોપણ વિદ્વાન દેવતાઓ પેટે પૂજાય છે. ૫

रूपयौवनसंपन्ना विशालकुलसंभवाः ।

विद्याहीना न शोभन्ते निर्गन्धा इव किंशुकाः ॥ ૬ ॥

૩૫ અને યૌવનથી સંપન્ન હોય અને મોટા કુળમાં જન્મ્યો હોય તોપણ આખરાનાં ફૂલ જમ સુગંધી વિના શોભતાં નથી; તેમ વિદ્યાહીન મનુષ્યો શોભતા નથી. ૬

यथा खात्वा खनित्रेण भूतले वारि विन्दति ।

तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रूषुरधिगच्छति ॥ ૭ ॥

જમ મનુષ્ય ખોદવાનાં હથિયારો વડે પૃથ્વીને ખોદીને પાતાળમાંનું જળ મેળવે છે; તેમ ગુરુના દૃઢ્યમાં રહેલી વિદ્યાને પણ તેમની સેવા કરનારો શિષ્ય પામે છે. ૭

सुखार्थी चेत्त्यजेद्विद्यां विद्यार्थी चेत्त्यजेत्सुखम् ।

सुखार्थिनः कुतो विद्या सुखं विद्यार्थिनः कुतः ॥ ૮ ॥

સુખની ઇચ્છવાળાએ વિદ્યાભ્યાસ છોડી દેવો અને વિદ્યાની ઇચ્છવાળાએ સુખનો ત્યાગ કરવો. કેમકે સુખાર્થીને વિદ્યા ક્યાંથી અને વિદ્યાર્થીને સુખ ક્યાંથી? ૮

કામક્રોધો તથા લોભં સ્વાદુ શૃંગારકૌતુકે ।

અતિનિદ્રાતિસેવે ચ વિદ્યાર્થી હ્યષ્ટવર્જયેત્ ॥૧૯॥

કામ, ક્રોધ, લોભ, સ્વાદિષ્ટ અન્ન, શૃંગાર, ખેલ, અતિનિદ્રા અને ખીજની અતિ સેવા, એ આઠ વાનાં વિદ્યાર્થીએ લાગ કરવાં. ૯

પુસ્તકેષુ ચ યા વિદ્યા પરહસ્તેષુ યદ્વનમ્ ।

ઉત્પન્નેષુ ચ કાર્યેષુ ન સા વિદ્યા ન તદ્વનમ્ ॥૨૦॥

જે વિદ્યા માત્ર પુસ્તકમાંજ રહેલી છે અને જે ધન પરાયે હાથ રહેલું છે; તે વિદ્યા અને તે ધન કામ પડતી વખતે ઉપયોગી થતાં નથી. ૧૦

પ્રકરણ ૮ મું—ધનવાન અને નિર્ધન વિષે

यस्यास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवाः ।

यस्यार्थाः स पुमाँल्लोके यस्यार्थाः स च पंडितः ॥૨૧॥

જની પાસે ધન છે તેને મિત્રો થાય છે, જની પાસે ધન છે તેને બાંધવો થાય છે, જની પાસે ધન છે તે હલકા હોય તોપણ કુળવાન કહેવાય છે અને જની પાસે ધન છે તે (ભૂખ હોય તોપણ) પંડિત કહેવાય છે. ૧

त्यजन्ति मित्राणि धनैर्विहीनं दाराश्च भृत्याश्च सुहजनाश्च ।
तं चार्थवन्तं पुनराश्रयन्तेऽतोऽर्थो हि लोके पुरुषस्य बंधुः ॥૨॥

મિત્ર, સ્ત્રી, સેવકો અને કુટુંબીઓ ધનરહિત પુરુષને છોડી દે છે, અને તેજ પુરુષ પાછો ધનવાન થાય તો તેનો આશ્રય કરે છે; માટે આ જગતમાં ધનજ પુરુષનો ખંધુ છે. ૨
 કુર્ચૈલિનં દન્તમલોપધારિણં બહ્વાશિનં નિષ્ઠુરભાષિણં ચ ।
 સ્વર્યોદયે चास्तमिते शयानं विमुञ्चति श्रीर्यदि चक्रपाणिः॥

મલિન વસ્ત્ર પહેરનાર, દાંતને મેલા રાખનાર, ખડુ ખાનાર, નઠારાં વચન બોલનાર અને સૂર્યોદય તથા સૂર્યાસ્તસમયે સૂનારને, કદાપિ તે સાક્ષાત્ વિષ્ણુ હોય તોપણ, લક્ષ્મી ત્યજી દે છે. ૩

अन्यायोपार्जितं द्रव्यं दशवर्षाणि तिष्ठति ।

प्राप्ते चैकादशे वर्षे समूलं च विनश्यति ॥૪॥

અન્યાયથી પેદા કરેલું દ્રવ્ય દશ વર્ષ સુધી રહે છે અને અગીઆરમું વર્ષ આવતાં તે મૂળસહિત નાશ પામ છે.

अपुत्रस्य गृहं शून्यं दिशः शून्यास्त्वबांधवाः ।

मूर्खस्य हृदयं शून्यं सर्वशून्या दरिद्रता ॥૫॥

પુત્ર વિનાનું ઘર સૂનું છે; ખંધુ વિનાની દિશા સૂની છે; મૂર્ખનું હૃદય સૂનું છે અને દરિદ્રતા સર્વ વાતે સૂની છે. ૫

बृद्धकाले मृता भार्या बंधुहस्तगतं धनम् ।

भोजनं च पराधीनं तिस्रः पूंसां विडम्बनाः ॥૬॥

વૃદ્ધાવસ્થામાં મરેલી સ્ત્રી, ખંધુઓને હાથ ગયેલું ધન અને પરાધીન ભોજન, એ ત્રણે વાનાં પુરુષોને દુઃખદાયક છે.

વરં વને વ્યાઘ્રગર્જેદ્રસેવિતે દુમાલયે પત્રફલાંબુસેવનમ્ ।

તૃણેષુ શય્યાશતજીર્ણવલ્કલં ન બંધુમધ્યે ધનહીનજીવનઃ ।

વાધ અને હાથી વસતા હોય એવા ઝાડ નીચેનાં
ફળ, પાન અને જળનું ભક્ષણ કરવું, ઘાસ પર સૂવું અને
સો ઠેકાણે છિદ્રવાળાં વસ્ત્ર પહેરવાં શ્રેષ્ઠ છે; પરંતુ બંધુ-
ઓમાં રહીને ધન વિનાનું જીવન ગાળવું એ શ્રેષ્ઠ નથી.

ઉદ્યોગે નાસ્તિ દારિદ્ર્યં જપતો નાસ્તિ પાતકમ્ ।

મૌને ચ કલહો નાસ્તિ નાસ્તિ જાગરિતે ભયમ્ ॥૮॥

ઉદ્યોગ કરવાથી દરિદ્રતા, જપ કરવાથી પાપ, મૌનથી
કલેશ અને ભય તરહેવાથી ભય નિર્મૂળ થાય છે. ૮

ધનહીનો ન હીનશ્ચ ધનિકઃ સ સુનિશ્ચયઃ ।

વિદ્યારત્નેન યો હીનઃ સ હીનઃ સર્વવસ્તુષુ ॥૯॥

ધનહીન પુરુષને હલકો ન ગણવો, જો તે વિદ્વાન
હોય તો ધનવાનજ છે; પણ જો પુરુષ વિદ્યારૂપી રત્નથી
રહિત છે, તેજ સર્વ વાતે હલકો છે એમ જાણવું. ૯

ગુણાઃ સર્વત્ર પૂજ્યંતે ન મહત્યોઽપિ સંપદઃ ।

પૂર્ણેન્દુઃ કિં તથા વંદ્યો નિષ્કલંકો યથા કૃશઃ ॥૧૦॥

જેમ કૃશ છતાં બીજનો નિષ્કલંક ચંદ્ર વંદાય છે પણ
પૂર્ણિમાનો પુષ્ટ ચંદ્ર વંદન કરાતો નથી; તેમ સંપત્તિ ધણી
હોવા છતાં તે પૂજાતી નથી; અને ગુણોજ સર્વત્ર પૂજાય છે.

પ્રકરણ ૯ મું-સદ્ગુણ વિષે

येषां न विद्या न तपो न दानं न चापि शीलं न
गुणो न धर्मः । ते मृत्युलोके भुवि भारभूता मनुष्य-
रूपेण मृगाश्चरन्ति ॥१॥

જે મનુષ્યમાં વિદ્યા નથી, તપ નથી, દાન નથી, શીલ
નથી, ગુણ નથી કે ધર્મ નથી; તે આ પૃથ્વી પર કેવળ ભાર-
રૂપ હોઈને મનુષ્યના રૂપમાં મૃગ(પશુ)ની પેઠે ફરે છે. ૧

स जीवति गुणा यस्य यस्य धर्मः स जीवति ।

गुणधर्मविहीनस्य जीवितं निष्प्रयोजनम् ॥२॥

જગતમાં તેજ મનુષ્ય જીવે છે કે જનામાં સદ્ગુણો છે;
અને તેજ જીવે છે કે જનામાં ધર્મ છે. જે મનુષ્ય ગુણહીન
અને ધર્મહીન છે તેનું જીવનજ વૃથા છે. ૨

गुणैरुत्तमतां यांति नोच्चैरासनसंस्थिताः ।

प्रासादशिखरस्थोऽपि काकः किं गरुडायते ॥३॥

ભાણસ ઉંચા આસને બેસવાથી નહિ પણ ગુણથીજ
ઉત્તમતા પામે છે. મહેલના શિખરે બેસવાથી કાગડો કાંઈ
ગરુડ થઈ શકે ? ૩

यथा चतुर्भिः कनकं परीक्ष्यते निघर्षणच्छेदनताप-
ताडनैः । तथा चतुर्भिः पुरुषः परीक्ष्यते त्यागेन
शीलेन गुणेन कर्मणा ॥४॥

ધસવાથી, કાપવાથી, તપાવવાથી અને ટીપવાથી, એ ચાર પ્રકારે સુવર્ણની પરીક્ષા થઈ શકે છે; તેમ ત્યાગ, શીલ, ગુણ અને કર્મ, એ ચાર વડે માણસની પરીક્ષા થઈ શકે છે.

ગુણો ભૂષયતે રૂપં શીલં ભૂષયતે કુલમ્ ।

સિદ્ધિર્ભૂષયતે વિદ્યાં ભોગો ભૂષયતે ધનમ્ ॥૫॥

ગુણ રૂપને શોભાવે છે; શીલ કુળને શોભાવે છે; સિદ્ધિ વિદ્યાને શોભાવે છે અને પદાર્થો ધનને શોભાવે છે. ૫

દરિદ્રતા ધીરતયા વિરાજતે કુવસ્ત્રતા શુભ્રતયા વિરાજતે । કદન્બતા ચોષ્ણતયા વિરાજતે કુરૂપતા શીલયુતા વિરાજતે ॥૬॥

દરિદ્રતા ધીરજથી, સાદાં વસ્ત્ર સ્વચ્છતાથી, અન્નની કનિષ્ઠતા ગરમ કરવાથી અને કુરૂપતા શીલથી સુંદર લાગે છે.

શાંતિતુલ્યં તપો નાસ્તિ ન સંતોષાત્પરં મુખમ્ ।

ન તૃષ્ણાયાઃ પરો વ્યાધિર્ન ચ ધર્મો દયાસમઃ ॥૭॥

શાંતિ સમાન તપ નથી; સંતોષ સમાન મુખ નથી; તૃષ્ણા જોવો વ્યાધિ નથી અને દયા સમાન ધર્મ નથી. ૭

ક્રોધો વૈવસ્વતો રાજા તૃષ્ણા વૈતરણી નદી ।

વિદ્યા કામાદુષા ધેનુઃ સંતોષો નન્દનવનમ્ ॥૮॥

ક્રોધ યમરાજ જોવો છે; તૃષ્ણા વૈતરણી નદી જોવી છે; વિદ્યા કામદુષા ગાય જોવી છે અને સંતોષ નંદનવન જોવો છે.

વ્યાલાશ્રયાપિ વિફલાપિ સકંટકાપિ

વક્રાપિ પંકિલભવાપિ દુરાસદાપિ ।

ગન્ધેન બન્ધુરાસિ કેતકિ સર્વજંતો-

રેકો ગુણઃ સ્વલુ નિહંતિ સમસ્તદોષાન્ ॥૧॥

કોઈ એક કવિ કેતકી પ્રત્યે કહે છે કે, હે કેતકિ ! જો કે તું સર્પના ધરૂપ છે, ક્ષણરહિત છે, કાંટાવાળી છે, વાંકી છે, કીચડમાં ઉગનારી છે અને દુઃખથી મળે એવી છે; તોપણ તું એક સુગંધના ગુણ વડે સર્વ પ્રાણીઓના બંધુરૂપ થઈ રહેલી છે. એ ઉપરથી નિશ્ચય થાય છે કે, માણસમાં જો એક પણ સારો ગુણ હોય છે તો તે સર્વ દોષોનો નાશ કરે છે. ૯

દારેચ્છનાશનં દાનં શીલં દુર્ગતિનાશનમ્ ।

અજ્ઞાનનાશિની પ્રજ્ઞા ભાવના મયનાશિની ॥૧૦॥

દાન દરિદ્રતાનો, સુશીલતા દુર્દશાનો, સદ્ગુણો અજ્ઞાનનો અને શુભ ભાવના લયનો નાશ કરનાર છે. ૧૦

સિંહાદેકં વક્રાદેકં શિક્ષેદ્વત્વારિ કુકુટાત્ ।

વાયસાત્પંચ શિક્ષેદ્ વદ્ શુનસ્ત્રીણિ ગર્દભાત્ ॥૧૧॥

ખુદ્ધિવાન મનુષ્યે સિંહ અને બગલા પાસેથી એકેક, કુકડા પાસેથી ચાર, કાગડા પાસેથી પાંચ, કૂતરા પાસેથી છ અને ગધેડા પાસેથી ત્રણ ગુણો શીખવા જોઈએ. ૧૧

પ્રભૂતં કાર્યમલ્યં વા યચ્ચરઃ કર્તુમિચ્છતિ ।

સર્વારંભેણ તત્કાર્યં સિંહાદેકં પ્રવક્ષતે ॥૧૨॥

મોટું કિંવા નાનું કાર્ય જો જો કાર્ય કરવા મનુષ્ય

ધચ્છે તે તે કાર્ય તેણે સર્વ પ્રયત્નથી કરવું; એ એક મહાન ગુણ સિંહ પાસેથી શીખવો જોઈએ. ૧૨

इन्द्रियाणि च संयम्य ब्रह्मवत्पण्डितो नरः ।

देशकालबलं ज्ञात्वा सर्वकार्याणि साधयेत् ॥१३॥

વિદ્વાન પુરુષે બગલાની પેઠે ઇન્દ્રિયોનો સંયમ કરીને તેમજ દેશકાળ તથા બળને જાણીને સર્વ કાર્ય સાધવાં. ૧૩

प्रत्युत्थानं च युद्धं च संविभागं च बन्धुषु ।

स्वयमाक्रम्य भोगं च शिक्षेच्चत्वारि कुकुटात् ॥१४॥

યોગ્ય સમયે જાગવું તથા યુદ્ધ કરવું; બંધુઓને ભાગ આપવો અને પોતે પરાક્રમ કરીને ભોગ ભોગવવા; એ ચાર ગુણ કુકડા પાસેથી શીખવા જોઈએ. ૧૪

गूढं च मैथुनं धाष्टर्यं काले चालयसंग्रहम् ।

अप्रमादमविश्वासं पंच शिक्षेच्च वायसात् ॥१५॥

ગુપ્ત મૈથુન, ધૈર્ય, યોગ્ય કાળે ધરમાં સંગ્રહ કરવો, સાવધાન રહેવું અને વિશ્વાસ ન કરવો; એ પાંચ ગુણો કાગડા પાસેથી શીખવા જોઈએ. ૧૫

ब्रह्माग्नी स्वल्पसंतुष्टः सुनिद्रो लघुचेतनः ।

स्वामिभक्तश्च शूरश्च षडेते श्वानतो गुणाः ॥१६॥

વધારે ખાવું; થોડાથી સંતોષ માનવો; નિદ્રા લેવી; થોડા ઈસારાથી જાગી ઉઠવું; સ્વામીભક્તિ અને શૂરાપણું; એ છ ગુણો શ્વાન પાસેથી શીખવા જોઈએ. ૧૬

સુશ્રાંતોઽપિ વહેદ્ધારં શીતોષ્ણે ન ચ પશ્યતિ ।

સંતુષ્ટશ્વરતે નિત્યં ત્રીણિ શિક્ષેચ્ચ ગર્દમાત્ ॥૧૭॥

ધણે થાક લાગવા છતાં ભાર વહેવો; ટાઢ અને તડકા તરફ જોવું નહિ; નિરંતર સંતોષ રાખી ફરવું; એ ત્રણે ગુણો ગધેડા પાસેથી શીખવા જોઈએ. ૧૭

ય एतान् विंशति गुणानाचरिष्यति मानवः ।

कार्यावस्थાસુ सर्वासु अजेयः स भविष्यति ॥૧૮॥

જે મનુષ્ય આ વીસ ગુણોને ધારણ કરશે તે સર્વ અવસ્થામાં અને સર્વ કાર્યમાં વિજય મેળવનાર થશે. ૧૮

પ્રકરણ ૧૦ મું-દાન અને પરોપકાર વિષે

वृथा वृष्टिः समुद्रेषु वृथा तृप्तेषु भोजनम् ।

वृथा दानं धनाढ्येषु वृथा दीपो दिवापि च ॥૧॥

સમુદ્રમાં વૃષ્ટિ થવી, તૃપ્ત થયેલાને ભોજન આપવું, ધનવાનને દાન દેવું અને દિવસે દીવો કરવો; એ વૃથા છે. ૧

उपार्जितानां वित्तानां त्याग एव हि रक्षणम् ।

तडागोदरसंस्थानां परित्तव इवांभसाम् ॥૨॥

જળાશયમાંથી જળ વહેતું રહે તોજ તેની શુદ્ધતા જળવાય છે; તેમ પેદા કરેલું દ્રવ્ય પરોપકારમાં ખર્ચવું એજ તેની રક્ષા છે. ૨

વાचाં શૌચં ચ મનસઃ શૌચાગ્નિતેદ્યનિગ્રહઃ ।

સર્વભૂતદયાશૌચમેતચ્છૌચં પરાર્થિનામ્ ॥૩॥

વાણી અને મનની પવિત્રતા, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, સર્વ ભૂતો પ્રત્યે દયા અને સ્વચ્છતા, એ પરોપકારીઓની શુદ્ધિ છે. ૩
વિત્તં દેહિ ગુણાન્વિતેષુ મતિમન્નાન્યત્ર દેહિ ક્વચિત્-
પ્રાપ્તં વારિનિધેર્જલં ઘનમુખે માધુર્યયુક્તં સદા ।
જીવનસ્થાવરજંગમાંશ્ચ સકલાન્ સંજીવ્ય ભૂમણ્ડલં
ભૂયઃ પश्यતિ દેવકોટિગુણિતં ગચ્છેત્તમમ્મોનિધિમ્ ॥

બુદ્ધિમાનો ! ધન ગુણવાનોનેજ આપો, બીજને કદી
આપતા નહિ. બુદ્ધિ, મેધના મુખમાં પ્રાપ્ત થયેલું જળ સદા
મધુરતાવાળું થઈ પૃથ્વી પરના સર્વ સ્થાવર જંગમ પદાર્થો-
ને જીવનવાળા કરીને તથા કરોડગણું થઈને સમુદ્રમાં જાય છે.

દેયં મોજ્યધનં ધનં સુકૃતિભિર્નો સંચયસ્તસ્ય વૈ
શ્રીકર્ણસ્ય બલેશ્ચ વિક્રમપતેરદ્યાપિ કીર્તિઃ સ્થિતા ।

અસ્માકં મધુદાનભોગરહિતં નષ્ટં ચિરાત્સંચિતં

નિર્વાણાદિતિનષ્ટપાદયુગલં ઘર્ષત્યહો મક્ષિકાઃ ॥૫॥

મધનો નાશ થવાથી “ ઘણા સમયથી સંઘરી રાખેલું
અમારું મધ દાન કે લોગમાં ન વાપરવાથી નાશ પામ્યું ”
એવું જાણીને મધમાખીઓ જમ પોતાના બન્ને હાથપગ
ધસીને પશ્ચાત્તાપ કરે છે; તેવું ન કરવું પડે તેટલા માટે
ધનાદિક પદાર્થો દાનમાં તથા લોગમાં વાપરવા યોગ્ય છે

અને સારા મનુષ્યોએ તેનો સંગ્રહ કર્યા કરવો નહિ. દાન-પરાયણ રહેવાથીજ કર્ણ, બલી અને વિક્રમાદિ રાજાઓની કીર્તિ હજી સ્થિર રહેલી છે. ૫

यस्य चित्तं द्रविभूतं कृपया सर्वं जन्तुषु ।

तस्य ज्ञानेन मोक्षेण किं जटाभस्मलेपनैः ॥६॥

જ પુરુષનું ચિત્ત સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયાથી નિરં-તર દ્રવીભૂત (પીગળેલું) રહે છે; તેને જ્ઞાનથી, મોક્ષથી, કિંવા જટાથી અને ભસ્મ ચોળવાથી વધુ શો લાભ થશે ! ૬

परोपकरणं येषां जागर्ति हृदये सताम् ।

नश्यन्ति विपदस्तेषां संपदः स्यु पदे पदे ॥७॥

જ સજ્જનોના હૃદયમાં પરોપકારનો ઉત્સાહ નિરંતર જાગત રહે છે; તેમની વિપત્તિનો નાશ થાય છે અને સંપત્તિ પગલે પગલે પ્રાપ્ત થાય છે. ૭

પ્રકરણ ૧૧ મું—વાણી વિષે

સત્યેન ધાર્યંતે પૃથ્વી સત્યેન તપતે રવિઃ ॥

સત્યેન વાતિ વાયુશ્ચ સર્વં સત્યે પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥૧॥

સત્યથી પૃથ્વી રહેલી છે; સત્યથી સૂર્ય તપે છે; સત્યથી વાયુ વાય છે અને સત્યમાંજ સર્વ વસ્તુઓ રહેલી છે. ૧

સકૃજ્જલ્પન્તિ રાજાનઃ સકૃજ્જલ્પંતિ પંડિતાઃ ।

સકૃત્કન્યાઃ પ્રદીયન્તે ત્રીણ્યેતાનિ સકૃત્સકૃત્ ॥૨॥

રાજાઓ એકજ વાર આજ્ઞા કરે છે; પંડિતો પણ એકજ વાર બોલે છે; કન્યાદાન પણ એકજ વાર દેવાય છે. આ ત્રણે વાનાં એકજ વાર થાય છે. ૨

તાવન્મૌનેન નીયન્તે કોકિલૈશ્ચૈવ વાસરાઃ ।

યાવત્સર્વજનાનન્દદાયિની વાક્યપ્રવર્તતે ॥૩॥

જ્યાંસુધી સર્વ જનોને આનંદ આપનારી વાણી બોલી શકાતી નથી; ત્યાં સુધી કાચલ મુનિવ્રત રાખીને દિવસો નિર્ગમન કરે છે; અર્થાત્ આનંદદાયક વાણી વદવાનું ન બને ત્યાંસુધી મૌનજ રાખવું સાડું છે. ૩

સ્વભાવેન હિ તુષ્યંતિ દેવાઃ સત્પુરુષાઃ પિતા ।

જ્ઞાતયઃ જ્ઞાનવાનામ્યાં વાક્યદાનેન પાણ્ડિતાઃ ॥૪॥

નિશ્ચય દેવતાઓ, સત્પુરુષો અને પિતા, એઓ સ્વભાવથીજ પ્રસન્ન થાય છે; જ્ઞાતિજનો જ્ઞાનપાનથી

અને પંડિતજનો પ્રિય વચન કહેવાથી પ્રસન્ન થાય છે. ૪

નિઃસ્પૃહોનાધિકારી સ્યાન્નાકામો િહ્વાદેહઃ ।

નાવિદગ્ધઃ પ્રિયં બ્રૂયાત્સ્પૃષ્ટવક્તા ન વંચક ॥૫॥

જે નિઃસ્પૃહી છે તેને અધિકારની ધમ્મ નહિ થાય;
જે મનુષ્ય કામી નહિ હોય તેને શરીર શોભાવનારી વસ્તુ-
ઓમાં પ્રીતિ નહિ થાય; જે ચતુર નથી તેનાથી પ્રિય
વચન નહિ બોલાય અને જે સ્પૃષ્ટવક્તા (મનમાં હોય તેવું
કહી દેનારો) હોય છે તે ઠગારો નહિ થાય. ૫

પ્રકરણ ૧૨ મું—વિવિધ ઉપદેશ વિષે

ધર્માર્થકામમોક્ષાણાં યસ્યૈકોઽપિ ન વિદ્યતે ।

અજાગલસ્તનસ્યેવ તસ્ય જન્મ નિરર્થકમ્ ॥૧॥

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષમાંનું એક પણ જની
પાસે દેખાતું નથી; તેનો જન્મ બકરીના ગળાના આંચળની
પેટે નિરર્થક છે. ૧

કર્માયત્તં ફલં પુંસાં બુદ્ધિઃ કર્માનુસારિણી ।

તથાપિ સુધિયશ્ચાર્યાઃ સુવિચાર્યૈવ કુર્વતે ॥૨॥

જો કે કર્મનેજ આધીન ફળ છે અને બુદ્ધિ પણ કર્મ-
નેજ અનુસરે છે; તથાપિ બુદ્ધિમાન અને ઉત્તમ પુરુષો
જે કાંઈ કરે છે તે પ્રથમ સારી રીતે વિચારે છે. ૨

ધર્માર્થકામોદેષુ યસ્યૈકોપિ ન વિદ્યતે ।

જન્મફલં હિ મર્ત્યેષુ મરણં તસ્ય કેવલમ્ ॥૩॥

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ, એ ચાર પુરુષાર્થમાંથી કાંઈ પણ જણે મેળવ્યું નહિ; તેનું આ મૃત્યુલોકમાં જન્મ થવાનું ફળ તો માત્ર એક મરણ જ છે. ૩

જીવન્તં મૃતવન્મન્યે દેહિનં ધર્મવર્જિતમ્ ।

મૃતો ધર્મેણ સંયુક્તો દીર્ઘજીવી ન સંશયઃ ॥૪॥

ધર્મરહિત પ્રાણીને જીવતો છતાં પણ મરેલા જેવો માનવો અને ધર્મયુક્ત પુરુષ મરવા છતાં પણ ચિરંજીવ છે એમાં સંશય નથી. ૪

યાવત્સ્વસ્થો હ્યયં દેહો યાવન્મૃત્યુશ્ચ દૂરતઃ ।

તાવદાત્મહિતં કુર્યાત્પ્રાણાંતે કિં કરિષ્યતિ ॥૫॥

જ્યાં સુધી દેહ નીરોગી છે અને જ્યાંસુધી મૃત્યુ દૂર છે; ત્યાં સુધીમાં પોતાનું કલ્યાણ કરી લેવું. ૫

અકિમિચ્છસિ ચેત્તાત વિષયાન્વિષવચ્ચજ ।

ક્ષમાર્જવ યાશૌચં સત્યં પીયુષવત્પિબ ॥૬॥

હે ભાઈ ! જે તમને મોક્ષનીજ ઇચ્છા હોય તો તો વિષની પેટે વિષયોને ત્યજી દે. અને ક્ષમા, સરળતા, દયા, પવિત્રતા તથા સત્યનું અમૃતની પેટે સેવન કરો. ૬

અનિચ્છસિ વશીકર્તુ જગદેકેન કર્મણા ।

પુરા પંચદશાસ્યેભ્યો ગાં ચરંતીં નિવારય ॥૭॥

હે મનુષ્ય! જો તું કદી એકજ કાર્ય વડે જગતને વશ કરવા ઇચ્છતો હોય તો પંદર મુખો વડે ચરી રહેલા મનને રોક. અર્થાત્ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો અને શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ તથા ગંધ, એ પાંચ વિષયો મળીને પંદર મુખો સહિત સંસારમાં ભટકતા મનને રોક. ૭

बन्धाय विषयासङ्गी मुक्तो निर्विषयं मनः ।

मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ॥८॥

વિષયમાં આસક્ત મન બંધનનું કારણ છે અને વિષયમાં આસક્તિ વિનાનું મન મોક્ષનું કારણ છે. માટે મનુષ્યોના બંધ અને મોક્ષનું કારણ મનજ છે. ૮

त्यज दुर्जनसंसर्गं भज साधुसमागमम् ।

कुरु पुण्यमहोरात्रं स्मर नित्यमनित्यताम् ॥९॥

હે મનુષ્ય! દુર્જનોનો સંગ ત્યજ દહ સાધુસમાગમ કર; રાતદિવસ પુણ્યકર્મો કર્યા કર અને વિષયોને અનિત્ય સમજ અવિનાશી પરમાત્માનું સ્મરણ કર્યા કર. ૯

भुत्वा धर्मं विजानाति भुत्वा त्यजति दुर्मतिम् ।

भुत्वा ज्ञानमवाप्नोति भुत्वा मोक्षमवाप्नुयात् ॥१०॥

શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરવાથી મનુષ્ય ધર્મને જાણે છે; ખોટી બુદ્ધિ ત્યજ દે છે; જ્ઞાન પામે છે અને મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે. (માટે મનુષ્યે શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરવું જોઈએ.) ૧૦
अनंतशास्त्रं बहुलाश्च विद्या अल्पश्च कालो बहुविघ्नता च ।

यत्सारभूतं तदुक्तं नान्यं हंसो यथा क्षीरमिवामम्यात् ॥११

શાસ્ત્રો અનંત છે; વિદ્યા બહુ પ્રકારની છે; આયુષ્ય થોડું છે અને વિધન ધણાં છે; માટે હંસ જળમાંથી દૂધજ અહણ કરે છે તેમ જ સારરૂપ હોય તેજ સેવવું યોગ્ય છે. ૧૧

धर्माख्याने श्मशाने च रोगिणां या मतिर्मवेत् ।

सा सर्वदैव तिष्ठेच्चैત્को न मुच्येत बंधनात् ॥१२॥

ધર્મકથા વા વ્યાખ્યાન સાંભળતી વખતે, શ્મશાનમાં અને રોગીના દુઃખ વખતે જવી બુદ્ધિ ઉપજે છે; તેવી બુદ્ધિ જો સર્વદાજ રહેતી હોય તો તો બંધનથી કાણુ ન છૂટે ! ૧૨

पठन्ति चतुरो वेदान्धर्मशास्त्राण्यनेकशः ।

आत्मानं नैव जानन्ति दर्वी पाकरसं यथा ॥१३॥

જમ કડછી પાકમાં ફર્યા કરવા છતાં પણ જડતાને લીધે તેનો સ્વાદ જાણી શકતી નથી; તેમ વિષયાસક્ત મનુષ્યો આરે વેદ તથા અનેક ધર્મશાસ્ત્રો ભણે તોપણ પરમાત્માને યથાવત્ નથીજ જાણી શકતા. ૧૩

अग्निहोत्रं विना वेदा न च दानं विना क्रिया ।

न भावेन विना सिद्धिस्तस्मान्नावो हि कारणम् ॥१४

અગ્નિહોત્ર વિના વેદનું ભણવું; દાન વિનાની ધર્મક્રિયા અને આંતરિક ભાવ વિનાની કોઈ પણ બાબતની સિદ્ધિ થતી નથી. માટે હૃદયનો ભાવજ સર્વનું કારણ છે. ૧૪

न देवो विद्यते काष्ठे न पाषाणे न मृन्मये ।

ભાવે હિ વિચિતે દેવસ્તસ્માન્દ્વાવો હિ કારણમ્ ॥૧૫॥

પરમાત્મદેવ કાષ્ઠમાં નથી તેમ પાષાણમાં કે માટીની
મૂર્તિમાં નથી, પણ અંતરની ભાવભક્તિમાંજ વિદ્યમાન છે.
માટે ભાવજ સર્વનું કારણ છે. ૧૫

માતા ચ કમલા દેવી પિતા દેવો જનાર્દનઃ ।

બાંધવા વિષ્ણુભક્તાશ્ચ સ્વદેશે ભુવનત્રયમ્ ॥૧૬॥

કમળાદેવી (લક્ષ્મી) જેની માતા છે; જનાર્દન દેવ
જેના પિતા છે અને પ્રભુના ભક્તો જેના બંધુઓ છે; એવી
ભાવનાવાળા ભક્તને ત્રણે ભુવન સ્વદેશરૂપ છે. ૧૬

કા ચિંતા મમ જીવને યદિ હરિર્વિશ્વંભરો ગીયતે
નોચેદર્ભકજીવનાય જનનીસ્તન્યં કથં નિઃસરેત્ ।

ત્યાલોચ્ય મુહુર્મુહુર્યદુપતે લક્ષ્મીપતે કેવલં

ત્વત્પાદાંબુજસેવનેન સતતં કાલો મયા નીયતે ॥૧૭॥

એક ભક્તે કહ્યું છે કે, જો શ્રીહરિ વિશ્વંભર—સર્વ
કાંઈનું પાલન કરનાર કહેવાય છે; તો પછી મારે નિર્વાહની
શી ચિંતા છે? જો એમ ન હોય તો બાળકના નિર્વાહ
માટે માતાના સ્તનમાં દૂધ ક્યાંથી નીકળત? એવો વારંવાર
વિચાર કરીને હે યદુપતે ! હે લક્ષ્મીપતે ! નિરંતર આપના
ચરણકમળના સેવનમાંજ મારો સમય ગાળું છું. ૧૭

વુષ્પે ગંધં તિલે તૈલં કાષ્ઠેઽગ્નિં પથસિ ઘૃતમ્ ।

દશ્વૌ ગુહં તથા દેહે પશ્યાત્માનં વિવેકતઃ ॥૧૮॥

જમ પુષ્પમાં સુગંધ, તલમાં તેલ, કાષ્ઠમાં અગ્નિ, દૂધમાં
ધી અને શેરડીમાં ગોળ પ્રત્યક્ષ ન દેખાય તોપણ રહ્યાં છેજ;
તેમ આ દેહમાં અદૃશ્યરૂપે રહેલો જડચૈતન્યના વિવેક વડે
આત્મા પણ અદૃશ્ય છતાં તેને જાણવો. ૧૮

દેહાભિમાને ગલિતે જ્ઞાનેન પરમાત્મનઃ ।

યત્ર યત્ર મનો યાતિ તત્ર તત્ર સમાધયઃ ॥૧૯॥

પરમાત્માનું યથાર્થ જ્ઞાન થઈ દેહાભિમાન નાશ પામે
એટલે પછી મન જ્યાં જ્યાં જાય ત્યાં ત્યાં તેને સમાધિજ છે.

ગતે શોકો ન કર્તાવ્યો ભવિષ્યં નૈવ ચિન્તયેત્ ।

વર્તમાનેન કાલેન પ્રવર્તન્તે વિચક્ષણાઃ ॥૨૦॥

ગયેલી વસ્તુનો શોક અને ભવિષ્યકાળની ચિંતા ન
કરતાં બુદ્ધિમાનો વર્તમાનકાળમાં ઉત્તમ પ્રકારે પ્રવર્તે છે. ૨૦

एकवृक्षसमारूढा नानावर्णा विहंगमाः ।

प्रभाते दिक्षु दशसु यांति का परिदेवना ॥૨૧॥

નાના પ્રકારનાં પક્ષીઓ એક વૃક્ષ પર બેઠાં હોય તેઓ
પ્રભાતકાળે દશે દિશાએ વેરાઈ જાય તેનો શોક શો કરવો ? ૨૧

यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो गच्छति मातरम् ।

तथा यच्च कृतं कर्म कर्त्तारमनुगच्छति ॥૨૨॥

હજારો ગાયો છતાં વાછડું જમ પોતાની માતા પાસેજ
જાય છે; તેમ જ કાંઈ સાડું યા બોટું કર્મ કર્યું હોય તે
જઈને તેના કરનારનેજ ફળ આપે છે. ૨૨

સ્વયં કર્મ કરોત્યાત્મા સ્વયં તત્ફલમશ્નુતે ।

સ્વયં શ્રમતિ સંસારે સ્વયં તસ્યાદ્વિમુચ્યતે ॥૨૩॥

જ મનુષ્ય પોતે સારાં યા ખોટાં કર્મ કરે છે તે પોતેજ તેનું સુખ કેવા દુઃખરૂપી ફળ ભોગવે છે અને પોતેજ સંસારમાં શ્રમણ કર્યા કરે છે; તેમ જો તે જ્ઞાન મેળવી પોતાનાં આચરણ પણ તેવાં કરે તો સંસારથી તે મુક્ત પણ થાય છે.

આત્માપરાધવૃક્ષસ્ય ફલાન્યેતાનિ દેહિનામ્ ।

દારિદ્યરોગં દુઃખાનિ બંધનવ્યસનાનિ ચ ॥૨૪॥

મનુષ્યોને દરિદ્રતા, રોગ, દુઃખ, બંધન અને વિપત્તિ, એ સર્વ પોતે કરેલા અપરાધરૂપી વૃક્ષનાંજ ફળ છે. ૨૪

અગ્નિરાયઃ સ્ત્રિયો મૂર્ખઃ સર્પો રાજકુલાનિ ચ ।

નિત્યં યત્નેન સેવ્યાનિ સઘઃ પ્રાણહરાણિ ષદ્ ॥૨૫॥

અગ્નિ, જળ, સ્ત્રી, મૂર્ખ, સર્પ અને રાજકુળ, એ છ વાનાં તત્કાળ પ્રાણ હરે એવાં છે. માટે એ બધાં સર્વદા યત્ન-પૂર્વક—સાવધાનીથી સેવવા જવાં છે. ૨૫

અત્યાસન્નાવિનાશાય દૂરસ્થા ન ફલપ્રદાઃ ।

સેવ્યતાં મધ્યમાગેન રાજા વહ્નિર્ગુરુઃ સ્ત્રિયઃ ॥૨૬॥

રાજા, અગ્નિ, ગુરુ અને સ્ત્રી, એઓ અતિ સમીપ રહેવાથી વિનાશ કરનારાં થાય છે અને દૂર રહેવાથી તેઓ ફળદાયક થતાં નથી; માટે તે વચલે રસ્તેજ સેવવાં. ૨૬

લુબ્ધમર્થેન ગૃહ્ણીયાત્તલ્લબ્ધમંજલિકર્મણા ।

મૂર્ખે છંદાનુષ્ટુપ્ત્યા ચ યથાર્થત્વેન પાઞ્ડિતઃ ॥૨૭॥

લોભીને ધનથી, અહંકારીને હાથ જોડીને, મૂર્ખને તેની મરજી પ્રમાણે વર્તીને અને પાંડિતને યથાર્થ રીતે વર્તીને ગ્રહણ કરવા. ૨૭

દિણ્ણાણ્યપ્રદાનેન સર્વે તુષ્યંતિ જન્તવઃ ।

તસ્માત્તદેવ વક્તવ્યં વચને કા દરિદ્રતા ॥૨૮॥

પ્રિય વાક્ય કહેવાથી સર્વ પ્રાણી પ્રસન્ન થાય છે; માટે મનુષ્યોએ તેવુંજ બોલવું યોગ્ય છે. વચનમાં દરિદ્રતા શી ?

શકટં પંચ હસ્તેન દશહસ્તેન વાજિનમ્ ।

હસ્તિનં તુ સહસ્રેણ દેશત્યાગેન દુર્જનમ્ ॥૨૯॥

ગાડાથી પાંચ હાથ, ઘોડાથી દશ હાથ, હાથીથી હજાર હાથ અને દુર્જનથી દેશનો પણ ત્યાગ કરીને દૂર રહેવું. ૨૯

લોકયાત્રા ભયં લજ્ઞા દાક્ષિણ્યં ત્યાગશીલતા ।

પંચ યત્ર ન વિદ્યંતે ન કુર્યાત્તત્ર સંગતિમ્ ॥૩૦॥

જ્યાં નિર્વાહનું સાધન, ભય, લજ્જા, કુશળતા અને ઉદ્ધારતા, એ પાંચ વાનાં ન હોય તે લોકયાત્રી સંગતિ કરવી નહિ.

ઘનિકઃ શ્રોત્રિયો રાજા નદી વૈદ્યસ્તુ પંચમઃ ।

પંચ યત્ર ન વિદ્યંતે ન તત્ર દિવસં વસેત્ ॥૩૧॥

જ્યાં ધનવાન, શાસ્ત્રવેત્તા, રાજા, નદી અને પાંચમો વૈદ્ય, એ પાંચ વાનાં ન જણાય ત્યાં એક દિવસ પણ વસવું નહિ.

ઉપસર્ગેઽન્યચક્રે ચ દુર્મિષ્ણે ચ ભયાવહે ।

અસાધ્યજનસંપર્કે યઃ પલાયતિ જીવતિ ॥૩૨॥

ઉપદ્રવ જાગે ત્યારે, શત્રુ ચઢી આવે ત્યારે, ભયંકર દુષ્કાળના સમયમાં અને ખળ પુરુષોના સંગથી જ દૂર જાગે છે તે જીવતો રહે છે. ૩૨

वरं प्राणपरित्यागो मानभंगेन जीवनात् ।

પ્રાણત્યાગો ક્ષણં દુઃખં માનભંગે દિને દિને ॥ ૩૩ ॥

માનભંગ થઈને જીવવા કરતાં પ્રાણનો પરિત્યાગ કરવો શ્રેષ્ઠ છે. કેમકે પ્રાણત્યાગ સમયે ક્ષણ વારજ દુઃખ થાય છે અને માનભંગ થવાથી તો સર્વદા દુઃખ થાય છે. ૩૩

मुहूर्तमपि जीवेच्च नरः शुक्लेन कर्मणा ।

ન કલ્પમપિ કષ્ટેન લોકદ્વયવિરોધિના ॥૩૪॥

શુભ કર્મ કરીને મનુષ્ય બે ઘડી જીવે તે પણ શ્રેષ્ઠ છે; પરંતુ આ લોક તથા પરલોકનાં વિરોધી એવાં દુષ્ટ કર્મ કરીને કલ્પપર્યંત જીવવું એ દુઃખદાયક છે. ૩૪

विद्यार्थी सेवकः पान्थः क्षुधार्तो भयकातरः ।

માંડારી પ્રતિહારશ્ચ સપ્તસુપ્તાન્પ્રબોધયેત્ ॥૩૫॥

વિદ્યાર્થી, સેવક, પ્રવાસી, ભૂખ્યો, ભયભીત, માંડારી અને દ્વારપાળ, એ સાતને સૂતા હોય તો જગાડવા જોઈએ.

अहिं नृपं च शार्दूलं किंटीं च बालकं तथा ।

પરશ્ચાનં ચ મૂર્ખં ચ સપ્ત સુપ્તાન્ન બોધયેત્ ॥૩૬॥

સર્પ, રાજ, વાઘ, જીંડ, બાળક, બીજનો કૂતરો અને મૂર્ખ, એ સાતને સૂતા હોય તો જગાડવા નહિ. ૩૬

અર્થનાશં મનસ્તાપં ગૃહિણીચરિતાનિ ચ ।

નીચવાક્યં ચાપમાનં મતિમાન્ન પ્રકાશયેત્ ॥૩૭॥

ધનનો નાશ, મનનો સંતાપ, પોતાની સ્ત્રીની વર્તણૂક,
નીચ મનુષ્યે કહેલાં વચન અને કાઈએ પોતાનું કરેલું
અપમાન, એટલાં વાતાં બુદ્ધિમાન માણસે પ્રગટ કરવાં નહિ.

કઃ કાલઃ કાનિ મિત્રાણિ કો દેશઃ કૌ વ્યયાગમૌ ।

કસ્યાહં કા ચ મે શક્તિરિતિ ચિન્ત્યં મુહુર્મુહુઃ ॥૩૮॥

સમય કેવો છે ? મિત્રો કોણ છે ? દેશ કેવો છે ? આવક
અને ખર્ચ કેવાં છે ? હું કોનો છું ? અને મારામાં શક્તિ
કેટલી છે ? એ સર્વ મનુષ્યે વારંવાર વિચારવાં જોઈએ.

જલબિંદુનિપાતેન ક્રમશઃ પૂર્યતે ઘટઃ ।

સ હેતુઃ સર્વવિદ્યાનાં ધર્મસ્ય ચ ધનસ્ય ચ ॥૩૯॥

જળનું એક એક ટીપું પડવાથી ક્રમે કરીને ઘડો ભરાઈ
જાય છે; તેમ સર્વ પ્રકારની વિદ્યા, ધન અને ધર્મ સંપાદન
કરવામાં પણ એજ ધોરણ ધ્યાનમાં રાખીને પ્રયત્ન કરવો.

ત્યજેદ્ધર્મ દયાહીનં વિદ્યાહીનં ગુરું ત્યજેત્ ।

ત્યજેત્ક્રોધમુર્ખીં માર્યાં નિઃસ્નેહાન્વાંધવાંસ્ત્યજેત્ ॥૪૦॥

દયારહિત ધર્મ ત્યજવો, વિદ્યારહિત ગુરુને ત્યજવો,
ક્રોધમુખી સ્ત્રી ત્યજવી અને સ્નેહરહિત બાંધવોને ત્યજવા. ૪૦

વિનયં રાજપુત્રેભ્યઃ પંડિતેભ્યઃ સુભાષિતમ્ ।

અનૃતં ઘૃતકારેભ્યઃ સ્ત્રીભ્યઃ શિક્ષેત કૈતવમ્ ॥૪૧॥

વિનય રાજપુત્રો પાસેથી, સુંદર વચનો પંડિતો પાસેથી,

અસત્ય જુગારીઓ પાસેથી અને છળ સ્ત્રીઓ પાસેથી શીખવું—અર્થાત્ તે તે મનુષ્યોમાં તે તે ગુણો વિશેષ હોય છે.

દાને તપસિ શૌર્યં વા વિજ્ઞાને વિનયે નયે ।

વિસ્મયો ન હિ કર્તવ્યો बहुरत्ना वसुंधरा ॥૪૨॥

દાનમાં, તપમાં, પરાક્રમમાં, વિજ્ઞાનમાં, નમ્રતામાં અને નીતિમાં ઠાઠને કુશળ જોઈને આશ્ચર્ય પામવા જવું નથી. કારણ કે આ વસુન્ધરા (પૃથ્વી) બહુ રત્નોવાળી છે. ૪૨

यत्रोदकं तत्र वसन्ति हंसास्तथैव शुष्कं परिवर्जयन्ति ।

न हंसस्तु यत्र नरेण भाव्यं पुनस्त्यजंतः पुनराश्रयन्तः ॥

જ્યાં પાણી હોય છે ત્યાંજ હંસ વસે છે અને સૂકું પડી જતાં તે સ્થળ છોડી દે છે; તેની પેઠે મનુષ્યે વારંવાર ત્યાગ કરવાનો અને આશ્રય કરવાનો સ્વભાવ રાખવો નહિ. ૪૩

संतोषस्त्रिषु कर्तव्यः स्वदारे भोजने घने ।

त्रिषु चैव न कर्तव्योऽध्ययने जपदानयोः ॥૪૪॥

પોતાની સ્ત્રી, ભોજન અને ધન, આ ત્રણ આપતોમાં મનુષ્યે સંતોષ રાખવો; પરંતુ વિદ્યાભ્યાસ, જપ અને દાન, એ ત્રણ આપતોમાં સંતોષ ન રાખવો. ૪૪

पादाभ्यां न स्पृशेदग्निं गुरुं ब्राह्मणमेव च ।

नैव गां न कुमारीं च न वृद्धं न शिशुं तथा ॥૪૫॥

અગ્નિ, ગુરુ, બ્રાહ્મણ, ગાય, કુમારિકા, વૃદ્ધ તથા બાળક, એટલાંને પગથી સ્પર્શ કરવો નહિ. ૪૫

પ્રકરણ ૧૩ મું—વિવિધ સુવાક્ય

જલે તૈલં ક્ષલે ગુહ્યં પાત્રે દાનં મનાગપિ ।

પ્રાજ્ઞે શાસ્ત્રં સ્વયં યાતિ વિસ્તારં વસ્તુશક્તિતઃ ॥૧॥

જળમાં તેલ, દુર્જનમાં છાની વાત, સુપાત્રને દાન અને બુદ્ધિમાનમાં શાસ્ત્ર; એ વસ્તુઓ થોડી થોડી હોય તોપણ તે તે પાત્રોની શક્તિને લીધે તે આપોઆપ વિસ્તાર પામે છે.

વિત્તેન રક્ષયતે ધર્મો વિદ્યા યોગેન રક્ષયતે ।

મૃદુના રક્ષયતે ભૂપઃ સત્તિલ્લયા રક્ષયતે ગૃહમ્ ॥૨॥

ધનથી ધર્મની, યોગથી જ્ઞાનની, ક્રાંતિગતથી રાજની અને રૂઢી સ્ત્રીથી ધરની રક્ષા થાય છે. ૨

અધના ધનમિચ્છન્તિ વાચં ચૈવ ચતુષ્પદાઃ ।

માનવાઃ સ્વર્ગમિચ્છન્તિ મોક્ષમિચ્છન્તિ દેવતાઃ ॥૩॥

નિર્ધન ધનને, પશુઓ વાચાને, મનુષ્યો સ્વર્ગને અને દેવતાઓ મોક્ષને ઇચ્છે છે—અર્થાત્ આ જગતમાં ઇચ્છાવિનાનું કંઈ નથી. ૩

અશક્તસ્તુ ભવેત્સાધુર્બ્રહ્મચારી ચ નિર્ધનઃ ।

વ્યાધિષ્ઠો દેવભક્તશ્ચ વૃદ્ધા નારી પતિવ્રતા ॥૪॥

અશક્ત મનુષ્ય સાધુ થાય છે; નિર્ધન બ્રહ્મચારી થાય છે; રોગિષ્ઠ દેવભક્ત બને છે અને વૃદ્ધ સ્ત્રી પતિવ્રતા થાય છે.

ગંધઃ સુવર્ણે ફલમિશ્વરંદંડે નાકારી પુષ્પં ચલુ ચંદનસ્ય ।
વિદ્વાન્ધનીભૂપતિર્દર્શજીવી ધાતુઃ પુરા કોઽપિ ન
બુદ્ધિદોઽભૂત્ ॥૫॥

સુવર્ણમાં સુગંધ, શેરડીમાં ફળ, ચંદનના વૃક્ષને ફૂલ,
ધનવાળો વિદ્વાન અને લાંબા આયુષ્યવાળો રાજા; એટલાં
વાનાં વિધાતાએ ન કર્યાં તેથી એમ જણાય છે કે, ખરેખર
સૃષ્ટિ રચતી વખતે તેને કોઈ બુદ્ધિ આપનાર ન હતું. ૫

શુદ્ધં ભૂમિગતં તોયં શુદ્ધા નારી પતિવ્રતા ।

શુચિઃ ક્ષેમકરો રાજા. સંતુષ્ટો બ્રાહ્મણઃ શુચિઃ ॥૬॥

ભૂમિ પર પડેલું જળ શુદ્ધ છે; પતિવ્રતા નારી શુદ્ધ છે;
પ્રભુનું ક્ષેમ (રક્ષણ) કરનારો રાજા પવિત્ર છે અને સંતોષી
બ્રાહ્મણ પવિત્ર છે. ૬

અજીર્ણે મેષજં વારી જીર્ણે વારિ બલપ્રદમ્ ।

મોજને ચામૃતં વારિ મોજનાંતે વિષપ્રદમ્ ॥૭॥

અજીર્ણ ઉપર જળ ઔષધરૂપ છે; પચી ગયા પછી
જળ બળદાયક છે; ભોજનની મધ્યમાં જળ અમૃતરૂપ છે
અને ભોજનની છેવટે પીધેલું જળ વિષ જેવું છે. ૭

તુષ્યન્તિ મોજને વિપ્રા મયૂરા ઘનગર્જિભે ।

સાધવઃ ૫ સંપત્તિઃ ચલાઃ પરવિપત્તિષુ ॥૮॥

ભોજનસમયે બ્રાહ્મણો, મેધ ગર્જવાથી મોર, બીજને
સંપત્તિ મળવાથી સજ્જનો અને બીજને વિપત્તિ આવ-

વાથી ખળ પુરુષો પ્રસન્ન થાય છે. ૮

ઋણકર્તા પિતા શત્રુર્માતા ચ વ્યભિચારિણી ।

માર્થા રૂપવતી શત્રુઃ પુત્રઃ શત્રુરપણ્ડિતઃ ॥૯॥

ઋણ કરનારો પિતા શત્રુ છે; વ્યભિચારિણી માતા શત્રુ છે; રૂપવાળી સ્ત્રી શત્રુ છે અને ભણ્યા વિનાનો પુત્ર શત્રુ છે.

લુબ્ધાનાં યાચકઃ શત્રુ મૂર્ખાણાં બોધકો રિપુઃ ।

જારસ્ત્રીણાં પતિઃ શત્રુશ્ચૌરાણાં ચંદ્રમા રિપુઃ ॥૧૦॥

લોભીઆઓને યાચક શત્રુ ભાસે છે; મૂર્ખાઓને બોધ કરનારો શત્રુ ભાસે છે; વ્યભિચારિણી સ્ત્રીઓને સ્વામી શત્રુ ભાસે છે અને ચોરોને ચંદ્રમા શત્રુ ભાસે છે. ૧૦

અમન્સંપૂજ્યતે રાજા અમન્સંપૂજ્યતે દ્વિજઃ ।

અમન્સંપૂજ્યતે યોગી સ્ત્રી અમન્તી વિનશ્યતિ ॥૧૧॥

રાજા, દ્વિજ અને યોગી એઓ ભ્રમણ (પ્રવાસ) કરવાથી પૂજાય છે; અને સ્ત્રી ભ્રમણ કરવાથી વિનાશ પામે છે. ૧૧

અયમમૃતનિધાનં નાયકોઽપ્યૌષધીના-

મમૃતમયશરીરઃ કાંતિયુક્તોઽપિ ચન્દ્રઃ ।

ભવતિ વિગતરશ્મિર્મંડલં ગ્રાપ્ય માનોઃ

પરસદનન્મિવિષ્ટઃ કો લઘુત્વં ન યાતિ ॥૧૨॥

પારકે ઘેર જવાથી હલકાઈ ડાણ નથી પામતો ? ચંદ્રમા અમૃતનો ભંડાર, ઔષધિનો અધિપતિ, અમૃતમય શરીરવાળો અને તેજસ્વી હોવા છતાં પણ સૂર્યમંડળમાં

જવાથી નિસ્તેજ થઇ જાય છે. ૧૨

તૃણં લઘુ તૃણાત્તૂલસ્તૂલાદપિ ચ યાચકઃ ।

વાયુનાં કિં ન નીતોસૌ મામયં યાચયિષ્યતિ ॥૧૩॥

સર્વ કરતાં તૃણ, તૃણ કરતાં ૩ અને ૩ કરતાં પણ યાચક હલકો છે; છતાં તેને વાયુ કેમ નથી ઉરાડી દેતો ? કારણ કે વાયુ એમ ખીએ છે કે, કદાચ મારી પાસેયે કાંઈક માગશે !

વિગ્રાસ્મિન્નગરે મહાન્કથય કસ્તાલદ્રુમાણાં ગણઃ

કો દાતા રજકો દદાતિ વસનં પ્રાતર્ગૃહીત્વા નિશિ ।

કો દક્ષઃ પરવિત્ત નરહરણે સર્વોઽપિ દક્ષો જનઃ

કસ્માજ્જીવસિ હે સખે દિષ્ટ્વાપિન્યાયેન જીવામ્યહમ્ ૧૪

પ્રશ્ન-હે વિપ્ર ! કહો કે, આ નગરમાં મહાન કોણ છે ?

ઉત્તર-તળાવકિનારે આવેલો ગ્રાડોનો સમુદાય.

પ્રશ્ન-આ નગરમાં દાતા કોણ છે ?

ઉત્તર-ધોખી. કેમકે તે દરરોજ સવારમાં વસ્ત્ર લે છે

અને રાત્રે પાછાં આપી દે છે.

પ્રશ્ન-આ નગરમાં ચતુર કોણ છે ?

ઉત્તર-પરધન અને પરસ્રી હરવામાં સર્વ કોઈ ચતુર છે.

પ્રશ્ન-હે મિત્ર ! આવા નગરમાં તું કેવી રીતે જીવે છે ?

ઉત્તર-ઝેરનો કીડો ઝેરમાં જીવે છે, તેમ હું પણ

જીવું છું. ૧૪

હસ્તી સ્થૂલતનુઃ સ ચાંકુશવશઃ કિં હસ્તિમાત્રોઽકુશો
દીપે પ્રજ્વલિતે પ્રણશ્યતિ તમઃ કિં દીપમાત્રં તમઃ ।

વજ્રેણાપિ હતાઃ પતન્તિ ગિરયઃ કિં વજ્રમાત્રા નગા-
સ્તેજો यस્ય વિરાજતે સ બલવાન્સ્થૂલેષુ કઃ પ્રત્યયઃ॥૧૫

હાથી મોટા શરીરવાળો છેતાં અંકુશને વશ રહે છે તેથી
શું તે અંકુશ હાથીના જવડું મોટું છે ? દીપક પ્રકટવાથી
અંધાર નાશ પામે છે તેથી શું તે દીપક અંધારા જવડો
મોટો છે ? અને, વીજળી પડવાથી પર્વતો પડી જાય છે
તેથી વીજળી શું પર્વત જવડી મોટી છે ? અર્થાત્ નહિજ.
પણ એથી આ વાત સમજાય છે કે, બળનો આધાર મોટા-
પણા ઉપર નથી; પણ જેનામાં તેજસ્વીપણું વિરાજમાન
હોય છે તેજ બળવાન છે. ૧૫

કોકિલાનાં સ્વરો રૂપં સ્ત્રીणां રૂપં પતિવ્રતમ્ ।

વિદ્યારૂપં કુરૂપાणां ક્ષમા રૂપં તપસ્વિનામ્ ॥૧૬॥

કોયલનું ૩૫ તેના સ્વરમાં રહેલું છે; સ્ત્રીનું ૩૫ તેનું
પતિવ્રતપણું છે; કુરૂપ મનુષ્યનું ૩૫ વિદ્યા છે તથા તપ-
સ્વીનું ૩૫ ક્ષમા છે. ૧૬

અતિ દ્યેણ વૈ સીતા અતિગર્વેણ રાવણઃ ।

અતિદાનાદ્ઘ્નિર્ભયો દ્યતિ સર્વત્ર વર્જયેત્ ॥૧૭॥

અતિશય ૩૫ હોવાથી સીતાનું હરણ થયું; અતિ ગર્વ
કરવાથી રાવણનો નાશ થયો અને અતિ દાન કરવાથી બલિ

રાજને બંધન થયું.* માટે અતિ સર્વત્ર વર્જયેત્ અર્થાત્
અતિશયપણું સર્વ આપતમાં લજવું. ૧૭

દાનેન પાણિર્ન તુ કંકણેન સ્નાનેન શુદ્ધિર્ન તુ ચંદનેન ।

માનેન તૃપ્તિર્ન તુ ભોજનેન જ્ઞાનેન મુક્તિર્ન તુ મુંડનેન ॥

હાથની શોભા દાન કરવામાં રહેલી છે; ધરેણાં પહેર-
વામાં નહિ. શરીરશુદ્ધિ સ્નાન કરવામાં રહી છે; ચંદનનો
લેપ કરવામાં નહિ. તૃપ્તિ સન્માનથી થાય છે; ભોજનથી નહિ.
મુક્તિ અધ્યાત્મજ્ઞાનમાં તથા તે મુજબના આચરણમાં રહેલી
છે; માથું મુંડાવવામાં કે સાધુનો વેષ (ભેષ) લેવામાં નહિ.

નાસ્તિ કામસમો વ્યાધિર્નાસ્તિ મોહસમો રિપુઃ ।

નાસ્તિ ક્રોધસમો વહ્નિર્નાસ્તિ જ્ઞાનાત્પરં સુખમ્ ॥૧૯॥

કામ સમાન વ્યાધિ નથી; મોહ સમાન શત્રુ નથી; ક્રોધ
સમાન અગ્નિ નથી અને જ્ઞાન જવું પરમ સુખ નથી. ૧૯

* અનેક સમ્રાટોના સુખવૈભવથી અત્યંત શ્રેષ્ઠ એવો પરમ
પદાર્થ પોતાનું સામ્રાજ્ય અને સર્વસ્વ દાનમાં આપી દહને સમ્રાટ
હરિશ્ચંદ્રે સદાને માટે મેળવ્યો હતો; તથા સમ્રાટ બલિરાજને તો
વ્યવહારદક્ષ ગુરુ શુક્રાચાર્યે ચેતાવવા છતાં પણ પરમાર્થદક્ષ બલિએ
તે નહિ ગણ્યકારતાં પોતાનું નશ્વર સમ્રાટ્પદ આપી દહને તેના
કરતાં સર્વ પ્રકારે અનંત શ્રેષ્ઠ એવો પરમ પદાર્થ સદાને માટે
પ્રાપ્ત કર્યો હતો; પણ ગ્રંથકાર ચાણક્યને લૌકિક પદાર્થોજ ધષ્ટ
હોવાથી ઉપર મુજબ કરવામાં બલિરાજને નુકસાન માની લે એ
સ્વાભાવિકજ છે.

ખરાબ લિપ્ત

નામોદકસમં દાનં ન તિથિર્દ્વાદશી સમા ।

ન ગાયત્ર્યાઃ પરો મંત્રો ન માતુર્દૈવતં પરમ્ ॥૨૦॥

અન્ન અને પાણી સમાન બીજું દાન નથી; દ્વાદશી સમાન તિથિ નથી; ગાયત્રી સમાન બીજો શ્રેષ્ઠ મંત્ર નથી અને માતા સમાન બીજું પરમ દૈવત નથી. ૨૦

નાસ્તિમેઘસમં તોયં નાસ્તિ ચાત્મસમં બલમ્ ।

નાસ્તિ ચક્ષુઃસમં તેજો નાસ્તિ ચાક્ષસમં પ્રિયમ્ ॥૨૧॥

મેઘ સમાન જળ નથી; આત્મબળ સમાન બળ નથી; નેત્ર સમાન તેજ નથી અને અન્ન જેવું બીજું પ્રિય નથી.

ગૃહાસક્તસ્ય નો વિદ્યા નો દયા માંસમોજિનઃ ।

દ્રવ્યલુબ્ધસ્ય નો સત્યં સ્ત્રૈણસ્ય ન પવિત્રતા ॥૨૨॥

ઘરમાં આસક્તિવાળામાં વિદ્યા હોતી નથી; માંસાહારી-માં દયા હોતી નથી; દ્રવ્યલોભીમાં સત્યાઈ હોતી નથી અને વ્યભિચારીમાં પવિત્રતા હોતી નથી. ૨૨

રાજા વેશ્યા યમશ્ચાગ્નિસ્તસ્કરો બાલયાચકૌ ।

પરદુઃખં ન જાનંતિ હ્યષ્ટમો ગ્રામકંટકઃ ॥૨૩॥

રાજા, વેશ્યા, યમ, અગ્નિ, ચોર, બાળક, માગણ અને ગામલોકોને દુઃખ દેનાર; એ આઠ પરાયું દુઃખ બાળકોમાં નથી.

ન પશ્યંતિ ચ જન્માન્ધાઃ કામાન્ધો નૈવ પશ્યતિ ।

મદોન્મત્તા ન પશ્યંતિ અર્થી દોષં ન પશ્યતિ ॥૨૪॥

જન્માંધ જેઈ શકતો નથી તેમ કામાંધ પણ કશું જોઈ

શક્તો નથી; અને મહોન્મત્ત સાઝ-નરસું જોઈ શક્તો નથી
તેમ સ્વાર્થી પણ દોષને જોઈ શક્તો નથી. ૨૪

કોડતિમારઃ સમર્થાનાં કિં દૂરં વ્યવસાયિનામ્ ।

કો વિદેશઃ સવિદ્યાનાં કઃ પરઃ પ્રિયવાદિનામ્ ॥૨૫॥

સમર્થને વધારે ભાર ઢેવો ! નિશ્ચયવાળાને છેટું ઢેવું !
વિદ્વાતને પરદેશ ઢેવો ! અને પ્રિયવાદીને પરાયું ઢાણ ! ૨૫

કસ્ય દોષઃ કુલે નાસ્તિ વ્યાધિના કે ન પીડિતાઃ ।

વ્યસનં કેન ન પ્રાપ્તં કસ્ય સૌખ્યં નિરન્તરઃ ॥૨૬॥

કોના કુળમાં દોષ નથી ? રોગથી ઢાણ પીડાયું નથી ?
દુઃખ કોને નથી આવતું અને સુખ સદાય કોને રહે છે ?

કવયઃ કિં ન પશ્યન્તિ કિમ્ કુર્વન્તિ યોષિતઃ ।

મદ્યપાઃ કિં ન જલ્પન્તિ કિં ન ખાદન્તિ વાયસાઃ ॥૨૭॥

મહાત્માઓ શું નથી જાણતા ? સ્ત્રીઓ શું નથી કરી
શક્તી ? મદ્ય પીનાર શું નથી બકતા ? કાગડા શું નથી ખાતા ?

કોર્થાન્પ્રાપ્ય ન ગર્વિતો વિષયિણઃ કસ્યાપીતેસ્તં ગતાઃ

સ્ત્રીભિઃ કસ્ય ન ક્ષણ્ડિતં શુભિ મનઃ કો નામ રાજ્ઞાં પ્રિયઃ ।

કઃ કાલસ્ય ન ગોચરાન્તરગતઃ કોડર્થી ગતો ગૌરવં

કો વા દુર્જનવાગુરાસુ પતિતઃ ક્ષેમેણ યાતઃ પુમાન્ ॥૨૮

ધન પ્રાપ્ત થતાં અભિમાની ઢાણ નથી થતો ? ક્યા

વિષયી પુરુષની આપત્તિ મટી ગઈ ? જગતમાં સ્ત્રીઓએ
કોનું મન વિકારી નથી કર્યું ? રાજાને સદાય પ્રિય ઢાણ

થયું છે ? કાળને વશ કાણ નથી થતું ? કયા સ્વાર્થીએ
મોટાઈ મેળવી ? દુર્જન કિંવા દુર્ગુણોમાં પડીને આ
સંસારના માર્ગમાંથી કયો મુસાફર ક્ષેમકુશળ ગયો ? ૨૮

લોભશ્વેદગુણેન કિં પિશુનતા યદ્યસ્તિ કિં પાતકૈઃ
સત્યં ચેત્તપસા ચ કિં શુચિ મનો યદ્યસ્તિ તીર્થેન કિમ્ ।
સૌજન્યં યદિ કિં ગુણૈઃ સુમહિમા યદ્યસ્તિ કિં મંડનૈઃ
સદ્વિદ્યા યદિ કિં ધનૈરપયશો યદ્યસ્તિ કિં મૃત્યુના ॥૨૯॥

મનુષ્યમાં જે એક લોભરૂપી અવગુણ હોય તો બીજા
અવગુણનું શું પ્રયોજન છે ? જે આડિયાપણું હોય તો
બીજાં પાપોનું શું પ્રયોજન ? જે સત્ય હોય તો તપનું શું
પ્રયોજન ? મનશુદ્ધ હોય તો તીર્થનું શું પ્રયોજન ? સજ્જ-
નતા હોય તો બીજા ગુણોનું શું પ્રયોજન ? કીર્તિ હોય તો
આભૂષણનું શું પ્રયોજન ? સદ્વિદ્યા હોય તો ધનનું શું
પ્રયોજન અને અપકીર્તિ હોય તો મૃત્યુનું શું પ્રયોજન ?

બલં વિદ્યા ચ વિપ્રાણાં રાજ્ઞાં સૈન્યં બલં તથા ।

બલં વિત્તં ચ વૈશ્યાનાં શૂદ્રાણાં ચ કનિષ્ઠિકા ॥૩૦॥
વિપ્રોનું બળ વિદ્યા છે; રાજાઓનું બળ સૈન્ય છે;
વૈશ્યોનું બળ લક્ષ્મી છે અને શૂદ્રોનું બળ સેવા છે. ૩૦

બાહુવીર્યબલં રાજ્ઞો બ્રાહ્મણો બ્રહ્મવિદ્બલી ।

રૂપયૌવનમાધુર્ય સ્ત્રીણાં બલમનુત્તમમ્ ॥૩૧॥

બાહુમાં પરાક્રમ હોવું એ રાજાનું બલ; બ્રહ્મ-
વિદ્યામાં પરાક્રમ હોવું એ રાજાનું બલ; સ્ત્રીમાં રૂપ, યૌવન, માધુર્ય એ સ્ત્રીનાં બલમનુત્તમમ્ ॥૩૧॥

વેત્તા થવું એ બ્રહ્મણુનું ખરું બળ છે; ૩૫, યૌવન અને મધુરતા, એ સ્ત્રીઓનું સર્વોત્તમ બળ છે. ૩૧

ધનધાન્યપ્રયોગેષુ વિદ્યાસંગ્રહણેષુ ચ ।

આહારે વ્યવહારે ચ ત્યક્તલજ્ઞઃ સુખી ભવેત્ ॥૩૨॥

ધન અને ધાન્યના વ્યાપારમાં, વિદ્યા ભણવામાં, આહાર-માં અને વ્યવહારમાં લજ્ઞ લજ્ઞનારો સુખી થાય છે. ૩૨

તદ્ભોજનં યદ્દ્વિજમુક્તશેષં તત્સૌહૃદં યત્ક્રિયતે પરશ્ચિન્ન ।
સા પ્રાજ્ઞતા યા ન કરોતિ પાપં દંભં વિના યઃ ક્રિયતે સ ધર્મઃ

દ્વિજને જમતાં શેષ રહ્યું હોય તેજ ભોજન છે; બીજાનું સ્વાર્થ વિનાજ હિત કરવું તેજ સુદૃઢપણું છે. પાપ ન કરવું તેજ જ્ઞાનીપણું છે; (કેમકે શુષ્ક જ્ઞાનીઓની અને બગ-ભડતોની અનીતિ કિંવા સ્વાર્થસાધના એ બ્રહ્મવિદ્યા નહિ પણ ઠગવિદ્યા છે) અને દંભવિના (કહી બતાવ્યા વિના તથા આડંબર વિના) જે કર્તાવ્ય કરવું તેજ ધર્મ છે. ૩૩

एकाकिना तपो द्वाभ्यां पठनं गायनं त्रिभिः ।

चतुर्भिर्गमनं क्षेत्रं पंचभिर्बहुभीरणम् ॥૩૪॥

તપ કરવામાં એકલા, ભણવામાં બે જણ, ગાયનમાં ત્રણ, પ્રવાસમાં ચાર, ખેતી કરવામાં પાંચ અને યુદ્ધ કરવામાં બહુ માણસો હોય એજ ઠીક છે. ૩૪

बहूनां चैव सत्त्वानां समवायो रिपुंजयः ।

वर्षाधाराधरो मेघस्तृणैः निवार्यते ॥૩૫॥

તૃણોનો જે સમૂહ હોય તો તે પણ વર્ષાઋતુમાં વરસતા ઘોઘમાર મેઘનું પણ નિવારણ કરે છે; તેમ ઘણા મનુષ્યોનો સમુદાય હોય તો તે શત્રુને જીતે છે એ નિશ્ચય છે. ૩૫

उत्पन्नपश्चात्तापस्य बुद्धिर्भवति यादृशी ।

તાદૃશી યદિ પૂર્વ સ્યાત્કસ્ય ન સ્યાન્મહોદયઃ ॥૩૬॥

નિંદા કર્મ કર્યા પછી પશ્ચાત્તાપ (પસ્તાવો) કરતી વખતે મનુષ્યને જેવી બુદ્ધિ ઉપજે છે, તેવી બુદ્ધિ જે પ્રથમથીજ થાય તો તો કાનો ઉદય ન થાય? ૩૬

तादृशी जायते बुद्धिर्व्यवसायोऽपि तादृशः ।

સહાયાસ્તાદૃશા એવ યાદૃશી ભવિતવ્યતા ॥૩૭॥

ભાવિમાં જેવું થવાનું હોય તેવી બુદ્ધિ ઉપજે છે; ઉપાય પણ તેવો સૂઝે છે અને સહાય પણ તેવીજ મળે છે. ૩૭

न निर्मिता केन न दृष्टपूर्वा न श्रूयते हेममयी कुरंगी ।

તથાપિ તૃણા રઘુનંદનસ્ય વિનાશકાલે વિપરીતબુદ્ધિઃ ॥

સુવર્ણની મૃગલી પૂર્વે કાઢાએ રચી નહોતી, તેમ જોઈ કે સાંભળી પણ નહોતી; છતાં રામચંદ્રજીને તેનીજ ઇચ્છા થઈ. માટે કહેવત છે કે “વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ.” ૩૮

मूर्खविष्योपदेशेन दुष्टस्त्रीभरणेन च ।

દુઃખિતૈઃ સંપ્રયોગેણ પંડિતોપ્યવસીદતિ ॥ ૩૯ ॥

મૂર્ખ શિષ્યને ઉપદેશ કરવાથી, દુષ્ટ સ્ત્રીનું ભરણ-પોષણ કરવાથી અને દુઃખી સાથે વધુ વ્યવહાર રાખવાથી

પંડિત પણ દુઃખી થાય છે. ૩૯

કુરાજરાજ્યેન કુતઃ પ્રજાસુખં

કુમિત્રમિત્રેણ કુતોભિનિર્વૃત્તિ ॥

કુદારદારૈશ્ચ કુતો ગૃહે રતિઃ

કુશિષ્યમઘ્યાપયતઃ કુતો યશઃ ॥૪૦॥

ખરાખ રાજના રાજ્યમાં સુખ ક્યાંથી ! કુમિત્રની મિત્ર-
તામાં નિવૃત્તિ ક્યાંથી ! દુર્ગુણી સ્ત્રીવાળાને ધરમાં પ્રીતિ
ક્યાંથી ! અને ખરાખ શિષ્યને ભણાવવાથી યશ ક્યાંથી ? ૪૦
વરં ન રાજ્યં ન કુરાજરાજ્યં વરં ન મિત્રં ન કુમિત્રમિત્રમ્ ।
વરં ન શિષ્યો ન કુશિષ્યશિષ્યો વરં ન દારા ન કુદારદારાઃ

રાજ્ય ન હોય તે સાડું, પણ ખરાખ રાજાનું રાજ્ય
સાડું નથી. મિત્ર ન હોય તે સાડું પણ કુમિત્ર મિત્ર સારે નહિ.
શિષ્ય ન હોય તે સાડું પણ ખરાખ શિષ્ય હોય તે સારે નહિ.
સ્ત્રી ન હોય તે સાડું પણ ખરાખ સ્ત્રી હોય તે સારી નહિ.

કુગ્રામવાસઃ કુલહીનસેવા કુભોજનં ક્રોધમુખી ચ માર્યા ।
પુત્રશ્ચ મૂર્ખો વિધવા ચ કન્યા વિનામિના ષદ્ પ્રદદંતિ
કાયમ્ ॥ ૪૨ ॥

ખરાખ ગામમાં વાસ, કુળહીનની સેવા, ખરાખ
ભોજન, ક્રોધમુખી સ્ત્રી, મૂર્ખ પુત્ર અને વિધવા પુત્રી,
એ છ વાનાં અગ્નિવિનાશ શરીરને બાળે છે. ૪૨

કાંતાવિયોગઃ સ્વજનાપમાનો રણસ્ય શેષઃ કુનૃપસ્ય સેવા ।

દરિદ્રભાવો વિષમા સમા ચ વિનાશિમેતે પ્રદહન્તિ કાયમ્ ॥

સારી સ્ત્રીનો વિયોગ, પોતાના મનુષ્યોએ કરેલું અપ-
માન, યુદ્ધમાં જીવતો રહેલો શત્રુ, દુર્ગુણી રાજની સેવા, નિ-
ર્ધનતા અને વિષમ-વિપરીત સમા, એટલાં વાનાં વિના
અગ્નિએ શરીરને બાળે છે. ૪૩

નિર્ગુણસ્ય હતં રૂપં દુઃશીલસ્ય હતં કુલમ્ ।

અસિદ્ધસ્ય હતા વિદ્યા અભોગેન હતં ધનમ્ ॥૪૪॥

ગુણ વિનાનું રૂપ હણાયલું (નહિ જેવું—વૃથા) છે; નઠારી
આલવાળાનું કુળ હણાયલું છે; સિદ્ધ થયા વિનાની વિદ્યા હણા-
યલી બાળવી અને ભોગ વિનાનું ધન હણાયલું છે. ૪૪

હતં જ્ઞાનં ક્રિયાહીનં હતશ્ચાજ્ઞાનતો નરઃ ।

હતં નિર્નાયકં સૈન્યં સ્ત્રિયો નષ્ટા હ્યમર્ત્તકાઃ ॥૪૫॥

આચરણ વિનાનું જ્ઞાન હણાયલું—નહિ બરાબર છે;
અજ્ઞાની મનુષ્ય હણાયલો (મરેલો—મુરદા જેવો) છે; નાયક
વિનાનું સૈન્ય હણાયલું છે અને પતિ વિનાની સ્ત્રી હણાયલી છે.

પ્રાક્ષણેષાદ્દેષ્યત્યુઃ પરદેષાદ્દનક્ષયઃ ।

રાજદેષાદ્દેવેશ્વાશો બ્રહ્મદેષાત્કુલક્ષયઃ ॥૪૬॥

શ્રેષ્ઠ જનોનો દ્વેષ કરવાથી મૃત્યુ થાય છે; બીજનો દ્વેષ
કરવાથી ધનનો ક્ષય થાય છે; રાજનો દ્વેષ કરવાથી પોતાનો
નાશ થાય છે અને પ્રાક્ષણનો દ્વેષ કરવાથી કુલક્ષય થાય છે.

દુષ્ટ માર્યા શઠં મિત્રં મૃત્યુશ્ચોત્તરનાયકઃ ।

સર્પે ચ ગૃહે વાસો મૃત્યુરેવ ન સંશયઃ ॥૪૭॥

દુર્ગુણી સ્ત્રી, શઠ મિત્ર, સામે ઉત્તર દેનારો સેવક અને સર્પવાળા ધરમાં રહેવું, એ સર્વ મૃત્યુરૂપ હોવામાં સંશય નથી.

ધર્મ ધનં ચ ધાન્યં ચ ગુરોર્વચનમૌષધમ્ ।

સુગૃહીતં ચ કર્તવ્યમન્યથા તુ ન જીવતિ ॥૪૮॥

ધર્મ, ધન, ધાન્ય, ગુરુવાક્ય અને ઔષધ, એ સર્વ ત્રહણ કરવા યોગ્ય છે. કારણ કે તેમ ન કરનારો જીવતો નથી.

આત્મવર્ગ પરિત્યજ્ય પરવર્ગ સમાશ્રયેત્ ।

સ્વયમેવ લયં યાતિ યથા રાજ્યમધર્મતઃ ॥૪૯॥

રાજ્ય જેમ અધર્મથી આપોઆપ નાશ પામે છે; તેમ જ મનુષ્ય પોતાના વર્ગનો પરિત્યાગ કરીને પરાયા વર્ગનો આશ્રય લે છે તે પણ પોતાની મેળેજ નાશ પામે છે. ૪૯

અભ્યાસાદ્ધાર્યતે વિદ્યા કુલં શીલેન ધાર્યતે ।

ગુણેન જ્ઞાયતે ત્વાર્યઃ કોપો નેત્રેણ ગમ્યતે ॥૫૦॥

અભ્યાસથી વિદ્યા રહે છે; શીલથી કુળની આબરૂ ટકી રહે છે; ગુણથી શ્રેષ્ઠતા જણાય છે તથા નેત્રથી ક્રોધ જણાય છે.

આચારઃ કુલમાख्याતિ દેશમાख्याતિ ભાષણમ્ ।

સંભ્રમઃ સ્નેહમાख्याતિ વપુરાख्याતિ ભોજનમ્ ॥૫૧॥

આચાર કુળ દર્શાવે છે; બોલી દેશ દર્શાવે છે; આદર સ્નેહ દર્શાવે છે અને ભોજન કર્યું છે કે નહિ તે શરીર દર્શાવે છે. ૫૧

દાક્ષિણ્યં સ્વજને દયા પરજને શાઠ્યં સદા દુર્જને

પ્રીતિઃ સાધુજને સ્મયઃ સ્વલજને વિદ્વજ્ઞે ચાર્જવમ્ ।

શૌર્ય શત્રુજને ક્ષમા ગુરુજને નારીજને ધૂર્તતા

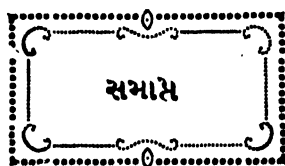
ઇત્યં યે પુરુષાઃ કલાસુ દશલસ્તેષ્વેવ લોકાસ્થિતિઃ ॥૫૨

પોતાના મનુષ્યો પ્રત્યે ડહાપણ, પરાયા મનુષ્યો પ્રત્યે દયા, દુર્જનો પ્રત્યે શઠતા, સત્પુરુષોમાં પ્રીતિ, ખળ મનુષ્યો સાથે અભિમાન, વિદ્વાનો સાથે સરળતા, શત્રુ સાથે શૂરતા, ગુરુજનો સાથે ક્ષમા અને સ્ત્રીઓ સાથે ધૂર્તપણું, આવી રીતે વર્તનારા કળામાં સુકુશળ પુરુષોથીજ લોકમર્યાદા સ્થિર રહે છે.

દૂરસ્થોઽપિ ન દૂરસ્થો યો યસ્ય મનસિ સ્થિતઃ ।

યો યસ્ય હૃદયે નાસ્તિ સમીપસ્થોઽપિ દૂરતઃ ॥૫૩॥

જે જેના હૃદયમાં વસે છે તે દૂર હોવા છતાં પણ દૂર નથી; અને જે જેના હૃદયમાં વસતો નથી તે સમીપ છતાં પણ દૂરજ છે, એમ સમજવું. ૫૩

સારા ગ્રંથોની કિંમત વિષે

(ભાગ્યના સજાઓ ઉપરથી ભાવાનુવાદ)

આ જમાનામાં છાપખાનાં તમને ગીતા, કુરાન અને બાઈબલ ઇત્યાદિની પ્રતો જૂજ કિંમતે ખરીદવાને શક્તિમાન કરે છે; પણ તમે તેમાંના અખૂટ-દિવ્ય જ્ઞાનભંડારનો છૂટથી લાભ દેવો અને તેથી તે તમારાપર તથા તમારી આસપાસનાં માણસોપર જે દિવ્ય અસર કરે; તેના પ્રમાણમાં જે તેની કિંમત આંકો તો તે કેટલી થવા જાય ?

વળી છાપખાનાં આપણને બીજા પણ હજારો એવા ગ્રંથ આપે છે કે જેની ઉપકારકતાના પ્રમાણમાં આપણે માત્ર નજીવા ખર્ચે અનેક વિદ્વાનોના અને ઋષિમુનિઓના ઉત્તમ ગ્રંથોનું એક આખું સૈન્ય આપણી સેવામાં હાજર કરી શકીએ છીએ. ખરચેલા પૈસાનો આવો મોટો બદલો આપણને બીજે ક્યાંથી મળે છે કે જે બદલાનો (ગ્રંથોનો) આપણે જેટલો પણ વધુ વિચારપૂર્વક અને લક્ષ્યપૂર્વક ઉપયોગ કરીએ તેટલો આપણને વિશેષ લાભ અવશ્ય થાય ?

ઉત્તમ પુસ્તકોમાં કેટલું બધું દ્રવ્ય ભરેલું છે ! અને તે છતાં ગરીબ માણસ પણ થોડા ખર્ચામાં એ પુસ્તકો લઈ પોતાના જ્ઞાનમાં, ચારિત્ર્યમાં અને સુખસામર્થ્યમાં કેટલો બધો વધારો કરી શકે છે ! તે વ્યાસ અને વાલ્મીકિ, શંકર અને રામાનુજ, ગૌરાંગ અને નાનક-દેવ, જ્ઞાનેશ્વર અને રામદાસ, શ્રીકૃષ્ણ અને રામચંદ્ર, શિખી અને ભગીરથ, મહમ્મદ સલ૦ અને કાષ્ટક તથા પ્લેટો અને સૉક્રેટિસ ઇત્યાદિ દિવ્યાત્માઓના અલૌકિક શુદ્ધિવૈભવ તથા ચારિત્ર્યદ્રોહ્યમાં આળોટી શકે છે. કેાઇ પણ માણસ સઘળા યુગના મહાનમાં મહાન તત્ત્વવેત્તાઓ, વિજ્ઞાનવેત્તાઓ, રાજદારીઓ, મહાવીરો અને ગ્રંથ-કર્તાઓ સાથે વાદવિવાદ કરી શકે છે; ઇચ્છા થાય તો રામચંદ્ર, અર્જુન, સીઝર, સિકંદર અને નેપોલિયન જેવાઓની પાછળ પાછળ

તેમનાં અસામાન્ય યુદ્ધક્ષેત્રોમાં જઈ શકે છે; ખડકોમાં છુપાયેલી અનેક યુગોની વાર્તાઓ વાંચી શકે છે અને વ્યાસ, શંકર, પતંજલી તથા એડિસન વગેરે સાથે લૌકિક અને અલૌકિક જ્ઞાન-વિજ્ઞાનનાં ગૂઢ રહસ્યો ઉઠેલી શકે છે.

વળી વ્યાસ અને વાલ્મીકિ જેવા પરમસિદ્ધો તો ગરીબમાં ગરીબની ઝુંપડીમાં ગ્રંથોરૂપે પ્રવેશ કરી રામાયણ તથા મહાભારતની કથાઓ ચિંથરિયા માણસો આગળ રજૂ કરે છે—ગાય છે !

માટે જો સઘળી વસ્તુઓ ખરીદવાની તમારામાં શક્તિ ન હોય તો આવશ્યક રાચરચીલાં વગેરેને બદલે સારાં પુસ્તકો ખરીદજો. એક સુંદર ધર મૂલ્યવાન રાચરચીલાં, કિંમતી ચિત્રો, વેલ્યુટાદાર પડદા, કિંમતી ગાલીચા વગેરેથી ભરેલું હોય પણ તેમાં પુસ્તકાલય અથવા ઉત્તમ ગ્રંથો ન હોય તો તે કેવું ખરાબ ! છતાં અફસોસની વાત છે કે ઘણાં સુંદરમાં સુંદર ઘરોમાં એકે ઉત્તમ પુસ્તક હોતું નથી !

જો જરૂર પડે તો થીગડાં દીઘેલાં કપડાં અને સાંધેલાં જોડા પહેરજો પણ પુસ્તકો લેવામાં કંજુસાઇ કરશો નહિ. તમે તમારાં બાળકોને બીજી રીતે શિક્ષણ ન આપી શકો તો તેમને થોડાંક ઉત્તમ પુસ્તકો તો જરૂર આપજો કે જેના સદુપયોગથી તેઓ ઉન્નત સ્થિતિએ પહોંચી આવશ અને માન મેળવે. જે બાળકોના હાથમાં ઉપયોગી ગ્રંથો આવે છે તે ગરીબમાં ગરીબ હોય તોપણ તેઓ શાળાના જેટલું—અથવા તેથી વધારે શિક્ષણ મેળવી શકે છે.

જો આપણા દેશના પ્રત્યેક ઘરમાં ઉત્તમોત્તમ પુસ્તકોનો સંગ્રહ હોય તો આપણી સંસ્કૃતિમાં કેટલો મોટો ફેરફાર થઇ જાય.

ગમ્મત મેળવવાનું બીજું કોઇ પણ સાધન વાંચનના જેટલું સસ્તુ નથી અને કોઇ પણ આનંદ એના જેટલો ટકતો નથી.

સારા અને બીજા વાંચનારા

(ભાગ્યના સ્રષ્ટાઓ ઉપરથી ભાવાનુવાદ)

જે માણસ વિશેષમાં વિશેષ જ્ઞાન સંપાદન કરીને તેને પોતાના ચારિત્ર્યમાં ઉતારે છે તેજ ઉત્તમોત્તમ પાઠક છે. યંત્ર જેવા વાંચનારાઓ તો માત્ર વસ્તુનાં છોતરાંરૂપ શબ્દોજ યાદ રાખે છે અને તેમાંનું સત્ત્વ પચાવતા નથી. તેઓ ગોખણુપટ્ટીથી પોતાનાં મગજ ભરી દે છે પણ માનસિક શક્તિઓને બૂખે મારે છે. જે તમે એક પુસ્તકનો સૌથી વિશેષ લાભ લીધો હોય તો તમને એક એવી કાર્ય-શક્તિનું લાભ થાય છે કે જેવી શક્તિ તમે પૂર્વે કદી અનુભવી હોય નહિ. જેમ થોડાકજ નટો, પોતે જે પાત્રનો ભાગ ભજવતા હોય છે તેનું સંપૂર્ણ ચારિત્ર્ય જાણતા હોય છે; તેમ માત્ર થોડાજ પાઠકો અંથકારોના હૃદય અને આત્માને યથાવત્ ઓળખતા હોય છે.

ઉતાવળથી કે ઉપરટપકે વાંચવાથી સ્મરણશક્તિ પર અસર બોળે પડી વાંચનાર છેવટે ગ્રહણશક્તિ, યાદશક્તિ, તુલનાશક્તિ તથા વિચાર-શક્તિ ગુમાવી દે છે, કે જેના વિના કોઈ પણ કાર્ય થઈ શકતું નથી.

પ્રજ્ઞાશિષ્યનો અંથોને “આત્માની ઔષધિ” કહેતા હતા.

“જે માણસ દિવસનું કામ પૂરું થયા પછી વર્તમાન તથા અંથોરૂપે વિરાજતા ભૂતકાલના મહાબુદ્ધિમાન પુરુષો સાથે સંભાષણ કરીને સુખ-શાંતિ મેળવે છે; તે માણસ ખરું સુખ ભોગવે છે. થાકેલા તન-મનને માટે એ બૌદ્ધિક આનંદ જેવો કોઈ પણ આનંદ, આરામ કે કાર્યશક્તિ આ પૃથ્વી પર નથી.” —અલેક્ઝાન્ડર કૉકબર્ન

ખરાબ પુસ્તકોની ખરાબ અસર

ન્યૂ ગેટની જેલના ધર્મોપદેશકે પોતાના વાર્ષિક રિપોર્ટમાં ધણા માનવંત કુળના અને સુંદર દેખાવના છોકરાઓ વિષે લખ્યું છે કે “તરુણ સ્ત્રીપુરુષની ગમ્મતને ખાતર પ્રકટ થતાં હલકાં વર્તમાન-પત્રો વાંચવાનો નાદ એક પણ અપવાદ સિવાય આ છોકરાઓને

લાગ્યો હતો અને તેથી તેઓ જોલમાં જતા હતા. આ દેશમાં એવી કોઇ પણ ફેબ્રુઆરી કોર્ટ વા જોલ નથી કે જ્યાં આવા પ્રકારના ગુન્હાઓ ન જણાય. આધુનિક સમયમાં ખરાબ પુસ્તકોની અસરથી નીતિનો કેટલો નાશ થયો છે તેનું માપ લાગ્યે કાઢી શકાય.”

એક વાર એક છોકરાએ ખીજા છોકરાને ખીજાંત્સ ચિત્રો અને શબ્દોવાળું એક પુસ્તક બતાવ્યું અને તેણે તે માત્ર થોડીજ પળો પોતાના હાથમાં લીધું હતું. પાછળથી તે શ્રેષ્ઠ ધર્મીયાર્થ થયા પછી તેણે એક મિત્રને એ વિષે કહ્યું હતું કે “એ પુસ્તક જોવા કરતાં તો મેં મારી અર્ધી મિલ્કત આપી દીધી હોત તો વધારે ઠીક થાત. કારણ કે કેટલીક વાર તેમાંનાં અપવિત્ર ચિત્રો પવિત્ર સમયે પણ વગર તેડ્યે મારા મનમાં આવીને ઉભાં રહે છે !”

જેમ્સ ટી. શીલ્ડઝે જેમ્સ પોમરૉય નામના ખૂની બાળકની જોલમાં મુલાકાત લીધી હતી ત્યારે બાળક પોમરૉયે તેને કહેલું કે “મને ખૂન અને ચોંકાવનારી ઘટનાઓવાળી વાર્તાઓ વાંચવાનો ઘણો નાદ લાગ્યો હતો. ખૂન અને ખીજાં લયંકર કૃત્યોનાં વર્ણનથી ભરેલાં છ પેનિની કિંમતનાં નોંવેલો મેં ખૂબ વાંચ્યાં હતાં અને આ પુસ્તકોએ મારા મગજમાં લયંકર વિચારો મૂકી મને ખૂની કામો કરવાને પ્રેર્યો હતો એમાં જરા પણ શક નથી.”

જો હું એક યુવાનને ‘પોલીસ ઝંઝેટ’ અને એવાજ પ્રકારનાં ખીજાં પત્રો વાંચતો જોઉં, તો વખત જતાં એનું નામ ફેબ્રુઆરી કોર્ટનાં દફતરોમાં નોંધાયેલું જોઇ મને આશ્ચર્ય થાય નહિ. બિશપ પોટરે કહ્યું હતું કે “માણસ જે કક્ષાનાં પુસ્તકો વાંચે છે તેના કરતાં તે ચઢતી કોટીનો કદી પણ થઇ શકતો નથી, એ એક સિદ્ધ વાક્ય છે.”

દુર્ભાગ્યની વાત છે કે, આ દેશમાં આજકાલ કેટલાકો ખીજાંત્સ અને ક્રૂર વર્ણનવાળા લેખો લખવા તથા છાપવા મંડી પડ્યા છે !

આ સંસ્થાન તૈયાર ગ્રંથો

ધાર્મિક ગ્રંથો

મૂલ્ય

શ્રીમહાભારત-સંપૂર્ણ ભાષાંતર-૭ ભાગમાં...	૩૬)
શ્રી વાલ્મીકિ રામાયણ-૩૨ ચિત્રો સાથે ...	૬)
શ્રીતુલસીકૃત રામાયણ-નવી આવૃત્તિ, ૩૨ ચિત્રો	૩૥
શ્રીગિરધરકૃત શુદ્ધ રામાયણ	૨૧
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ-બે ભાગમાં....	૧૦)
મહાભારતનું શાંતિપર્વ-નવી આવૃત્તિ....	૫)
શ્રીમદ્ભગવતી ભાગવત-(નવી આવૃત્તિ)	૪૥
શ્રીમદ્ભાગવત-નવી આવૃત્તિ ૩.૩) બે ભાગમાં	૩૥
શ્રીજ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા-નવી આવૃત્તિ	૨)
શ્રીરામકૃષ્ણ કથામૃત-બંને ભાગ ભેગા ...	૨૥
શ્રીમહાભારત અને રામાયણવિષે વિચારો(સાદુ)	૦૥
શ્રીમહાભારતવિષે-જાણવાબેગ વિચારો ...	૧૥
ધર્મતત્ત્વ-બંધિમચરિત્ર સાથે ૦૥૥, યોગતત્ત્વ...	૧૥
સ્વામી રામતીર્થ-ચાર ગ્રંથોમાં ૧૩ વિભાગ છે. ૮)	
ભાગ ૧ થી ૫.... ૨)	ભાગ ૧૦-૧૧, ૨)
ભાગ ૬ થી ૮.... ૨૧	ભાગ ૧૨-૧૩.... ૨)
સ્વામી વિવેકાનંદ-આઠ ગ્રંથોમાં ૧૩ ભાગ છે.	
ભાગ ૧-૨-૩, ૨૧	ભાગ ૬-૭.... ૧)
ભાગ ૪-૫.... ૨૧	ભાગ ૮ મો.... ૨)

ભાગ ૯ મો—ચરિત્ર ૨૥ | ભાગ ૧૧ મો—જ્ઞાનયોગ ૧૥=
 ભાગ ૧૦ મો—રાજયોગ ૧) | ભાગ ૧૨-૧૩ પત્રો, ઉપદેશો ૧૥
 ભગવદ્ગીતા—સરલાર્થ સાથે, સાદુ પૂંડુ ૦) =, પાકું ૦) =
 ભગવદ્ગીતા—સરલાર્થ સાથે, મોટા અક્ષર ૦, ૦ =
 ભગવદ્ગીતા—શ્રીધરી ટીકાનુસાર અર્થ સાથે ... ૦ =
 ભગવદ્ગીતા મૂલમાત્ર—મધ્યમાક્ષર ૦, મોટા અક્ષર ૦૥
 પંચરત્ન ગીતા—ગુ ૦ સરલાર્થ સાથે ૦૥, મોટા અક્ષર ૦૥૥
 પંચરત્નગીતા—મૂલમાત્ર—ત્રણ પ્રકારની ૦, ૦ =, ૦૥૥
 શ્રીવિષ્ણુસહસ્રનામ—ગુજરાતી અર્થ સાથે.... ૦) =
 પ્રભુમય જીવન—સુધારેલી નવી આવૃત્તિ સાદુ પૂંડુ ૦
 શ્રીસુખોદય રત્નાકર—અસરકારક દૃષ્ટાંતોથી ભરપૂર ૦૥૥
 અખાની વાણી—મનહર પદ સાથે ૧૥
 પ્રીતમદાસની વાણી—ચરિત્ર સાથે મોટા સંગ્રહ ૧૥
 છોટમની વાણી—અંથ પહેલો ૧), બીજો ૧૥, ત્રીજો ૧)
 શ્રીભજનસાગર—સાદુ પૂંડુ ૦ =, પાકું પૂંડુ ૦ =
 ઉપદેશસારસંગ્રહ—ભાગ ૧, ૨ ભેગા ... ૧)
 સ્વર્ગનું વિમાન ૧ = | સ્વર્ગનો ખજાનો ૧ =
 સ્વર્ગની કુંચી ૧ = | સ્વર્ગનો પ્રકાશ ૧ =
 આર્યધર્મનીતિ અને ચાણક્યનીતિસાર સાદુ પૂંડુ ૦ =

ઉત્સાહ અને ચેતનાપ્રેરક પુસ્તકો

આર્યોના સંસ્કાર અથવા હિંદની વિદ્યાકળા ૦૥
 શુભસંગ્રહ—ભાગ ૧ લો ૦, ભાગ બીજો ૨૥, ભાગ ૩જો ૧૥
 ભાગ ૪ થો ૧૥, ભાગ ૫ મો ૧૥, ભાગ ૬ ઠો ૧૥, ભાગ ૭ મો ૧૥

આગળ ધસો ૧૧૧૧ | ભાગ્યના સ્પષ્ટાઓ ૧૧૧
 આદર્શ દૃષ્ટાંતમાળા-ભાગ ૧ લો ૧) =, ભાગ બીજો ૧૧
 બંકિમ નિબંધમાળા-ધર્મતત્ત્વ સાથે ... ૧૧૧૧
 સુખી જીવનનાં સાધન ... ૦૧૧૧ =
 સુખ, સામર્થ્ય અને સમૃદ્ધિ ... ૧૧

બોધદાયક ઉત્તમ જીવનચરિત્રો

પરમહંસ શ્રીરામકૃષ્ણનું ચરિત્ર અને ઉપદેશો ૧૧૧
 ભાસ્કરાનંદ અને વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી ૧૧૧
 ભારતનાં સ્ત્રીરત્નો-ત્રણ અંથોમાં નવી આવૃત્તિ... ૬)
 મહાન સાધ્વીઓ-અતિ ઉત્તમ ૧૫ ચરિત્રો ... ૧૧
 શ્રી ભક્તચરિત્ર અથવા ભક્તિરસામૃત ... ૧૧૧
 ભારતના વીરપુરુષો ૧) | વીર દુર્ગાદાસ.... ૦૧૧૧
 શ્રી શિવાજી છત્રપતિ ૨) | સમ્રાટ અકબર ૧૧
 નેપોલિયન બોનાપાર્ટ ૩) | દાનવીર કાર્નેગી ૧૧૧
 મુસ્લીમ મહાત્માઓ ૧૧૧૧ | કાઉન્ટ ટાલ્સ્ટોય ૨૧૧

ઇતિહાસ અને વૈદિક સંબંધી પુસ્તકો

રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ-બે મોટા અંથોમાં ૧૦)
 આર્યભટ્ટ-નવી આવૃત્તિ ૩)
 આરોગ્યવિષે સામાન્ય જ્ઞાન-ગાંધીજીકૃત... ૦૧

બોધપ્રદ ટૂંકી વાર્તાઓ

ટૂંકીવાર્તાઓ-ભાગ ૧ થી ૪ ભેગા-૬૬ વાતો... ૨)
 ટૂંકીવાર્તાઓ-ભાગ ૫ મો-૨૮ વાતો ૦૧૧૧

ટુંકીવાર્તાઓ-ભાગ ૬ કો-૨૭ વાતો	...	૧)
ટુંકીવાર્તાઓ-ભાગ ૭ મો-અનેક વાતો	...	૧૥
દયાળુ માતા અને સદ્ગુણો પુત્રી	૦૧

ગ્રાહ્ય માટે સ્વાસ ઉપયોગી પુસ્તકો

સદ્ગુણી બાળકો-૬૯ ટુંકાં બાળચરિત્ર	...	૦૧
બાળસદ્બોધ-વાર્તાઓરૂપે ધાર્મિક શિક્ષણ		૦૧
બાળકોની વાતો-રસિક વાતચિતરૂપે ૨૧ પાઠ	૦)≡	
દુઃખમાં વિદ્યાભ્યાસ-સચોટ સાચાં દૃષ્ટાંતો		૦૧
સુબોધક નીતિકથા-શ્રી. બીરબલની લખેલી	...	૦૧≡

ચિત્રો અને ચિત્રાવલીઓ

શ્રીમહાભારત ચિત્રાવલી-૨૬ ચિત્રો, પાકાં પૂઠાં	૧)
શ્રીરામાયણ ચિત્રાવલી-૩૬ " " "	૧)
શ્રીકૃષ્ણમુરારીનું ત્રિરંગી મોટું ચિત્ર	... ૦૧-
શ્રીદ્રૌપદી-વસ્ત્રાહરણ " " ૦૧-
જ્ઞાનપટ-સોપાનપટ ૦)-

૧-પોસ્ટઅર્થ દરેકનું જુદું. ૨-મંગાવેલાંમાંથી જે પુસ્તકો ન આવે તે ખલાસ સમજવાં. ૩-પૂર્ણ મૂલ્ય પ્રથમ મોકલી ૮-૧૦ રૂ.નાં પુસ્તકો રેલરસ્તે મંગાવવાથી પેકીંગ વગેરેના ૦૧ ચઢવા છતાં કુલ ખર્ચ બહુ ઓછો આવશે. ૪-અમદાવાદના કાર્યાલય માટે કિંમત ઘટાડેલી તે ઘણાંખરાં પુસ્તકો માટે હજી જારી છે. તેનું સૂચિપત્ર બીજું મળશે. ૫-સામટાં રૂ. ૧૦૦)નાં પુસ્તકો લેવાથી એ કિંમતી કિંમતમાં પણ ૬૧ ટકા કપાશે. ૬-મુંબઈના કાર્યાલયમાં બહારગામ મુજબની કિંમત લેવાશે અને કમમાં કમ ૨૫)નાં લેવાથી કમીશન કપાશે.

સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય { અમદાવાદ અને મુંબઈ-૨

વેદવાક્ય

નાનાશ્રાંતાય શ્રીરસ્તી રોહિત સધ્રુમ । પાપોનૃષદ્વરોનઃ ।

इन्द्र इक्षरतः सखा । चरैवेति चरैवेति ॥१॥

અર્થાત—થાકી જતાં સુધી પરિશ્રમ નહિ કરનાર સુખ, સામર્થ્ય, સમૃદ્ધિ, કીર્તિ કે ઉન્નતિ પ્રાપ્ત નથી કરી શકતો. આજ-સુ મનુષ્ય પાપી છે, પરમાત્મા પુરુષાર્થ કરનારનોજ સાથી છે; માટે પુરુષાર્થ કરો, પુરુષાર્થ કરો.

पुष्पिण्यां चरतो जंघे भूष्णुरात्मा फलप्रदिः ।

शेरेऽस्य सर्वे पाप्मानः श्रमणे प्रपये हताः ॥

चरैवेति चरैवेति ॥२॥

અર્થાત—ચાલનારની જંઘે પુષ્ટ થાય છે; પુરુષાર્થોજ ફળને પામે છે. તેનાં સર્વ પાપ શ્રમને લીધે માર્ગમાંજ નાશ પામે છે; માટે પુરુષાર્થ કરો, પુરુષાર્થ કરો.

आस्ते भग आसीनस्योर्ध्वस्तिष्ठति तिष्ठतः ।

शेते निपद्यमानस्य चराति चरतो भगः ॥

चरैवेति चरैवेति ॥३॥

અર્થાત—જે બેસી રહે છે તેનું ભાગ્ય પણ બેસીજ રહે છે; ઉભા રહેનારનું ઉભુજ રહે છે; સૂઈ રહેનારનું સૂઈજ રહે છે અને ચાલવા માંડનારનુંજ ભાગ્ય ચાલવા-વધવા માંડે છે; માટે પુરુષાર્થ કરો, પરિશ્રમ કરો.

“એતરેય બ્રાહ્મણ સમમ પંચિકા”

